

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРБАЧУК
ТОПОЛІВНИЦІ

Академічне видання

Alvin Logan-Lopez

ХОЛОДНИЙ ЯР

ХАРКІВ КЛУБ
2017 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Г69

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Упорядкування, передмова і науковий коментар *Сергія Луніна*

Портрет автора взято
з видання «Холодного Яру» 1934 і 1935 рр.

Дизайнер обкладинки *Ілля Стронговський*

ISBN 978-617-12-2967-9 (PDF)

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

ЗМІСТ

Від упорядника	6
ХОЛОДНИЙ ЯР	8
I	13
II	45
III	89
IV	106
V	126
VI	142
VII	164
VIII	192
IX	217
X	233
XI	237
XII	244
НАУКОВИЙ КОМЕНТАР (<i>Сергій Лунін</i>)	247
«Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського: археографічний аналіз	249
«Холодний Яр» Юрія Горліса-Горського: джерелознавчий аналіз.....	294
Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Юрія Горліса-Горського	354
Деякі зауваги до біографії Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського)	367
Кубанський козак, холодноярець Андрій Чорнота та Юрій Дроботковський, що проходив за справою «Заповіт»	384

КІД ВПОРЯДНИКА

Це видання «Холодного Яру» Юрія Горліса-Горського — не перше і навіть не двадцяте. Поза тим воно унікальне. Чим? Це перше після 1961 року видання авторського, неперекрученого тексту. І взагалі перше академічне видання, яке відображає всі відомі прижиттєві версії від 1932-го до 1938 року, вказує на розходження між ними, позбавляє текст одруків, обережно осучаснює правопис (передусім пунктуацію).

Історія цієї книжки, яку тисячі українців давно вже знають і шанують, сповнена абсурду. Всі видання від 1967 року — тобто всі в незалежній Україні — подають різні варіанти тексту, спотвореного після смерті автора. Від 2014 року ми з донькою Горліса-Горського Ларисою публікували докази цього злочину проти книжки, однак перекручені видання виходили собі далі — навіть державним коштом.

З'явилися, на жаль, і так звані автентичні видання, упорядники яких варіанту 1938 року в очі не бачили та не засмучуються тим, що перша частина в них містить багато помилок із публікації 1967 року. Нарешті після тривалих пошуків мені пощастило знайти видавництво, яке поставилося до видання «Холодного Яру» відповідально й патріотично.

Перспективи позову про захист права автора проти знуцання над його текстом сумнівні — через вади вітчизняного законодавства й системи судочинства, — хоча й не втрачаю надії, що пані Лариса таки відновить справедливість. Тому лишається єдине: друкувати академічне видання й сподіватися на те, що перекручені тексти з часом не знаходитимуть читача.

Таке завдання змусило нас обмежитися публікуванням першої частини книжки. Другу частину автор видав окремо в 1937 і 1938 роках. На жаль, видання львівського «Рекорду» 1938 року досі не знайдене — а воно, на наше переконання, містить виправлення порівняно з попереднім. Отже, академічне видання обох частин сьогодні здійснити неможливо.

Прошу всіх, хто знає, де може зберігатися видання другої частини 1938 року, повідомити «Клуб сімейного дозвілля» або мене особисто.

Докладно про історію «Холодного Яру» від 1932 року до сьогодні читачі дізнаються зі статті «"Холодний Яр" Юрія Горліса—Горського: археографічний аналіз», яку додано до цієї книжки. У чотирьох інших статтях розглянуто спогади Юрія Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведені деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Щиро дякую всім тим, без чиєї допомоги це видання було би неможливим (декого з них названо в примітках до наукового коментаря).

ХОЛОДНИЙ ЯР

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина — це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботовим, стоїть «домовина України» — церква Богдана... Над Чигирином — гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка... Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами¹ імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні монастирі²-фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалою. В часи нової Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково

¹ У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».

² У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».

любило і плуг, і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» — царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови — великі ліси, гори, яри — робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища — Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запоріжці, Залізники і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ — говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізник збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціального» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і кров'ю його і дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того подоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль — чи «білий», чи «червоний» — був для нього лише москаль, одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відрізнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях організаційним ладом та свідомістю цілі — визволення України — в широких масах. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян — тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені

на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього.

Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості³, всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його бовівиків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осаул Війська Кубанського Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загравами спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогненних прикладів героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноярців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не зганьбивши свого прапору, на якому написали: «Воля України — або смерть».

Деякі совітські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише боротьба українських «куркулів»

³ У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».

проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини Холодноярщини і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Каліни» за 1931 рік «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарєва. І Водяний, і Ліхарєв, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у «ЛЧК», щоби живі холодноярці давали матеріяли до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був у Холодному Яру у 1919 році в той самий час, що і Ліхарєв. Його спогад у «Літ. Черв. Кал.» за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарєва на дев'яносто відсотків — нісенітниця.

Вже по виході другого видання I тому відкликнувся з Волині холодноярєць Пилип Постоленко — бурлацький товариш Андрія Чорноти, а по виході II тому одержав я лист із Франції від холодноярського сотника Артема Калиниченка — мого⁴ близького приятеля з холодноярських часів. Цей лист був для мене радісною несподіванкою, бо Калиниченка, якого згадую під його тодішнім псевдонімом —

⁴ У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мойого». Так само «свого» і «свойого».

Галайда — в обох томах, я залічив був до числа загинувших у боротьбі. Цей живий свідок усіх описаних мною подій, що уродився і виріс у кількох кілометрах від Холодного Яру, був кам'янським отаманом і сотником 3-ї сотні Холодноярської бригади, що був там довше від мене, є для мене тим більш важливим, що не бракує голосів, які твердять, що епопея Холодного Яру — то моя видумка.

Коли я ще готовив «Холодний Яр» до друку, то⁵ мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не переживали, може буде й цікаво. Може, кому і придасться.

Автор

⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниці» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середі у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому «Українському Слові». З чистим сумлінням можна сказати, що Холодноярщина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру».

Запорізька група під час партизанського походу продерлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння⁶ після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі кралі-молодички в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шиї. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж зм'ягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть електричні! Важкі гармати, «які стріляють на сорок верстов!» Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами. Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за «січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півсотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома

⁶ Так у всіх прижитт. вид.

козаками, який їде з донесенням до «дідуса» — отамана Омеляновича-Павленка⁷. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька група української армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх. Той виступив вперед:

— Які частини? Як звать начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець.

Після того як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й Запорізький полк, дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

— Наші.

Отаман віддав наказ здіймати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на міцних невисоких степняках. Два в місцевих козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах з грубого сукна, з-під яких видно широкі, теж чорні, штани. На всіх баранячі шапки з чорними оксамитовими верхами. У кожного рушниця, шабля, револьвер. До сідел приторочені ручні гранати. Приймаю їх спочатку за наших «чорношличників».

Під'їжджають спокійно, видно, вже знають, з ким мають зустрінутися.

Зупиняю:

— Якої частини?

⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».

— Гайдамацького полку Холодного Яру.

— Багато у вас козаків тепер?

Глянули один на одного. Видно, не знають, чи відповідати.

— А хто його знає?! По домам⁸ зараз усі... Одні бурлаки та частина кінноти в монастирі, — відповідає немолодий вже козак.

— А штаб де у вас, в монастирі?

Хитро усміхається:

— Поїдете, то побачите... як треба буде...

— А ви ж куди це — в розвідку?

— Ні... Додому. Чого байдики бити, як нема з ким битися... Хто далекий, то вже мусить з черницями «душу спасати», а нам — як треба буде — осідлав коня, та й за дві години в сотні.

Під'їжджаємо до села Матвіївки. Перед селом, коло дороги, на високому місці висока могила-курган. Злажу з коня і видираюся на неї. Наверху просторе заглиблення, оточене вінком валу з виходом у бік села. Немає сумніву, це старий козацький дозорчий курган. Видно з нього далеко. З боку, звідки йдемо, і праворуч видніються ліси; ліворуч, в напрямку Чигирина, теж смуга лісу, а посередині гола рівнина — широкий вихід у степи.

Думка мимоволі вертає до часів, коли з цього кургану виглядала козацька сторожа «гостей» — татарських загонів із степу.

При в'їзді в село зустрічаємо групу селян з рушницями. Приязно здоровкаються з нами. В селі теж зустрічаємо озброєних.

Виділяю квартирієрів — треба розмістити кватири⁹ для полку. Питаю двох молодичь, де живе староста.

— Немає у нас старости.

— Ну, голова, чи «*присегатель*»¹⁰...

⁸ У всіх прижитт. вид. «по» вжито то з давальним, то з місцевим відмінком множини.

⁹ Так у всіх прижитт. вид.

¹⁰ Тут і далі написане російською мовою виділено курсивом.

Молодиці переглядаються і потискають плечима:

— Нема ні голови, ні предсідателя...

— Ну а хто ж над вами в селі старший?

— Отаман є!

Козаки сміються.

Веселий козак з числа квартирієрів повернув конем і, нахилившись, жартівливо¹¹ обняв здорову, гарну молодицю:

— Над такими козаками то й я поотаманував би...

Та молодиця несподівано вибила йому з стремена ногу і під загальний сміх перекинула з сідла на другий бік. Молодиці теж сміються:

— Бач, бісової віри козак — на коні не всидить, а в отамани лізе...

Розпитую, як знайти отамана, та ще по дорозі зустрічаю групу селян, між якими був і отаман, немолодий вже селянин. За плечем у нього німецький карабін, на поясі револьвер і дві ручні гранати.

Привітався приязно:

— А, запоріжці! Тут уже ваші проходили...

Питаю його, як краще розставити полк, головне, щоб було чим погодувати коней.

— Розміщайтесь як вам подобається. Як у кого не буде вівса чи сіна — принесем від других.

Селяни, що йшли з ним, гостинно запрошують до себе — хто двох, хто чотирьох козаків з кіннями. Один, трошки під мухою, запрошує всіх до себе на хрестини. Нема тих недовірливих або й ворожих поглядів, які нерідко доводилося зустрічати на Поділлі і навіть на Херсонщині. Ні вони наших, ні ми їх рушниць не боїмося. Відчувається, що вони розуміють нас і щиро співчують справі, за яку ми боремося, і це наповнює душу якоюсь щімливою радістю. Оглядаю добре вивчені за час боротьби обличчя козаків і бачу, що вони відчують те саме.

¹¹ У вид. 1934 р.: «жартівливо».

Ця час настану на Демидові поручити боро-
 дани з 6^о козаками був тиран в м. Олександрі-
 та його окарми в розділу - додідавише, що в м.
 Олександрії з 30 чоловік Демидові як каноніко-
 ві ємості на площі, він з козаками наперед
 влінив в цю тюрму вояки, пораб вубити,
 на євдоким того було два зарубають в тюрмі
 першочо Дмитра Демидовича понаравити

Молодший сиротина в. Юнків сови 18^о тімом Селесі Сержиков
 обидана Кувильницького палку Сторчак Бородани Хопа Сторчак
 з С. Демидовича Сторчакенов півіцу на Облудувини, Православний
 в бує. Російську Армію всімчасе добувалися в 1916. В Українському вій-
 з 1916р. в каєрмат: в. обиданіськему палку, Чорному війнаму півіцу, в
 губ. Карлівському палку. Всього час перебуває в каєрмат приїжд
 факції в палк з вояками України, де вояки вубе, як єновирні,
 єнеприванні та євважні сиротинка з. Ця час настану на Демид-
 ові поручити обидани з 6^о козаками був тиран в м. Олександрії
 в цю окарму в розділу додідавише, що в м. Олександрії з 30 чоло-
 видемидові як каноніко-ві ємості на площі, він з козаками наперед
 влінив в цю тюрму вояки, пораб вубити, наєвдоким того було два
 зарубають, окарми каноніко змідки зарубивши тімо рамені.

*Уривок з «Реєстру» 1922 р. з описом героїчного вчинку
автора в бою проти Збройних сил Півдня Росії
(вочевидь, у середині жовтня 1919 р.).
Знайдено Михайлом Ковальчуком.*

*Те ж саме (копія). Знайдено Віктором Моренцем.
Оригінали зберігаються в ЦДАВО України.*

Виявляється, що село є частиною бойової організації Холодного Яру, центр якої в с. Мельниках, кілометрах у дванадцяти. В своїй організації село ділиться на дієву сотню, яка при першій потребі робить бойову збірку і виступає на об'єднання з дієвими сотнями сусідніх сіл, і резервову сотню, яка виступає на підмогу або разом з дієвою, як треба більше сил. Збираються по дзвону з церкви: два вдари підряд — дієва, три — обі разом.

В селі завжди є озброєна варта, і вартовий, почувши дзвін в сусідньому селі, передає його для свого і дальших.

Безперервний, тривожний дзвін подається лише під час великої небезпеки або загального повстання, і тоді повинні збиратися усі, хто має зброю.

Недалеке ж село Івківці, розположені на схід, за лісом, Чигирин, Суботів, Новоселиця, хуторі¹² в їх районі, деякі села за Тясмином — це вже володіння батька Коцура.

У тому районі минулого 1919 року зорганізувався був большевицький Чигиринський полк, який під проводом бувшого каторжанина Коцура прилучився до Червоної армії і приймав участь в боях з армією УНР.

Але розчарувавшись скоро в большевиках, полк самостійно вернувся до Чигирини і заклав там самостійну «республіку» під червоними прапорами. Большевики боялися совати носа до «радянського» Чигирини, погодившись в силу обставин того часу з тим, що там порядкує «революційний комітет», який складався в більшості із свідомих націоналістів українців, що попали під вплив батька Коцура. Коли Україну захопили денікінці, «Чигиринська республіка» вдержалася завдяки тому, що місцевості боронила також і широко розвинена бойова організація Холодного Яру під проводом отамана Василя Чучупаки, де цілковито панували українські націоналістичні настрої.

¹² Пор. «хуторях» на стор. 99

В той час як чигиринці були у Червоній армії, холодноярці були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році за кордон пробилися в свої околиці і засіли в них.

Між селами цих двох орієнтацій всякі зв'язки перервані. Ще недавно між ними бували збройні сутички, які завжди викликали коцурівці¹³, та під цей час «Чигиринська республіка», озброєна до зубів, сидить тихо і вижидає подій.

Декілька хлопців із Матвіївки, які відзначалися «кривим оком на чужу кишеню», служать у «гвардії» Коцура в Чигирині й до свого села не показуються, бо тут їх чекає короткий суд і куля в чоло.

Увечері виник маленький конфлікт. Отаман і селяни образилися, що ми хочемо виставляти застави:

— Ви ж помучені... Спіть спокійно. Охороняємо себе — охоронимо і вас.

Погодилися на тому, що вони несуть варту під селом, а наша кіннота — роз'їздами.

Вночі коцурівці роззброїли заставу наших чорноморців, виставлену на хутір в бік Чигирини. Забрали кулемет. Матвіївські селяни, страшно обурені, натякають, що добре було би зараз спільними силами зліквідувати Коцура, але у «дідуся» пляни інші, і група посувається даліше.

Короткий переїзд до Головкивки роблю на кулеметній бричці, бо ще на Херсонщині, під час довгого нічного переходу, пересівши з коня на цю саму бричку відпочити, заснув і приморозив собі пальці на правій нозі. Нога розпухла, і не можна взутися. В Головкивці почуваю себе дуже погано і лежу в селянській хаті, оточений сердешною опікою господарів.

Приходять старшини, оповідають, що з краю села дуже гарний краєвид. Видно Медведівку, Тясмин і побережжя Дніпра, видно копулу Мотриного монастиря над лісами.

¹³ У вид. 1934 і 1935 рр. «коцурівці» упереміж із «коцуровці». Так само «коцурівський» і «коцуровський».

Місцевість — маленький Кавказ: гори, яри, все вкрите лісом. Оповідують, що до штабу групи приїхали післанці просити отамана і всіх старшин на весілля до отамана Богдана, десь під Олександрівкою; що «дідусь» відпустив декілька старшин, щоб погуляли і розвідали що треба. Про зухвалі наскоки Богдана на большевиків і денікінців нам оповідали ще в Матвіївці. Розпитуємо про нього нашого господаря. Господар, колишній гусарський вахмістер, добре орієнтуючися у військових справах, охоче оповідає.

— Що це — Богдан — прізвище його чи псевдонім? — питає один старшина.

— Бачте... Він байстрюк. Мати дівчиною-сиротою принесла його з наймів із Чигирина... А як люди питали, де взяла, казала: «Бог дав»... Через те, кажуть, і прозвали його Богданом.

Виросло у злиднях в орла-парубка... Пішов на війну і вернувся відзначеним підстаршиною, а як почалася отут у нас боротьба, Богдан і почав «коники викидати». Та й заливав же він горячого¹⁴ сала за шкуру москалям! Пішла слава: отаман Богдан, отаман Богдан! А воно всього війська: сам отаман, візник — теж добрий хлопець, та пара добрих коней у тачанці. На тачанці у нього кулемет кольт, а до крила прив'язаний легкий німецький міномет. У візника ручний кулемет люїс. І ото під'їжджає було вночі під яку станцію¹⁵, заповнену потягами та військом, найбільш, коли відступали большевики, а потім денікінці, і пішов воювати! Лівою рукою стріляє з кольта, а правою одягає на міномет міни і пускає їх. Візник з люїса строчить... Ті собі стріляти в темноту, не знаючи по кому, і підійметься такий «бій» — як би зійшлося дві дивізії...

Звичайно, паніка... Покидають все і тікають — хто потягом, хто пішки; а Богдан заїде на покинуту станцію і їде

¹⁴ У всіх прижитт. вид. «горяч-» упереміж із «горяч-» (див. також прим. 46, 67, 234).

¹⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. «станція» упереміж із «стація».

до найближчого села. Побудить кулеметом дядьків і посилає, щоб забрали собі майно та зброю.

Звичайно, як хоче зробити якийсь напад, де треба більше людей, то тільки передасть одному-другому, і до нього збіжиться півсотні добрих верхівців — наших хлопців на це діло два рази запрошувати не треба, — але більше любить сам.

А стріляє, бісова кров, — аж чудно! Як нема з ким битися, виїде з нудьги у степ і б'є з кулемета заяців.

Так ото і живе «на колесах»... Рідко до своєї пустки-хати повертає. Де ніч застала — там ночує. Всюди пошана йому за відвагу: і нагодують, і чарку дадуть, і дівчата не цураються, а оце женитися задумав... Та, бач, «губа не дура» — хоче, щоб генерали у нього на весіллі гуляли...

З дальшої розмови довідуємося, що байстрюк Богдан покохався з дочкою першого господаря у своїм¹⁶ же селі, але батько і слухати не хотів про шлюб і випросив Богданових сватів з хати. Заявив, що віддасть свою одиначку тільки за поважного господаря, а не за «голодранця», у якого одна хата та й та з побитими вікнами, та який не дбає про те, щоб щось мати. Не помогли й сльози дівчини, що любила Богдана.

Тоді Богдан став «свататися» трохи оригінальним способом. Проїжджаючи щодня коло хати своєї коханої, кожний раз випускав по вікнах півстрічки з кулемета. Більшість селян держала сторону Богдана. Нарешті батькові надоїло ховатися попід лавки і він згодився на шлюб.

На весілля з'їхалося багато озброєних людей з цілої округи, які навезли харчів і горілки, щоб мав чим Богдан частувати, не з тестевого... Весілля з сальвами, з ракетами гулялося на цій вулиці не один день. Такі весілля бачила Чигиринщина тільки, мабуть¹⁷, ще при гетьманах.

¹⁶ У вид. 1938 р. «своїм» упереміж із «свойому». Так само «моїм» із «мойому».

¹⁷ У всіх прижитт. вид. «мабуть» упереміж із «мабудь».

Бачучи пошану населення до зятя і що навіть полковники приїхали на весілля, батько примирився й за столом цілувався вже з Богданом, виговорюючи ще за побиті шибки...

Постать Богдана — цікава й знана на Чигиринщині, і я ще вернуся до неї.

Підвечір я розхворівся зовсім. Прийшов лікар, поставив термометер — 39,2. Лікар розводить руками: чи від ноги, чи тиф, на який захворіло вже декілька козаків¹⁸. В кожному разі в похід, на мороз, небезпечно, а група рано виступає.

Прийшов брат із штабу, почали радитися. Лікар пропонує відправити у Медведівку до лікарні, куди відправив вже двох тифозних. Виручає господина:

— У монастир, до гайдамаків! Там і лікар є, і черниці доглянуть краще, як у лікарні.

Братові думка подобається:

— Звичайно. Будеш у безпечному місці, між своїми. Ми ще у цьому районі пробудем деякий час, будемо певно мати зв'язок з Холодним Яром, як видужаєш — приєднаєшся.

Рішаємо, що завтра господар відвезе мене підводою до монастиря. Пишу рапорт, і увечері брат приносить дозвіл та лист до отамана Чучупаки.

Рано забігають прощатися¹⁹ старшини, козаки... група виступає. Не хочеться розлучатися з людьми, з якими два роки «стремено — до стремена» ділив бойове життя. Але це ж ненадовго...

Рішаю ще день перележати у гостинних господарів. Жаживаю залишену лікарем «аспірину», господиня частує малинкою і заганяє спати на горячу піч у просо...

Увечері приходять селяни, точаться розмови про минуле і майбутнє. Мене дивує їх обзнайомленість з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну раду, «яка ловила гав», про Скоропадського,

¹⁸ У вид. 1934 р.: «тиф, якого об'явилося декілька випадків».

¹⁹ У всіх прижитт. вид. «прощатися» упереміж із «пращатися».

«який знівечив²⁰ звання гетьмана», про Коцура, «який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин»; про те, як ще задовго до революції на Чигиринщині заклалася була широка підпільна²¹ організація в селах, що ставила собі за ціль відібрати колишні козацькі землі у поміщиків і вернути незалежність Україні.

Був вибраний гетьман — свій же розвинений селянин, який був у війську підстаршиною, і села, припасавши зброю, готовилися до повстання. Була суворо захована конспірація. Але якийсь дядько похвалився під великим секретом жінці, та, так само «під секретом», — боровицькій попаді, та — попові-«малоросові», той — приставові, той викликав військо, і в наслідку багато селян, в тому числі і оповідаючий, «прогулялися» у Сибір, де не один загинув.

Пригадую собі, що читав колись про «*Чигиринские аграрные волнения*»... Чи це не характеристичне, що революціонери Дейч і Стефанович²², щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійності України, повторюють Залізняка і показують селянам «золоту грамоту від царя», в якій він дозволяє відбирати землю у панів, вибрати собі гетьмана та повернути козацькі вольності. Чи не характеристичне, що тут на таємних радах, уночі в лісах, селяни вибирають собі гетьмана, в той час як тоді майже на всій Україні було давно забуте і нічого не казало селянському серцю слово «гетьман». Може, тому що тут біла церква над Суботовим²³, в якій висіла табличка «Тут був похований гетьман України Богдан Хмельницький», не дозволяла його забути.

На другий день почуваю себе трохи краще і рішаю їхати до Мотриного монастиря, але не підводою, а помалу верхи.

²⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «спаскудив».

²¹ У всіх прижитт. вид.: «підпольна» (пор. на стор. 197).

²² У вид. 1934 р. помилково: «Серафимович».

²³ У вид. 1938 р.: «Суботовом» (пор. на стор. 8).

Сідаю на коня по-дамськи, бо права нога у великому валянку не влазить у вузьке кавказьке стремено.

Проїжджаю коло школи. На фронті її напис «Головківська вища початкова школа», а над ним гарно зроблена з каменю розкрита книжка. На обох сторінках написано: «Учіться, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь — свого не цурайтесь». Коло школи з деревляними рушницями граються в війну школярі. Кричать «Слава» і «Вперед за Україну». Стримую весь час свого Абрека, який, відпочивши, просить ходу. Виїжджаю за село, і перед очима розлягається дійсно чарівний краєвид.

Головківка на горі. Від неї спускається на декілька кілометрів розлога долина, з трьох боків оточена горами, вкритими лісом, з четвертого — гористим²⁴ хребтом, щось ніби Карпати або Кавказ в мініятюрі. Здогадуюся, що це пісчані Кучугури за Тясмином, про які оповідав господар. Справа, в кінці долини, — Медведівка. Від неї ліворуч, попід гори, іде смугою й ховається у лісі і в ярах село Мельники.

Вся місцевість дійсно нагадує Кавказ у зменшеному розмірі. Гори, вкриті лісами, роблять на обрії чудові візерунки²⁵, перерізані глибокими ярами. На хвилястих полях куди не глянь — високі кургани-могили. Видно, що тут колись бували діла — було кого і ховати.

Впереді²⁶ наліво видно над лісом церковну копулу. Це Мотрин монастир, штаб гайдамаків. Через деякий час в'їжджаю в Мельники.

Село має звичайний мирний вигляд, але група парубків, що йшла по вулиці, співаючи «Серед степу на просторі», озброєна. У всіх рушниці, у декого шаблі і револьвери, у одного шабля старовинна, оправлена в срібло.

Під'їжджаю до них:

— Добридень, хлопці!

²⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «гірним».

²⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «везерунки».

²⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «впереду».

— Слава Україні! — відповідає декілька голосів. Це мене трохи змішало. Я не знав, що у холодноряців заведено замість²⁷ «Здоров» вітатися «Слава Україні!», а відповідається «Україні слава!». Питаю їх, як їхати до монастиря.

— Можна їхати селом, лиш²⁸ сюди далше. Виїжджайте оцією вуличкою на гору, там за вітряком спуститесь з гори на Кресельці, а звідтіль²⁹ проста дорога лісом.

Виїжджаю на досить круту гору, і знову стає видно монастирську копулу, що зникла була за обрієм, коли з'їхав з Головкивської гори.

За млином знову спускаюся в село і, переїхавши місток, в'їжджаю в лісничівку — кілька будинків під бляхою. Це і є Кресельці.

У вікні будинку зліва — обличчя гарненької дівчини з великими чорними очима, справа на воротях стоїть струнка сіроока дівчина в одній легкій блюзці. Як маєш двадцять два роки, то, не дивлячись³⁰ на те що хворий, нехотячи здивишся і на чорні, і на сірі. І лише виїхавши з під їх «обстрілу», помічаю, що окрім дороги, по якій пішов кінь, вліво пішла друга дорога. Деякий час вагаюся, але рішаю, що їду добре, якраз в напрямку невидної зараз копули.

— Козаче! Вам до монастиря треба? То ви не туди поїхали, цією дорогою ще до большевиків заїдете! — кричить навздогін дівчина з воріт.

Повертаю коня і під'їжджаю до неї.

— А ви звідки знаєте, що мені до монастиря треба?

— Бо сюди всі козаки їздять...

З хати виглядає мати:

— Ганю! Марш до хати, бо замерзнеш! Бісової віри дитина, як побачить козака — то боса по льоду побігла би...

²⁷ У всіх прижитт. вид. «замість» упереміж із «замісць».

²⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «але».

²⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «звідти».

³⁰ У вид. 1934 і 1935 рр. «дивлячись» упереміж із «дивлючись». Так само «возячи» й «возючи».

— Чого ви кричите! Це не наш козак, дороги до монастиря питає.

— А ви хіба всіх своїх знаєте?

— Авжеж знаю. Їздять коло нас...

— Мабуть, і погрітися заїжджають...

— Чому б не заїжджали! Один тільки є такий... нахмурений. Дівчат не любить... Чорнота називається — аж з Кубані він. Але його наші люди люблять, бо він москалів дуже б'є.

Прощаюся і їду по дорозі наліво.

— Скажіть Чорноморцеві, що ми з Присею до вечерні прийдем! — кричить вже з подвір'я «бісової віри дитина».

Хвороба³¹ починає нагадувати про себе: то горяче стає, то морозить. Дорога в'ється глибоким ярмом у лісі і починає помалу підійматися на гору.

За одним із поворотів зустрічаю тачанку, запряжену парою добрих коней. За візника козак в чорному теплому жупані і в шапці з чорним верхом. Позаду хтось так само одягнений, але на чорному рукаві жупана — срібний трикутник. Чи не отаман часом?

— Слава Україні! — підноситься він на тачанці. — Ви до монастиря?

— Я старшина запорізької кінноти, захворів на поході і їду до вас трохи підлікуватися.

— Це діло! Нам зайва шабля, та ще старшинська, не зашкодить. Я Іван Компанієць — сотник кінної сотні.

Кажу йому, що маю лист до отамана, і питаю, чи він у монастирі.

— Ні, отаман живе в селі, я зараз буду у нього, можу передати. А ви їдьте до монастиря, там вам дадуть теплу кімнату і все, що треба буде. Фельшер наш тепер теж у селі, та там стара черниця є — трьох лікарів варта. Спитаєте мого помішника Андрія Чорноту; тільки не звертайте

³¹ У вид. 1938 р.: «хвороба» (пор. на стор. 23, 26, 29 тощо).

уваги, якщо він не дуже чемно вас прийме — то в нього така вже натура, а хлопець — душа. Я повернуся післязавтра або днів за два — діло маленьке є на Побережжі.

Розмовляючи з ним, я не міг відірвати очей від його обличчя. Було воно клясично гарне: чисті риси, густі — як намальовані — брови, палкі чорні очі — ласкаві і смілі, гарно розрізані свіжі уста. Коли він усміхався, здавалося, що це усміхається вродлива жінка, що для жарту приліпила собі маленькі чорні вуса.

Віддаю йому пакет і їду далі. Кілометрів через три дорога різко підіймається на гору. З-за повороту на деякий час стає видно копулу. Нарешті між лісом показалися високі вали і будівлі за ними.

Наліво йде дорога, яка далі підіймається майже під прямим кутом до валу. Затримую коня, думаючи, чи їхати шляхом, чи звертати на цю дорогу. З валу розлягається свист. Підіймаю голову і бачу якусь чорну постать. Махає рукою, щоб їхав просто. Ще один заворот дороги — і в'їжджаю через проріз у валі, потім через браму у монастирський двір.

Між церквами й будинками ходять черниці, козаки в шинелях і чорних жупанах. Коло одного будинку старенький священник, лагідно сміючись, відбивається від здоровенного пса, який намагається лизнути його в обличчя.

Побачивши мене, пес став, неначе роздумуючи, чи гавкати, але потім, видно, рішив, що нема рації, і вернувся до свого заняття. Питаю стрічного козака, до кого б звернутися, щоби поставити десь коня.

— То хіба до Бондаренка, він тепер за господаря, бо Гриб вдома. Он там, у коморі, він.

Під'їжджаю до комори, на порозі якої з'являється типічна офіцерська постать з маленькою борідкою і в цвікерах з одним тільки шклом. (Друге розбилося, а окуліста в Холоднім Яру бракувало.)

Виявляється, що це і є господар. Представляюся йому і кажу, в чому справа.

— Василю! Забери коня на стайню й догляньте там, — звертається він до одного із козаків.

Коло нас пробігає якийсь хлопчина років дванадцяти в чорному жупанчику. Господар його затримує:

— Тебе мені і треба, Івасю... Ви з Петром ще в тій самій келії?

— Еге ж!

— Тепло у вас?

— Ого! Ще й як! Як напалимо, то й не всидиш одягнений.

— Ну то виносьтеся звідти. Одно³² ліжко залишіть, я тобі дам зараз постіль, застели і будеш добре палити й доглядати цього хворого старшину.

— А ви мені пістоля обіцяли подарувати!

— Добре... Це у нас пара хлопчиків є, — звернувся до мене господар. — Батьків минулого року вбили большевики, так родинам гуртом допомагаєм, а цих жевжиків не відженеш ніяк — козакувати хочуть...

Через півгодини я лежав в теплій постелі і старенька черниця натирала мені якимсь бальзамом спухлу ногу. Потім натерла груди і напоїла гарячим наваром з якихось³³ трав.

— З Божою поміччю виздоровієте скоро.

— Чи не тиф, бабусю?

— Борони Боже. От така собі пропасниця... По очах бачу. З ногою довше забавимося, а це за три дні пропаде. Угрівайтесь добре, я вам кимось із сестер ще одну ковдру пришлю...

Моє нове приміщення виглядало не дуже вибагливо. Стіни давно небілені, пооблущувані. З меблів було тільки військове, а може, чернече ліжко, стілець і стіл, на якому лежало все моє багатство: шабля, кинджал, два автоматичні пістолі, малий німецький штуцер та дві ручні гранати Мільса.

По відході черниці зайшов до келії стрункий, але з медвежими плечима козак, одягнений в кубанський козацький кожух, в татарській каракуловій шапці, з повним

³² Так у всіх прижитт. вид.

³³ У всіх прижитт. вид. «якихось» упереміж із «якихсь» (пор. також «чіїхсь»).

набором оправленої в срібло кавказької зброї на поясі. Голена голова, горбатий ніс і темна шкіра робили з нього правдивого чеченця. Глянувши на його суворе, нахмурене обличчя, я відразу здогадався, що це Чорнота, «який не любить дівчат».

Не привітавшись, сів напроти мене.

— Ну як?

— Нічого...

Я почував себе якось незручно під його поглядом. Такий погляд буває звичайно хіба у мисливця, що стежить небезпечного звіра.

Він глянув на срібну ручку моєї шаблі.

— Містріханівський³⁴ клинок? Добра сталь... Трохи затвердо загартована, зламатися може...

Мене здивувало, що він по оправі відгадав, який клинок. Мусів³⁵ бути добрим знавцем зброї.

— Я зустрів по дорозі сотника Компанійця — передав ним свій папірець до отамана...

— Грішного чорта хвіст! Лялька розмальована бабам на утіху! Я не Андрій Чорнота, як його коцурівці не втовчуть як не на цей, то на другий раз. Це ж до своєї вдовички на Побережжя поперся — мало йому тут спідниць! Казав йому — візьми дядька з возом і вези свою дурну кучеряву голову, нікому шкоди не буде, як розтовчуть, а то тачанка і кулемет пропадуть нізащо. Який це в біса старшина, коли по такій пекучій справі козаків покидає... Сьогодні тихо, а завтра, може, битися прийдеться.

— Багато сили тепер у монастирі?

— Яка там сила! Комендантська сотня, трохи кінноти, бурлачня бездомна та лубенська «офіцерська рота» денікінська — полтавці-старшини. Денікін мобілізував їх та на Крим віз, а вони забрали новенькі англійські рушниці, по півтисячі набоїв на брата — і тягу до Холодного Яру. Добрі

³⁴ Правопис слова, що походить від імені майстра Месріхана (?) Нікамедова, визначити важко.

³⁵ У всіх прижитт. вид. «мусити» упереміж із «мусіти».

хлопці... Ото бачив франта з трьома очима? Це з них. Наша сила в селах. Добрі села... Полюбив я цю місцевість. От поправишся, то поїздимо по околицях. Тут, здається, сяж-ня землі нема, не политого козацькою кров'ю... Шанці на шанцях, могила на могилі... І населення з козацьким духом, не помішане, самі українці — за Україну очі видеруть, не те що на Поділлі чи Волині...

— Чи серед черниць теж є свідомі українки?

— А яка з цього зілля користь?! Та молодші захоплюють-ся нашою справою, тільки стара відьма-ігуменя ненавидить все українське. Як побачить у котрої³⁶ черниці українську книжку — зараз поклони заставляє бити. Вона якась княжна петербурзька, наречений у неї помер, так вона з горя у черниці пішла молодого ще. А взагалі добре було би оце бабське кодло переселити куди-небудь... Піп тут старий, славна людина, все з ігуменею воює — вона йому служити по-українському³⁷ забороняє. А один піп є маленький, згорблений — кажуть черниці, що сто тридцять років від роду має. Сліпий уже і не чує нічого, а то міг би чимало оповісти — з хлопчика-послушника тут. Він раніше історію монастиря писав, а тепер ігуменя забрала книги до себе і, мабуть, пише, як «*хохлы обитель осквернили*». Колись мушу видерти у неї старі записі, переглянути. Ну, бувай! Піду до коней подивлюся.

В дверях зіткнувся з двома молодими черницями, що несли мені ковдру.

— Добридень, пане Чорнота! Болящих відвідуєте?

— Проходь, проходь... Не скаль зуби, бо в рай не по-падеш.

Черниці, видно, вже були призвичаєні до його тону. Обі були молоді, миловидні, одна з серйозним, трохи сумним обличчям. Накривши мене, стали оглядати кімнату.

³⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «якої».

³⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «по-українськи». Так само замість «по-московському» — «по-московськи».

— Це ж твоя келія була, Катю? — звернулася веселіша до поважнішої. Потім затримала погляд на моїм білім башлику і шапці, які висіли на стіні:

— У вас все біле, а у наших козаків чорне...

— Бо ваші козаки коло вас ченцями поробилися.

— Лихо мені з такими ченцями! Часом чоло болить від поклонів.

— Від яких поклонів?

— Ну, бо йдеш по дворі, а який-небудь бурлака підморгне смішно. Хіба втримаєшся, щоб не усміхнутись?! А мати ігуменя в вікно побачить — і бий поклони! На тім тижні за Чорноморця триста поклонів казала вдарити, а що я там проступила такого? Він мені за ковнір снігу насипав, а я йому віддала...

— Не личить сестрі в сніжки гратися, — наставницьким тоном одізвалася сестра Катя.

— Розумна ти яка! Добре, що тебе ні разу з твоїм Павликом не запримітила...

Сестра Катя зачервонілася.

— Видумаєш таке... Чоловік подумає, справді...

Мені стало весело, дивлячись на їх молоді, повні життя личка, так не гармонуючі з темним одягом.

— Слухайте, дівчата, яка вас лиха година у черниці погнала? Йшли б уже під старість, як така охота до раю попасти.

— Ми сироти. Нас старі сестри виховали у своїм притулку. Ходім, а то як би поклони не довелось³⁸ бити...

Піддвома ковдрами не на жарт стало горяче. Повернувшись на бік і став дивитися через вікно на двір, де люди із двох світів ходили кожний у своїй справі.

Через двір бігла з дійницею в руках молода черниця. Навздогін їй полетіла сніжка, пущена молодим поставним хлопцем в уніформі австрійської кавалерії і шапці січових

³⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «прийшлося».

стрільців. Черниця, оглянувшись на вікна, загребла снігу і пустила ним в «напасника».

Не допоможуть поклони... Молодість свого не хоче дарувати, і коли ігуменю молоде палке кохання загнало до монастиря, то воно ж, мабуть, не одну дівчину, що виросла тут, вижене із нього.

На другий день маю весь час гостей. Заходять старшини-лубенці. Бачу Чорноморця — гарний хлопець, вартий триста поклонів... Скінчив духовну семінарію в Полтаві і пішов «козакувати». Заходять два хлопці в австрійських куртках, як виявляється, січові стрільці: Йосип Оробко та Микола Гуцулак. Усі розпитують про фронт, про партизанський похід.

Стара сестра Маланя тричі на день натирає і поїть своїм зіллям. На четвертий день горячка зникла. Нога теж трохи стухла і не докучає так. Хочу піти побачитися з Абреком, та моя лікарка поки що не дозволяє. Кажу Івасеві, який весь час розглядає мою зброю, щоб привів під вікно. Кінь, вичищений і, видно, не голодний, вибрикує, тягаючи за собою малого козака.

Підвечір заходить Чорнота і надзвичайно схвильований сідає³⁹ коло мене.

— Ех, чортів син, чортів син! Лялька чортова! Не казав я йому, що так буде?! Спідничник задріпаний!

Здогадуюся, що річ про Компанійця.

— А що сталося, Андрію?

— Що... Нічого... Вбили дурня, та й все. Козак вирвався, а його так коло вдовички і приглушили коцурівці із Чигирина. І тачанка з кулеметом пропала, і Іван ні за цапову душу загинув... Колись поїду і вкину ту вдовичку в Дніпро к трьом бісам. Ти ж тільки подумай, із-за якоїсь задріпаної спідниці такий хлопець загинув. Думаєш, багато Україна таких Компанійців має? Яке він мав право так по-дурному⁴⁰ загинути? Піку б йому за це побити треба було...

³⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Чорнота, надзвичайно схвильований, і сідає».

⁴⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «безкорисно».

— Негоже, Андрію, покійника так величати...

Моя заувага⁴¹ трохи охолоджує його.

— Любив я його сильно, хлопець же який був — орел! Привезли до церкви у Мельниках, завтра в монастирі ховати будемо. От уже «дівоче царство» сліз напроливає! Вони ж з усіх довколишніх⁴² сіл бігали до монастиря молитися до його чорних брів. Уже б і вішався тут якій на шию, так ні — вдовичка, чорт зна звідки, його причарувала!

На другий день рішаємо з Чорнотою поїхати до Мельників. Одягаюся і беру на хвору ногу невеликий, м'який⁴³ валянок, принесений звідкись Андрієм. Андрій відноситься до мене чомусь приязно, і зауважую, що зо мною не такий брутальний, як з другими. Загадка трохи роз'яснюється, коли сідаємо коней.

— Як у чоловіка добра зброя і добрий кінь, то значить, що добрий чоловік⁴⁴.

Говорить він тоном, що не допускав заперечення. Зближає нас те, що, як виявилось, ми оба почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів хана Нахичеванського та Султан-Гірея і оба хапнули магометанської воєнної етики.

З'їжджаємо з гори і пускаємо застояних коней чвалом. Його доброму херсонцеві важко поспішати за моїм горбоносим довгоногим Абреком, купленим за дві кулі у татарина-денікінця під Білою Церквою.

Проїжджаємо Кресельці. Заглядаю у знайомий двір, чи не видно «бісової віри дитини». Чорнота це зауважує.

— Чи ти не Ганю тут бачив? Гляди, бо підеш за Компанійцем чортам кози пасти...

Все село залите народом, що зійшовся з околиці на похорон Компанійця. Зібралось коло десяти тисяч озброєних

⁴¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «увага».

⁴² У всіх прижитт. вид. «довколишній» упереміж із «довколишний».

⁴³ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «м(')який».

⁴⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «то це значить, що він добрий чоловік».

Петро Чучупак, студент або випускник Київської консерваторії (1910-і рр.).

*Василь Чучупак, прапорщик російської армії (1916—1918).
Копії люб'язно надав Роман Боровик.*

мужчин. З жіноцтва переважають⁴⁵ дівчата з горшками в хустинах і вінками із засушених квітів. Настрій юрби поважний. Мужчини гуртками щось гаряче⁴⁶ обсуджують.

Зустрічаємо отамана Василя Чучупаку з старшим братом Петром — начальником штабу — і ще з трьома братами. Найменший, молодий хлопчина, майже одного росту з своєю рушницею. З ними високий дідуган з довгою сивою бородою, з добре вичищеною рушницею з настромленим багнетом. Це старий Чучупака — отаманів батько.

Чорнота представляє мене. Отаман звертається до нього:

— Андрію! Тебе іноді слухають скоріше, як мене. Ми підемо до церкви, а ти походи між народом... Настрій у всіх такий, щоб, поховавши Компанійця, йти наступати на Чигирин. Це неможливо... Як заведемося з Коцуром, большевики з другого боку дадуть нам перцю.

До церкви протиснутися нелегко, але товпа мовчки розступається перед отаманом.

Компанієць лежить в простій дубовій труні. Очі відкриті і, відбиваючи світло свічок, здаються живими. На обличчі застиг якийсь лагідний вираз. Над правою бровою чорна ямка — слід від кулі. По обличчі і на руках розкидані темні сліди ударів — видно, боровся. А все-таки він і мертвий був чудово гарний.

«Вернуса післязавтра...» — мимоволі спімнулася мені зустріч з ним у лісі.

По короткій відправі на рушниках виносять тіло з церкви. Постановлено нести на руках аж до монастиря. Нестимуть парубки і дівчата на зміну.

Щонайменш п'ятнадцятитисячна процесія розтягнулася через село і ліс. Озброєні йшли сотнями, по селам, жінки і дівчата — окремими групами. Сум і суворість лежали на всіх обличчях. Було якось трохи незрозуміло, чому ці всі люди приймають так близько до серця смерть цього

⁴⁵ У вид. 1934 р.: «перебільшують».

⁴⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «горяче».

немісцевого, чужого бурлаки, який забрів сюди минулого року з степів Херсонщини.

Чорнота наче вгадав мою думку:

— Тут в минулому році ховали своїх вбитих хлопців по кільканадцять на день, але ні один не мав такого похорону... Любило населення Івана, бо й він для нього своєї голови не шкодував. Зрештою, вбиті в боях — це річ звичайна. Не так зворушує...

Ми обігнали валку і поїхали до монастиря. Залога сумна готовилася до зустрічі свого любленого веселого сотника, що повертав з прогульки на Побережжя. Між двома церквами, поруч чиїхсь старовинних могил з посадженими коло них — тепер вже велетенськими — деревами, була вже готова глибока хата для нього. На монастирській кухні готовився заупокійний обід.

Нарешті процесія увійшла в монастир, і відкриту домовину поставили на землю коло ями. Дівчата, що несли покришку, побачивши яму, тихо заплакали. Чорнота, з яким ми стояли коло ями, глянувши на обличчя мертвого товариша, сердито мазнув себе кулаком по очах.

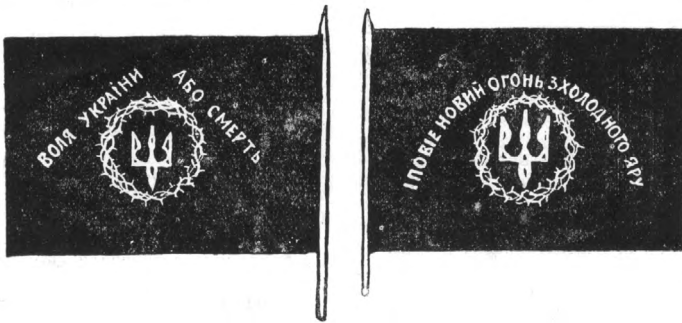
— Ах, чортів син, чортів син! — зітхнув⁴⁷ він і, коли старенький монастирський священник почав читати заупокійні молитви, став зосереджено молитися. Був він людиною глибоко релігійною.

Коли із тисяч грудей понеслося понуро-величаве «Вічная пам'ять», серед дівчат почулися глухі ридання. Нарешті забита домовина спущена на зв'язаних рушниках до ями. За нею полетіли рушники, вінки, дівочі хустини...

Почотом для сальви командував Йосип Оробко, та⁴⁸ грізна хвиля пострілів із десятка тисяч рушниць покрила і його дужий голос, і сальву залоги. За валами важко вибухнули три міни, пущені з міномета.

⁴⁷ У вид. 1934 р.: «зідхнув».

⁴⁸ У вид. 1934 р.: «але».

*Синьо-жовтий прапор полку гайдамаків Холодного Яру.
Копію люб'язно надав Михайло Ковальчук.
Оригінал зберігається в ЦМЗС Росії.*

*Малюнок чорного прапора Холодного Яру з журнального
видання («Рік в Холодному Яру», лютий 1933 р.).*

Одним из видных атаманов этого района является КОЦУРЬ. В настоящее время между ним и Чучупакой произошли разногласия и они порвали между собой всякое сношение. Его же банды вошли в состав банд Чучупаки. Прошлое Кацеры очень темное, по профессии он сапожник, до войны за убийство был присужден к 12 годам каторжных работ, от которых бежал благодаря революции. По убеждениям большевик. ~~К~~ Банды, бывшие у него в подчинении грабили в районе ст. Фундуклеевки - Каменки, а также в районе Черкасс на больших и мелких дорогах. Разногласия между Чучупакой и Коцурой произошли главным образом из-за способа ведения войны того и другого: Чучупак идейный самостоятельщик, опирается на деревенскую интеллигенцию и крестьянство; строго преследует у себя грабежи и пытается создать дисциплинированную армию. Коцура же со своими бандами главным образом грабиль. Были случаи разоружения банд Кацеры крестьянами, возмущенными его грабежами. шпионаж. во всех бандах шпионаж поставлен одинаково и при том очень обстоятельно: сведения получают от крестьян, выезжающих по району. Чучупак кроме того доставляет сведения монахи Матреновского монастыря. Все банды имеют в деревнях своих верных людей, которые и передают сведения из одной деревни в другую. Из главарей среди крестьян особенно популярны Чучупака.

при первых заморозках Ближайшие задачи Чучупака. Ближайшие задачи Чучупаки является нападение на Черкассы путем совместных действий с бандами ВЫСКО-ВОРКИ; производство переполохов в эшелонах на вокзал; грабеж города и возвращение в Холодный Яр.

В случае подхода войск Добармии к Холодному Яру крестьяне находящиеся на учет присоединяются к кадровым составам банд и действуют ~~в~~ совместно с ними.

Уривок із зведення розвідки тилу військ Київської області ЗСПР про повстанців південного сходу Київщини (кінець 1919 р.). Знайдено Михайлом Ковальчуком. Оригінал зберігається в ЦДВА Росії.

«Як умру, то поховайте...» — затягнув сильним басом немолодий селянин, що, спершись на рушницю, стояв у першому ряді. Могутні, величні хвилі пісні понеслися над лісами, відкликаючись луною по ярах:

«...Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте».

Юрба, скінчивши пісню, грізно загула. Почулися викрики: «На Чигирин!», «Доки їм терпіти?!», «Смерть коцурівцям!».

Отаман став на лавку коло могили і підняв руку з рушницею. Юрба стихла.

— Брати-громадяни! Ворог вирвав із наших лав одного з найкращих борців, але не піддавайтесь справедливій жадобі помсти! Хай пам'ять про Івана Компанійця вічно живе в наших серцях, та залишім мертвого мертвим, а живе діло — для живих! Скільки разів терпіла Україна поразку і страшну руйну через те, що сини її билися між собою в час, коли на неї насувався ворог ззовні! Про це стара гетьманська столиця, на яку ви збираєтеся, могла би найбільше оповісти...

Тепер на Україну насунувся страшний ворог, який руйнує і обдирає наш край, безправно вбиває тисячі і тисячі наших людей там, де нарід не вмів і не хотів боротися, щоби рятувати себе, поки ще був час. Але з очей селян падає полуда, і Україна буде боротися, щоби повернути те, що так нерозумно віддала. Ми зможемо перемогти тільки єдністю, дружним вдаром на ворога! А коцурівщина сама загине, бо вона не має під собою ґрунту! Селяни Суботова чи Стецівки⁴⁹ підуть разом з нами, коли вийдуть з-під впливу купи авантюристів, коли побачать, що це один шлях до рятунку. Не з ними засліпленими нам боротися, щоби тішити цим ворога!

Розходьтеся спокійно по домах! Готуйте і бережіть зброю! Будьте готові кожної хвилини стати під сумний чорний

⁴⁹ У вид. 1934 і 1935 рр. Стецівку тут і далі помилоково названо «Степівкою».

прапор* Холодного Яру на захист своїх прав і України!
Мусимо вернути їй радість і славу!

Зірвалося і довго не змовкало могутнє «Слава». Коли люди вже замовкли, його ще деякий час повторювали яри.

«А-а-а-а!» — донеслася остання протяжна луна десь здалека.

— Холодний Яр обіззався... — з якоюсь містичною повагою звернувся до мене Чорнота.

— Хіба не це він? — показав я на глибокий яр, над яким одною стороною стояв монастир.

— Ні, це старе русло річки Косарки, з якою зв'язана легенда про те, що коло тисячі років тому назад якась княгиня Мотрона перетворила свій укріплений замок на монастир, бо в дійсності це монастир Св. Тройці, а не Мотрони. Ось у цей бік до Жаботина гори Весела і Червона, на яких стояв гайдамацький табор. Он там — Скарбовий Яр, в якому була гайдамацька скарбниця. А там пішли Кривенків Яр, Чорний Яр, Попенків Яр, Гадючий Яр, а Холодний Яр у цей бік, верстви півтори-дві звідціль. Починається від Мельничанських хуторів і тягнеться верстов із сорок, десь аж за Лебедин. Він найглибший з усіх, його схили в деяких місцях мають з вісімсот метрів висоти.

Для нас тепер Холодний Яр має те саме значення⁵⁰, що й всі останні яри. Дорогий той вогонь, який заховався в серцях людей кругом нього...

Юрба заспокоїлася. Почався обід. Зготовленого в монастирі, звичайно, не старчило би для всіх, але жінки і дівчата всі мали з собою страву. В монастирській трапезній, в келіях, на дворі — день якраз видався теплий — живилися гуртками селяни і залога. Бурлаків запрошували від гуртка до гуртка.

Вже вечоріло, коли народ групами став розходитися.

* 1-й (основний) курінь Холодного Яру мав чорний прапор з гербом України і написом з одного боку «І повіє новий вогонь з Холодного Яру», з другого — «Воля України — або смерть!» і жовто-блакитний прапор з написом «Полк гайдамаків Холодного Яру». (Тут і далі астерисками позначено авторські примітки. — Упор.)

⁵⁰ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «значіння» (у двох випадках — також у вид. 1938 р.).

II

Після похоронів Компанійця життя у монастирі пішло звичайною ходою. Хлопці старанно перечищували та перевіряли зброю, хоч ніхто не заставляв⁵¹. Однорукий начальник кулеметів Левадний ревно стежив, щоб кулемети були чисті, «як рибляче око», і працювали, як новий годинник. Три десятки лубенців, одягнених у першорядне англійське обмундування, з новенькими одинадцятинабійними англійськими рушницями, щодня робили військові вправи, командуючи по черзі (всі ж були старшини!) Користаючи з французького підручника, якого дістали десь у денікінському штабі, вони вивчали останнє досягнення військової науки — тактику групового бою. На тлі холоднорського лісу, між чорними жупанами, киреями, дубленими кожухами, було якось дивно бачити цю групу вояків ультраєвропейського вигляду.

З сіл приходили богомольці. Селяни привозили харч для козаків і коней.

Приходили гуртки озброєних хлопців, які називали себе не інакше як козаками, запрошували наших в села і на хутори на вечорниці.

З боку Черкас і Смілої іноді доносилася гарматна стрільянина. Одержали відомості, що Запорізька група, дійшовши до Золотоноші, знову вернулася на правий берег⁵² Дніпра. Я почав подумувати про те, як би прилучитися до своїх, та, з другого боку, чомусь не хотілось вже розлучатися з цією «Січчю»⁵³.

Одного дня богомольці, які прийшли із села Грушківки, оповіли, що вчора ночував там⁵⁴ полк Чорних запоріжців. Кажу Чорноті, що поїду доганяти.

⁵¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «хоч ніхто і не заставляв».

⁵² У вид. 1934 і 1935 рр.: «беріг».

⁵³ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Січю».

⁵⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «там ночував».

— Нікуди не поїдеш! Як маєш зайву голову, то і тут для неї колись куля знайдеться, а гонятися⁵⁵ за вітром в полі, щоб до большевиків у руки попасти, не пущу.

Побачивши, що тон його відповіді зробив на мене неприємне вражіння, обняв за плече:

— Знаєш... я сам від революції був в українській армії та надивився, як наші українці «жваво беруться» до боротьби за незалежність, плюнув і став додому на Кубань пробиратися. Аж от попав по дорозі до Холодного Яру і чую, що вже мене до смерти ніхто звідси не вижене. Під ним, мабуть, якийсь магнет в землі лежить... Між цими озброєними хліборобами до мене знову вернулася надія, що ми таки досягнемо своєї мети. Побудеш тут трохи — сам не схочеш покидати...

Через декілька днів партизанські частини нашої армії були вже далеко.

І волею, і неволею став я підданим холоднорської «республіки». З Чорнотою ми надзвичайно здружилися, що не перешкоджало нам частенько сваритися із-за яких-небудь дрібниць. Після смерти Компанійця без жадного офіційного призначення всі признавали Чорноту начальником. Бурлаки і до того бачили в ньому старшого бурлаку — ватажка. Чим ближче я приглядався до цієї оригінальної людини, тим більше приходилося дивуватись.

Цей на зовнішній⁵⁶ вигляд необтесаний козарлюга показався «ходячою енциклопедією»: був добре обзнайомлений з історією, археологією, фізикою, політичною економією⁵⁷, до того був прекрасним ковалем і римарем: кував коней, направляв сідла. Як старшина, він мусів бути більш чи менш освіченим, але з його ж оповідань виходило, що до війни він випасав табуни коней і овець на кубанським Чор-

⁵⁵ Так у всіх прижитт. вид.

⁵⁶ У всіх прижитт. вид. «зовнішній» упереміж із «зовнішній».

⁵⁷ У вид. 1934 р.: «бо посідав систематизоване, ґрунтовне знання з історії, археології, фізики, політичної економії».

номорі і займався рибацтвом та мисливством на Кавказі. Взагалі був надзвичайно мовчазливий, та іноді на нього находила година, в яку починав філософувати на якусь тему. Тільки годі вже тоді було йому перечити⁵⁸ — вилається і піде.

Одного дня Андрій не показувався до самого обіду на дворі. Іду до його келії. Лежить на ліжку і читає якусь книжку в сап'яновій оправі. По моїм приході кинув її і встав.

— Підем, Юрку, пройдемося⁵⁹ по валах, а то у мене вже голова зачучмаріла — від другої години вночі читаю.

Дивлюся на книжку — «Критика чистого розуму» Канта. На підлозі коло ліжка зложена ціла гора книжок в розкішних оправах. Починаю переглядати: Кант, Ренан, Вольтер, Толстой, Руссо, Шекспір... Окремою скертою лежать новенькі томи творів Маркса і Енгельса, Ляссаля, Леніна, різна большевицька політично-економічна література.

— Де це ти набрав?

— Це — з большевицького агітаційного потягу, а це — колишне панське добро — по селах за набої наміняв.

Вийшли на двір. Коло трапезної стоїть висока суха ігуменя з двома зморщеними карличками-черниціями. Козаки якраз вели через двір коней від криниці.

— Цього світ не бачив! Щоб у святу обитель, між Божі храми, коней заводити! — гордо звертається ігуменя до своїх «ад'ютантів» по-московському. Чорнота ввічливо підняв шапку:

— Світ як світ, паніматко, а оці вали вже скоро півтора літ як козака не бачили, а їх насипали не на те, щоб із-за них тільки Богу молитися. От що... Давно я тобі збирався сказати... Ти, паніматко, можеш собі України не любити, це річ твоя, та коли будеш про це голосно балакати — накажу спакувати твої пожитки і відправляю тебе до большевиків у Кам'янку. Там є «*истинно русские люди*» — з ними тобі буде веселіше...

⁵⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «тільки вже тоді було йому перечити».

⁵⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «пройдемося».

Переходимо через господарське подвір'я, через невисокий внутрішній⁶⁰ вал і видрапуємося на високий зовнішній вал, порослий лісом. За валом в лісі густо стоять височенні могили, деякі одного росту з деревами.

— Думаєш, це ченці лежать «мирно упокоївшися»? — повів Андрій поглядом по могилах. — Братчики-козаки все в боротьбі загинувші. Може, і з моїх прадідів хто лежить, бо наш рід, та й майже півстаниці, на Кубань із Чигиринщини попали при Катерині. Може, через це і притягає мене так ця земля...

— Підем, Андрію, обійдемо валом кругом монастиря.

— Що, так вже на свою приморожену ногу надієшся? Це ж п'ять кілометрів ходу. Підем в цей бік, понад ярами. Подобається мені тут... дика краса!

З зовнішнього боку вал був ще вищий, бо попід ним йшов рів, що змілів вже від часу. Трохи дальше вал круто повернув⁶¹ у ліс, роблячи підкову, в середині якої були сліди ще якихсь земляних споруд.

— Це щось на зразок форту, — пояснив Андрій. — Отам, видно, гармати стояли, отам сліди великих печей з котлами, в яких гріли смолу і окріп «гостям голови мити» під час штурму. Хто знає, коли ці вали насипали, але сучасний інженер нічого не міг би додати...

Вийшли на чоло форту. Тут вал вже йшов понад глибоким яром. Місцевість дальше робить химерні хвилі і оточує монастир глибокими прірвами. Між головним валом і монастирем був ще один вал, і де-не-де було видно сліди грубих мурованих стін. Звертаємо вздовж валу і знову виходимо на край господарського подвір'я. Дальше вал робить крутий поворот направо, а по яру між цими двома виступами валів виходить на гору дорога, що її я бачив⁶², коли під'їжджав до монастиря. В куті під валами стара,

⁶⁰ У всіх прижитт. вид. «внутрішній» упереміж із «внутрішній».

⁶¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «звернув».

⁶² У вид. 1934 і 1935 рр.: «яку я бачив».

вже не вживана тепер криниця. Чорнота звертає на неї мою увагу:

— Її зовуть хто козацькою, хто гайдамацькою. Від неї залежала доля монастиря в випадку облоги. На горі води нема — є тільки в ярах. Насипати вал через яр, так щоб вона залишилася по цей бік, неможливо. Але, як бачиш, виступи валів беруть її між себе і з обох боків обстрілюють підхід до неї ззовні. А з монастиря був до неї підземний хідник. Попід усім валом теж іде хідник, який має підземні виходи і до центру монастиря, і до ліса⁶³.

Ми йшли вже понад прірвою по другому виступі.

— Отам, в корчах, замаскований вхід у підземелля, до лабіринту печер, які досить добре заховалися. Зараз неохота брудитися, а весною полізем — покажу тобі. Кожна виложена дубами печера має два виходи у слідуючі, всі вони сполучені між собою, але, заплутавшись, можна ходити до смерті в темноті і не знайти виходу. Ми в них запас зброї переховуєм.

З тамтого боку монастиря від валу пішов у ліс ще якийсь вал, але яку він ролю грав — не розберу. Хіба для захисту дороги, що була прокопана до Холодного Яру, де були окремі укріплення. В лісі ще є де-не-де укріплення, які, видно, у свій час мали значення. Такі ж укріплення і в Чорному лісі, і в Бовтиші, і в Чоті, і в Суботівському лісі; недалеко Суботова, в лісі, Вовчий Шпиль, на якому ще досі стоїть козацький Вежний дуб, з якого видно аж на Побережжя і всю околицю. За Медведівкою, на острові серед Тясмина — Медведівський монастир; вище — укріплений Онуфріївський монастир, що стоїть на кручах над Тясмином; в Черкаському бору — Мошенський монастир, теж фортеця на багнах, до якого треба добиратися вузькою Вовчою гаткою. Скільки праці тут положено! Наші діди не так турбувалися про захист краю, як тепер...

⁶³ У всіх прижитт. вид. у родовому відмінку «лісу» упереміж із «ліса».

Спускаємося з валу, щоб обійти проріз, через який я приїхав, і далі йдемо вже понад другим яром, крутий схил якого, починаючися від валу, тягнеться карколомними уступами більш як на півкілометра вниз.

Порослий лісом яр виходить із-за монастиря зліва і тягнеться десь далеко на південний схід. Внизу під нами капличка з криницею, до якої спускається покручена стежка. На протилежному боці якісь будівлі і сад. Питаю Андрія, що це таке.

— Шістьдесят гектарів монастирського саду і винограднику. Ченці ще насадили, а ці «божі коровки» тепер і доглянути не можуть.

— Андрію, ти на похороні Компанійця споминав про якусь легенду, зв'язану з цим яром...

Він задумливо подивився вниз.

— Сядемо. Он бачиш на дні темні плями — це багна, які не замерзають. На той бік можна перейти тільки по гатці. Між багнами проходить поганенька річка Косарка. Серед населення зберігається легенда, що тут колись були останні перед дикими степами селища людей, що їх охрестила в християнську⁶⁴ віру якась княгиня Мотрона, або просто Мотря. Її укріплений замок стояв на цьому місці, що монастир. За тою легендою, Косарка тоді була великою рікою, що зливалася коло Медведівки з Тясмином, а той коло Чигирин-Діброви — з Дніпром. Вода в Дніпрі мала тоді стояти так високо, що турецькі галери свобідно плавали над порогами і заходили Тясмином і Косаркою аж сюди для нападів на володіння княгині. У неї теж була своя фльота, для якої пристань була отут внизу і яка ходила воювати аж у Чорне море. Одного разу чоловік княгині, якого вона дуже любила, вийшов з цією фльоатою в Чорне море на турків і, розбивши їх, повертав назад з багатою здобичею. Пересівши з залогою, що передягнулася⁶⁵ в здо-

⁶⁴ Так у всіх прижитт. вид.

⁶⁵ У всіх прижитт. вид. «передягатися» упереміж із «переодягатися».

буті турецькі шати, на захоплену турецьку галеру, яка пливала скоріше від його суден, він далеко випередив своїх і перший наближався до замку. Стоячи на носі галери, одягнений в дорогі шати турецького паші, нетерпляче дожидав хвилини, коли зможе привітатися з дружиною-княгинією і подати їй радісну звістку про перемогу. Але княгиня, яка стояла отут на валу, побачивши галеру, подумала, що це справжні турки, які, потопивши її судна, наближаються до замку, і важкий біль охопив⁶⁶ її серце.

— Дайте мені лук, — сказала вона слугам, — помщуся за смерть мого любого мужа хоч на отому паші, що стоїть на галері.

Взявши лук, пустила стрілу і попала нею в серце свого чоловіка. Аж коли залога галери стала скидати турецький одяг і кричати до княгині й вояків, які готовилися на валу до бою, зрозуміла свою помилку. Коли ж довідалася, що вбила свого мужа, — три дні нічого не їла й не пила, обливаючи його труп сльозами. Потім наказала затопити ту галеру на тому місці, де впала трагічна стріла, а свій замок перетворила у монастир, якого стала першою черницею та ігуменею.

Легенда як легенда... Що Косарка була більшою, про це нема мови. Ще дід Гармаш із Мельників, який має тільки дев'ятьдесять шість років, пам'ятає, як по ній човнами плавали. Але ми знаєм, що ще задовго до Володимира купці, що плавали з «варяг у греки», витягали коло порогів свої човни на беріг і перетягали волоком. Знаємо також, що в ті віки на Чорному морі панували не турки, та цю легенду вперто обстоюють старі люди з довколишніх сіл як правдиву. Показують місце, де під багнами має лежати та затоплена галера. Навіть оповідають, що в один посушливий рік, як багна висохли, докопалися були до неї. Що лежить вона догори підшоною, яка обшита листовою міддю. Може, це і байка, може, перекручена народньою фантазією

⁶⁶ У вид. 1938 р.: «обхопив».

якась дійсна подія, але іншого пояснення, чому населення називає монастир Мотриним, в той час як він в дійсності є монастирем Св. Тройці, я не зустрів*

Деякий час ми оба сиділи мовчки, втопивши очі в яру, якому народня фантазія приписувала таку ролю в минулім. Взагалі ця місцевість — святі місця для українця. Тут зароджувалася козаччина. Недалеко, он за тим лісом, ображено Хмельницького і, сповита обставинами часу, родилася Хмелівщина... Тут почалася і тут скінчилася, побувавши аж на Поділлі, Коліївщина, і батько Максим перебував деякий час як чернець у цьому монастирі, невідомо чому Мотриному...

Ігумен його, Мельхіседек, гаряче⁶⁷ помолившись, благословив ножі і шаблі на пролиття рік людських сліз і крови, винної і невинної, во ім'я Волі. Поневолення з царської ласки селянства тут було найкоротше з усієї України, і чигиринський «малорос» не завжди гнув покійно шию, а часто мотав нею, щоби скинути ярмо.

Яких два десятки літ назад селянин тут подавав уночі свій вільний голос на виборах гетьмана України і на старій козацькій могилі, поклавши руку на старовинну козацьку шаблю, давав клятву не зрадити і додержати таємниці.

Задуму нагло перервала коротка низка стрілів з кулемета. Я зірвався, призвичаєний до того, що стріли означають ворожий напад, але Чорнота потягнув мене за рукав черкески:

— Сідай. Це Левадний вправляється — мабуть, з люїса ворони б'є в лісі. Цікавий тип... Граматики добре не знає, але нема кулемета, якого механізму він не знав би як свої пальці. Для нього кулемет — все. Ні один закоханий так коло дівчини не припадає, як він коло своїх кольтів і максимумів. Невеликий собі, худощавий хлопець, та сила духа в нім велитенська...⁶⁸ Знаєш, він же у Коцура був началь-

* Пізніше цю легенду я сам чув декілька разів від селян з незначними варіантами.

⁶⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «горячо».

⁶⁸ Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 38, 70).

ником кулеметів. Любить хлопець Україну, повірив у «червону правду» і пішов боронити її під червоними прапорами. Не один холодноярець упав від меткої кулі з його кулемета... Та коли переконався, що бореться для Москви проти своєї ж батьківщини, взяв на плече свого люїса і прийшов до нас. Сидимо раз у Чучупаки ввечері, коли заходить. Поставив кулемета в кут і підходить до столу:

— Я Левадний. Ви мене знаєте, бо я з вами бився. Аж тепер я розібрав, що мої кулі летіли не туди, куди потрібно. Можете мене застрілити — це ваше право, — але, коли хочете, я і вісімнадцять кулеметів, які маю заховані по селах і хуторах, в вашому розпорядженні.

Спочатку не дуже довіряли, звичайно, та потім переконалися, що хлопець прийшов з щирим серцем. Тепер у нас кулеметами заправляє. Дав декілька своїх, а решту, каже, дам тоді, як треба буде. У нього у своїх людей цілі арсенали зброї, яку з своїми хлопцями захоплював⁶⁹ у німців та денікінців, але зуживає її дуже обережно. Коцурові дав трохи кулеметів і набоїв, а про решту навіть не сказав. Оце недавно їздив десь під Чорний ліс, привіз нам два німецькі міномети і вісім скринь мін. Треба буде, каже, достанем ще.

Але ти полюбуйся, яка упертість! Відбили йому праву руку — лівою навчився стріляти, і то як стріляє! Важко одною рукою підіймати ручного кулемета, так він зняв з нього кожух, спилував радіатор, спилував де можна залізо, щоб тільки не ушкодити⁷⁰ механізму і люфи, а не зміняв на револьвер або карабін. І цей обскубаний кулемет у нього працює, як новий годинник, і ліву руку виробив, що міцніша, як у другого дві разом.

Він сам з хуторів, а в Суботові має багато родичів і взагалі суботівці його люблять. Якось отаман каже йому: «Пішов би ти, Левадний, коли увечері до Суботова. У тебе там родичі, знають тебе там добре — агітнув би людей проти

⁶⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «позахоплював».

⁷⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «пошкодити».

Коцура». А Левадний: «Я, отамане, як треба буде для добра України, увесь Суботів разом з усіма своїми родичами з кулемета вистріляю, а агітувати хай⁷¹ хто інший йде. Не вмію».

І завжди він спокійний, зрівноважений. Ніколи нікого не образить. Та... Був у Мельниках селянин, що перед війною у поліції в Петербурзі служив. А через те і вважав, що він у селі найстарший і найрозумніший. Нап'ється самогону і задирається з усіма. «Ви, — каже, — *хохлы необразованные!* Німці Україну видумали, а ви й собі за німцями! От повернеться на престол цар-батюшка — він вам покаже Україну!»

Одного разу Левадний перед гуртом селян оповідав про Хмельниччину, а той п'яний підскочив і почав... «Ти, — каже, — що народ у *зablужденіє* вводиш, *крамолы* всякої навчаш?! *Богашка Хмельницький верноподданный белого царя* був, а ви — *бунтовщики!* На шибеницю вас усіх треба!»

Коли Левадний зауважив йому, щоб пішов проспатися краще, той підскочив і вдарив його по лиці. Левадний мовчки зняв з плеча свого люїса і висадив в нього цілий диск набоїв.

Зібрався громадський суд. Прийшов на сход і Левадний з своїм кулеметом. На вимогу сільського отамана віддав йому люїса і став спокійно чекати⁷² вироку. Злочинців в наших селах карають лише шомполом або кулею. Громада погмоніла-погмоніла і постановила: хочеш горілку пити — пий, а честі України і другого не зневажай. Левадний карі не підлягає.

Чи багато з-поміж українців так реагує на образу своєї особистої чи національної честі? От ти служив між кавказцями. Чи тобі прийшло коли в голову зневажити гордість чи національний звичай підвладного тобі козака? Московські кадрові старшини залюбки били морду жовнірові москалеві, українцеві, полякові, але чи хтось із них відважився вдарити чеченця або кабардинця? Ніколи! Бо знав наперед,

⁷¹ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «най».

⁷² У вид. 1938 р.: «ждати».

що той відповідь на це вдаром кинджала, не турбуючися, що завтра за це його розстріляють.

Шістьдесят років тягнулася нещадна війна між могутньою Московською імперією і горсточками кавказьких горців, але й переможені, вони гордо споглядали з своїх гір на переможців, як на щось нижче від себе, і не спішили їм прислужуватися.

Москва не брала з них податків, не брала до війська — була задоволена, що вони не відновлюють⁷³ боротьби. Часом голодний і обідраний, кавказець за жадні скарби не віддавав і не продавав прадідівських кинджала та шаблі, і в цьому був весь секрет пошани до нього. Племена, які налічували заледви⁷⁴ кількасот тисяч людей, примушували переможного ворога шанувати свої звичаї, мову, релігію, а коли б кабардинців чи хевсурів було сорок міліонів, то, повір мені, Москва із своїми шестидесяти міліонами в решеті б у них танцювала!

А полюбайся нашим нащадком великих прадідів, що потрясли колись мурами Царгороду! Навіть у своєму⁷⁵ бойовому гимнові він називає ворогів не інакше як ласкаво — «воріженьками», що⁷⁶ мають від чогось згинуті як роса на сонці, бо він сам задобрий і залінивий, щоб розбивати їм голови.

К чорту наш український сентименталізм! Нам потрібний не мрійний пав'ячий хвіст, а вовчі зуби. Бо коли ми їх не будемо мати і не примусимо⁷⁷ наших «приятелів» шанувати їх — Україна ніколи не буде щасливою.

Я християнин і вірую в Бога, але я не згоджуюся з Христовим заповітом підставляти праву щоку, як тобі приліплять ляща по лівій. Така засада для українців погубна, бо маємо таких добрих сусідів, що будуть бити поки влізе,

⁷³ У вид. 1938 р.: «відновляють».

⁷⁴ У всіх прижитт. вид. «ледве» упереміж із «ледви».

⁷⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «свому».

⁷⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «які».

⁷⁷ У вид. 1934 р.: «заставимо».

і соромно їм ніколи не стане, бо б'ють вони нас не для розваги, а тому що їм потрібні багатства нашого краю.

Багато мені не подобається з того, як ми взялися до справи... Хочеш, я тобі дам почитати останні книжечки Леніна про тактику боротьби і організацію влади? Я б усіх наших міністрів засадив на шкільну лавку вивчити їх, дописавши дещо між рядками. Нас б'ють без сентиментів. Але, знаєш, це добре. І чим більше будуть бити і знущатися — тим краще. Ні один народ не переживав того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло на користь, як іде українцеві. Це перетворить лінивого українського вола в хижого звіра, який, вирвавшись колись на волю, як побачить, що хтось знову протягає до нього лапу, — не буде ждати, поки треба буде оборонятися, а сам буде нападати.

Уяви собі, що було би з нашими бідними ворогами, якби хоч на половині України була така холодноярщина? От я, маленький Андрій Чорнота, можу вдарити зараз у великий монастирський дзвін, і холодноярські села⁷⁸ через пару годин дадуть десять тисяч бовіників, дивізію війська — і то війська, яке не знає полону, що не має права на далекий відступ, бо залишає ворогові хати і родини. А скільки давала вся Україна на заклик свого уряду?

Коли б ми цього року перемогли, з усієї України одні холодноярці мали би право сказати: «Ми не пустили ворога в свої хати, не годували його своїм хлібом, не дали йому своїх синів на гарматне м'ясо».

Андрій говорив би ще, певно, довго, та з церкви понеслися тривожні вдари малого дзвона.

— Ого! Якась новина. Мабуть, большевиків чорт звідкись несе...

Ми зійшли з валу і побігли до монастиря.

У дворі по-діловому, без криків і метушні, йшла збірка. Із стаєн виводили осідланих коней. Запрягали тачанки

⁷⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «6—7 найближчих сіл».

з кулеметами, які по черзі оглядав Левадний, сам затуляючи в них стрічки з набоями. Піші козаки гуртувалися коло лубенців, що на дворі вже затулювали свої складні англійські патронташі. З дверей будинків визирали злякані черниці. До Чорноти підбіг схвильований командир булавної сотні:

— Андрію, большевики в Лубенських хуторах!

— Так чого ж ти залякався? Можна би подумати, що вже твою келію заняли. Скільки?

— Ось іде селянин, що прискакав верхи...

До нас підійшов старшого віку дядько в киреї.

— Що там сталося? — звернувся до нього Андрій.

— Большевицька кіннота приїхала на наш хутір. Взяли заложників і наказали, щоб знесли їм шістьдесят пудів вівса, тридцять пудів муки, хліба печеного, сала, чотири свині й дві корови. Заявили, що як за три години не буде чого вимагають, то розстріляють чотирьох наших заложників і підпалять хутір. Вигнали підводи і дожидають. Люди потрохи зносять, а я з конем викрався до лісу і сюди.

— Давно приїхали?

— Не більш години тому — я коня гнав що духу мав...

— Скільки їх?

— Чоловіка п'ятнадцять з одним люїсом.

Чорнота немилосердно глянув на коменданта:

— Шкода, що ти ще у великий дзвін не вдарив! Треба було спочатку розпитати, що там в них за празник в хуторах, а потім вже дзвонити.

Ми сіли на своїх вже осідланих коней, і Андрій став викликати кінних козаків:

— Соловій! Андрійченко! Отамасі — оба! Кононенко! Гуцуляк! Вернидуб! Оробко! Чорноморець! Жук!

Викликавши тринадцять чоловік, які під'їхали до нас, обернувся до кулеметчиків:

— Левадний, дай Гуцулякові люїса — віддамо тобі два.

Левадний взяв у одного з козаків люїса, притримуючи киктьом правої руки, наладував його, потім, легко піднявши

лівою рукою догори, зробив три постріли і, взявши на безпечник, передав Гуцулякові. Присадкуватий кремезний Гуцуляк зняв свою карабінку й легко закинув кулемет за плече. В торби його сідла поклали шість кружків з набоями.

— Василенко! — крикнув Чорнота до одного із старшин. — Зостанешся за мене. Вишли розвідку на Жаботинську дорогу до Деркачової землянки. Люди хай розійдуться і на всякий випадок будуть готові.

Виїжджаєм із монастиря і, проїхавши з кілометр⁷⁹ по дорозі на Жаботин, звертаємо в ліс. Кажу Андрієві, що треба було взяти більше козаків — може, селянин зле полчив большевиків і їх більше.

— Як і буде на десяток більше, то я знаю, кого взяв з собою.

До потрібних нам хуторів кілометрів із сім.

Переїжджаєм декілька ярів і, виїхавши на дорогу, що йшла краєм ліса, даємо коням ходу. Праворуч видно хутори і село Лубенці. Минаємо їх. Через деякий час показалося кільканадцять хат, розположених недалеко від ліса. Порівнявшия з ними, оглядаємо місцевість. Коло одної хати стоять підводи, осідлані коні, червоноармійці. Між хатами вештається пара верхівців.

Добре роздивившись, Чорнота обернувся до мене:

— Так і є — з півтора десятка. Видно, це якась нова частина, незнайома з положенням, коли в наших володіннях харчуватися захотіла. Гуцуляк! Їдь-но, брате, на той кінець хутора, прив'яжи коня до дерева і, як будуть тікати, бий по жаботинській дорозі. А ми їх звідси зараз налякаємо.

Підождавши час, потрібний Гуцулякові, щоби доїхати з кулеметом до призначеного місця, ми розсипалися по лісі рідкою лавою і, перескочивши рів, пустилися на хутір. На хуторі зчинилася метушня, залунало кільканадцять стрілів, розляглася недовга низка з кулемета, і, поки ми доско-

⁷⁹ У журн. вид. 1933 р.: «кілометр» (пор. «термометр» стор. 23).

чили до хутора, червоноармійці, сівши на коней, пустилися тікати по дорозі, що йшла понад лісом на Жаботин.

Наздогін їм почувлися з-під хат стріли селян, які дожидали виручки. Один із червоноармійців впав з коня. Як ще вони тільки почали тікати, коло одної з хат, піднявши стовп диму, вибухнула важка граната, і кіннотчик, що, здоганяючи своїх, якраз порівнявся з тим місцем, вилетів з сідла. Зляканий кінь кинувся тікати до нас, залишаючи на снігу струмки крові.

Назустріч кіннотчикам, що чвалом неслися під ліс⁸⁰, рівненько, в'їдливо заговорив Гуцуляків люїс. Передній полетів на землю разом з конем, останні завернули вбік і, розбившись на групки, пустилися тікати полями.

Проскакуємо хутір і, розсипавшись, доганяємо. Коні у нас кращі, вистояні. Через декілька хвилин задні попадають під шаблі хлопців.

В парі з Чорнотою здоганяємо кіннотчика, який, раптово обернувшись на сідлі, прицілюється рушницею до Андрія. Порівнявшись в цей мент з ним з правого боку, перед самим пострілом підбиваю шаблею рушницю і розтинаю йому карк. Андрій ловить і наганяє назад його коня.

— А чого доброго, був би чорт просто в живіт засмалив.

Здоганяємо ще двох, які, побачивши, що не втечуть, приймають бій. Але зовсім погано володіли шаблями, і через хвилину, залишивши їх на землі, пускаємося переймати червоноармійця, за яким гналися брати Отамасі. Кінь під ним спотикається на межі, і він, вилетівши з сідла, біжить пішки за конем.

Коли догнали, став з піднесеними догори руками:

— Товариші! Добродії! Не вбивайте! Я вам буду служити! — проситься подзьобаний віспою кацапчук.

Чорнота стримав занесену шаблю.

— Звідки приїхали?

⁸⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «попід ліс».

- З Жаботина.
- Яка частина?
- 12-а кінна бригада, окрема.
- Скільки шабель?
- На конях чоловік двісті та чоловік сто так, різних.
- Чого прийшли сюди?
- З Курска нас вислали, на боротьбу з бандитизмом. Андрій стиснув ручку шаблі. Кацапчук помітив цей рух.
- Товариші! Візьміть мене...
- Хай тебе Бог візьме...

Клинок свиснув і глибоко вгруз у голову. Мені стало неприємно, і це не сховалося від Андрія.

- Чого скривився?
- Знаєш, якось неприємно, коли піддається...
- Привикай, Юрку! Ні для Холодного Яру, ні в Холодному Яру полону нема. Як будеш мати попастися в руки — залишай останню кулю для себе.

Погоню припинили. П'ять чоловік і два коні без верхівців утекли.

Збираємо дванадцять карабінів і шабель, одного люїса, восьмеро коней. Двох коней вбито, один важко поранений гранатою в живіт.

На хуторі довідуємося, що «товариші», утікаючи, кинули до хати, в якій сиділи заложники, гранату Новіцького. Та один із селян, що служив колись в гранатерах і був до гранат привичасний, вхопив її і викинув за вікно⁸¹, де вона й вибухнула.

З боку Лубенець показалася широка лава. То Лубенська дієва сотня з отаманом Пономаренком ішла виручати хутори...

До монастиря ми повернулися⁸² ввечері.

З Мельників до Жаботина проїжджає на санях селянин з жінкою «до тестя в гості». Рано розвідка повернулася

⁸¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «назад за вікно».

⁸² У вид. 1938 р. тут і далі подекуди замість «повертати(ся)» — «вертати(ся)», так само замість «повернути(ся)» — «вернути(ся)».

і донесла, що вночі хтось пустив паніку, ніби з холоднорського лісу наступає три тисячі «бандитів», і «товариші» поспішно виступили з Жаботина в напрямку Смілої.

Після того бою ми з Чорнотою помінялися шаблями і стали побратимами — «кунаками». Через декілька днів хлопці, які походили із сіл по той бік залізниці, одержали відомості, що златопільська ЧК розстріляла їх родичів. Постановляємо, щоб усі немісцеві, які мають на Україні родичів, заховували свої правдиві прізвища, а прибрали собі псевдоніми. Андрій охрестив мене Залізником. Кажу, що буде трохи заголосьне.

— Не турбуйся. Тут по селах Залізників — як собак на ярмарку.

Якось в суботу верхівець із Мельників привіз Чорноті листа від Чучупаки, в якому той просив приїхати до нього на другий день.

— Поїдемо обидва. Познайомишся з мельничанами.

На другий день виїжджаємо грушківською дорогою.

— Маємо ще час, поїдемо під Грушківку, потім завернемо понад Холодним Яром і хуторами поїдемо в Мельники. Покажу тобі дещо.

Коли проїхали проріз у валі, Андрій обернувся і глянув на вали:

— Отут в 1918 році шість братів Кошових з батьком і легендарний Рак з двома кулеметами розбили баталіон⁸³ німецької піхоти, яка кольоною йшла займати монастир.

— А де ті хлопці тепер?

— Рак — це був напівздичілий лісовик. Про його фізичну силу і відвагу оповідають справжні байки. Він через щось завівся був ще з царською поліцією і літо та зиму жив у лісах, маючи сховки на деревах і під землею. Селяни його не видавали. Візьме на якому хуторі харчів — і в ліс. За Центральної ради жив легально в селі, а за гетьмана

⁸³ У всіх прижитт. вид. «баталіон» упереміж із «батальон».

знову завівся з державною вартою і німцями. Хоч тоді багато хлопців переховувалося в лісі, та він держався сам. Ходив озброєний, як панцирник. Коли хто з влади робив прикрості селянам, то жив лише, поки його не знайшов десь уночі Рак. Коли німці зібрали з кількох сіл контрибуцію за панське майно, то Рак пробрався вночі у грушківську цукроварню, де стояв їх штаб, вбив трьох вартових, викрав скриньку⁸⁴ з грішми і роздав їх назад селянам. На нього робили німці облави, а загинув по-дурному... Спутався з жінкою одного лісника, і той, прислідивши, заколов обох багнетом на ліжку.

А Кошові — це стара козацька родина з Івковець. Переховувалися в 1918 році від німців в Холодному Яру, а в дев'ятнадцятому спуталися з Коцуром. Пустилися на грабунки, ограбували декілька селянських підвід з Медведівки і Мельників, вбили двох холодноряців. Хлопці, якби ти бачив, як соколи! Так і видно стару козацьку кість, а гинуть чорт зна за що. Одного денікінці вбили, одного недавно большевики розстріляли, двох розстріляли холодноряці, і від їх рук не втечуть й останні.

По кількох кілометрах дорога розходиться⁸⁵. Андрій показує нагайкою на стовп, що стоїть на рові перед роздоріжжям.

— Оце я хотів тобі показати. Такого чудернацького стовпа, певно, нема в світі другого.

Під'їжджаємо. На обрізаного молоденького ясеня насильно через прорізи тринадцять людських черепів, які, вищиривши вперед зуби, творять оригінальний стовп. До чола верхнього⁸⁶ черепа прибита табличка з написом: «Володіння Холодного Яру. Проїзд чекістам суворо заборонений». Чомусь здається, що самі кістяки сміються над цим жартом.

— Оцих сім верхних, біліших — це штаб ударної групи бобринської ЧК на чолі з уповноваженим Станайтісом,

⁸⁴ У всіх прижитт. вид. «скринька» упереміж із «скринка».

⁸⁵ У вид. 1934 р.: «...по чотирьох кілометрах дорога розходиться. Вправо відходить дорога на Грушківку».

⁸⁶ У всіх прижитт. вид. «верхній» упереміж із «верхний».

латишом, а цих нижчих не знаю. Це мельничанські хлопці пожартували.

— Де вони їх набрали?!

— Чи мало їх тут по лісах валяється?! Минулого року лисиць трупами так обгодували, що перестали курей красити по хуторах. Отак по-людськи подумаєш — жаль людей... Але що зробиш... Слово «боротьба» і слово «жаль» — взаємно виключають одно друге... І ще прийдеться лисиць годувати, якщо нами не погодують...

Звертаємо в ліс і їдемо без дороги, то спускаючися в яри, то підіймаючись. Через деякий час виїжджаємо на край глибоченного яру. Дна не видно, видно тільки протилежний схил, вкритий лісом і заглибленнями. В яру панує мертва тиша. Андрій свиснув, і голосна луна, повторюючись на поворотах, покотилася вздовж яру.

— Оце тобі Холодний Яр...

Їдемо вздовж схилу. По протилежному боці між деревами пронеслося стрілою дві серни, видно, налякані свистом.

Поглядаю в яр, що тепер не має вже якогось актуального значення, та мимо того є якимсь символом боротьби, і мої думки мимоволі біжать до Шевченкового:

У яр колись сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом,
Радилися одностайно стати
На ворога лукавого...

Був він якийсь понуро-величний. Якась одвічна таємниця кровавої⁸⁷ сумної долі України застигла в його диких рисах. Чомусь пригадалися вищирені зуби черепів і табличка «Володіння Холодного Яру»... Могутнього німого

⁸⁷ У вид. 1934 р.: «кривавої».

владаря, що віки назад усміхався і тепер усміхається смертю і боротьбою, яка не знає жалю...

Вийжджаємо на край лісу і розлогим в тому місці схилом з'їжджаємо в Холодний Яр. Назад звідси видно тільки круті схили й смугу неба. Другий бік крутий відразу, і на ньому, поверх над поверхом, видніються порослі лісом вали.

— Це сліди укріплень, які захищали вхід до яру. Старі люди оповідають, що отут росло два старі дуби, між якими був перетягнутий ланцюг. Оповідають, що одного зрізав кількадесять літ тому якийсь старий козак, що приїхав з Кубані, і забрав захований в його дуплі скарб. Дав пригорщу золота селянинові, у якого позичив⁸⁸ на ніч пилку і сокиру.

В яру поганенький струмочок і озерка — а оповідають, що колись була річка, по якій плавали човнами. Літом у струмочку вода така холодна, що ноги не вдержиш. Взагалі в яру літом холод, хоч наверху і спека.

З'їжджаємо в глибоку балку, яка іде попід лісом. По обох боках її розкидані селянські господарства. Це Мельничанські хутори — продовження села Мельників. Коло одної хати Андрій стримав коня.

— Треба зайти, вдову Явдоху з синами провідати.

Заходимо до хати. Коло печі пораяється зморщена бабуся в чорній плахті. За столом сидять з книжкою два гарні русяві хлопці. Під образами на лавці стоїть дві англійські рушниці. Під лавкою — велика бляшана скринька з набоями. На вікні зложені ручні гранати.

Побачивши нас, бабуся сплеснула руками:

— Андрієчку! Синочку мій! Давно ж я тебе не бачила!

Вітаємося з старою і хлопцями. Андрій починає розпитувати, як воно живеться. Бабуся зітхає⁸⁹.

— От так... Помочі мені нема ніякої, сама, стара... Хоч би ти сказав моїм парубкам, бо мене не хочуть слухати —

⁸⁸ Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 94).

⁸⁹ У всіх виданнях, окрім журн. вид. 1933—1934 рр., тут і далі: «зідхати», «зідхнути».

хай би женився вже котрий! Невісточка молода — і поміч була б мені старій, і в хаті якось веселіше було би...

— Не журіться, мамо! От Україну відвоюєм, тоді відразу дві невістки приведемо вам.

— Коли б Господь дав скоріше! Андрієчку, може, вам зсмажити чогось, може, їсти хочете?

— Дякуємо. Ми на хвилинку — їдемо даліше.

Побалакавши трохи, сідаємо на коней. Через який кілометр з хати вибігає без шапки селянин:

— Агов, Андрію! Злізай-но, брате! Самогону вигнав — перша сорта! Баба вареників макітру наварила — допоможіть-но змолоти!

Андрій стримав коня:

— Зайдем... добрі хлопці. Та й їсти захотілося трохи.

Заходимо до хати. На столі пляшка і макітра з варениками. Під образами рушниці. Під лавкою кулемет «Максім», накритий жіночою запаскою. Андрій підняв запаску і глянув на механізм. Господар засміявся:

— Не дивись, брате, — «як рибляче око!» Якось Левадний заскочив, так чуть не з'їв мене за те, що густо був змащений і трохи порохом припав.

Сідаємо за стіл з господарем і його двома братами. Випивши по чарці слив'яного самогону, спорожнивши макітру, їдемо далі.

З одної хати вибігає дівчина:

— Андрію, знайди-но на хвилинку!

— Тебе не бачив?

— Та ні... Левко слабкий лежить, просить, щоб зайшов.

— Що йому таке? Зайдем.

Заходимо до хати, в якій душ шість дівчат і більш нема нікого.

— Де ж Левко?

— Андрієчку, голубчику, не сердься... Левко пішов у село. Він казав, що тобі дуже подобаються мережані сорочки. Подивися, гарну я тобі вимережала?

Андрій взяв мистецьки⁹⁰ вишиту сорочку.

— Так ти той... була б уже разом і підштанці пошила.

Дівчина зачервонілася:

— Дивись який! Що я тобі — мати чи жінка? І за сорочку не подякував...

— Може, ще поцілувати?

— На біса ти мені здався, такий татарин!

З лавки зіскочила вертлява дзига-дівчина:

— Андрієчку, мене поцілуй! Пошию тобі підштанці, які сам схочеш! І помережаю геть чисто всі...

— Сядь, козо дика! Підожди, Юрку, я зараз вернуся, положу сорочку в сакву.

Через хвилину вернувся і положив перед дівчиною сувій синього шовку.

— Півроку в сідлі возив — збирався все бешмета пошити, та хай вже буде тобі на онучі...

Коли сідаємо на коней, зауважую у вікні сумне, задумане обличчя дівчини, яка вишила сорочку. Видно, «татарин» не такий вже був і противний для її серденька.

Недалеко села знову перепиняє селянин:

— Здоров, Андрію, з неділею! Зайдіть на вареники!

— Тільки що у Свирида макітру вклали.

— Та ще з десяток і моїх вмістяться!

— Що я тобі, верблюд, чи що?

До воріт підходить з подвір'я високий сивий дідусь і, закрившись рукою від сонця, дивиться на нас.

— Ге-ге! Здоров, козаче! Ти що ж, чортів сину, діда забуваєш? Я тобі в ту неділю і медку наготовив був.

— Доброго здоровля, діду! Будемо їхати назад — заїду за медком...

— Бач який! За медком! А я тобі тепер хрону дам, а не меду, як не навідаєшся.

— Нема часу, діду, до отамана треба...

⁹⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «по-мистецьки».

Це дід Гармаш. Дев'ятьдесять шість років. Та пішки не берися з ним іти — пережене. Старий вояк... В Криму в 1854 році воював, на Балканах був... От як хочеш вже наслухатися байок про татар, запорожців, Холодний Яр, про гайдамаччину — заїдь як-небудь до діда і постав пляшку горілки... Він тобі розкаже, як його дід на Запоріжжі по татарах з гармати червінцями стріляв, коли куль не стало, як у Залізняка гарматами заправляв...

В селі на вулиці⁹¹ — рух, співи. Ходять гуртками парубки і дівчата. Зауважую, що народних пісень тут співають не так, як звичайно в селах — примітивно, з викриками. Відчувається вплив людей, що розуміються на пісні.

Коли обганяємо одну групу, висока чорнява дівчина стри-мує Андрія за полу кожуха:

— Андрію! «Забілили сніжки»!

Це була його улюблена пісня. Не злазячи з коня, зату-тягає сильним приємним барітоном. Хор співає гарно. Після «Сніжків» дівчина сильним альтом, майже тенором, зату-тягає:

То не вітер в степу грає,
не орел літає.
Ой, то Сірко козаченьків
до Січі скликає.

Потім Андрій та дівчина і якийсь парубок в чорній се-лянській киреї й смушевій шапці заспівали тріо «Степову могилу». Та виконання тут було вже дійсно артистичне.

Коли попрощалися, кажу Андрієві, що мене дивує, що проста селянська дівчина так добре знає техніку співу, та й парубок теж.

— Так вона ж у Києві музичну консерваторію скінчила, а той парубок — місцевий учитель. Тут чимало зустрінеш

⁹¹ У вид. 1938 р.: «на вулицях».

таких «простих». В селі панського убрання не носять. Гуляють на вулиці з дівчатами та парубками і вчать їх співати або ще чогось, кориснішого.

Під'їжджаємо до хати, накритої сніпками без кроків. З-під стріхи чорніють сліди пожежу.

— От і отаманова резиденція. Не хоче старий Чучупака і накривати по-людськи після того, як Коцур спалив. Хай уже, каже, позбудемося всіх, хто на Україні хати палить, — тоді накрию.

На подвір'ї до плота прив'язано з десяток осідланих коней. Стоїть дві тачанки. Прив'язавши коней і кинувши їм сіна, заходимо до хати. За столом декілька незнайомих мені людей, серед яких пізнаю матвіївського отамана. В куті коло дверей зложені рушниці, ручні кулемети.

Коли привіталися з усіма Чучупаками, яких я вже знав, Андрій представляє мене останнім:

— Це мій побратим — Юрко Залізняк, а це маєш по черзі: отаман Чорноліського кінного полку Пилип Хмара — цар горшечного царства і Чорного Лісу, це наш господар холодноярський, Гриб, це лубенський отаман Пономаренко, це отаман Білого Яру, з-над Дніпра, Мамай, це пан сотник генерального штабу Гнат Зінкевич — грушківський отаман, це пан отаман Чорний з Воронівки з-за Дніпра, це Богданів товариш по плящі і зухвалих нальотах Марченко, це отаман Прус і Михайлівки Петренко. Це триліський воєнком «товаріщ» Козаченко, липовий комуніст з 1905 року, бувший отаман з Херсонщини і будучий — на Чигиринщині, який на своїм віку вбив більше большевиків, як дав їм тепер новобранців.

Назвавши мені ще трьох отаманів, прізвищ яких не пам'ятаю, Чорнота сів за стіл.

— Ну, бракує ще голови київського губревкому та голови губЧК, і з'їзд представників влади на Київщині можна було би лічити відкритим у повному складі...

— Андрію, — звернувся до нього Гриб, — ти чув, якого коника викинув Богдан на тім тижні? Розкажи, Марченку.

Марченко, кучерявий чорноволосий хлопець, усміхнувся:

— От так собі... звичайна історія. Приїжджає до нас у село два верхівці — шукають «товарища Богдана». Забираємо їх до Богдана. Виявляється, що привезли пакет із штабу дивізії. Адресовано «*Командиру революционной повстанческо-крестьянской дивизии, товарищу Богдану*». Видно, хтось сказав їм, що під час повстання проти Денікіна Богдан водив тисяч п'ять народу. Начальник і военком дивізії запрошують його листом приїхати на вечірку, яку улаштує «*политпросвет*» дивізії. Буде виступ місцевого хору і п'єса «Паризька комуна», доклади про міжнародне і внутрішнє положення. Відсилає відповідь, що приїде. Відговорювали, щоб не їхав — може, яка засідка. Жінка молода в плач... але ти ж знаєш його!

Зібрали чоловік двадцять «почесного конвою» на конях, Богдан на своїй тачанці. Приїжджаємо до театру. Половина хлопців з парою люїсів zostалися на дворі, його візник тачанку поставив так, щоб з кольота добре було бити, на міномет хлопець сів, Богдан люїса на плече — заходимо до залі⁹².

Орхестра нам зараз марш⁹³ врзала, дивізійне начальство дрібним чортом розсипається: «*Товарищ Богдан, товарищ Богдан*», «*как бы там насчет объединения обеих дивизий*» і т. д. Посадили нас у першому ряді. Виходить на сцену военком: «*Товарищи!* Зараз місцевий хор виконає «Інтернаціонал». Попрошу всіх встати!» Підняли заслону. Богдан встає і люїсом до підлоги як гримне!

— Чому «Інтернаціонал» на початку? Ви знаходитеся на Україні, а наш народній гімн «Ще не вмерла»!

Підняли галас:

— Товарищ Богдан! Це ж контрреволюційна пісня, як можна?

⁹² У вид. 1934 і 1935 рр.: «в середину».

⁹³ У вид. 1938 р.: «марша».

— Як контрреволюційна? При царі за неї в тюрму садили, і при радянській владі співати не можна? Від імені селянської дивізії, від імені дванадцяти тисяч озброєних революційних селян (а «товаришів» в Олександрівці чоловік триста!) вимагаю, щоб був виконаний наш народній гімн — інакше нам з вами не по дорозі!

Пошептались, згоджуються... Ну а хор наш, просвітянський, як вривав, аж стіни трясуться. Скінчили. Воєнком знову виходить: «А тепер, *товарищи*, буде виконаний гімн *тругящихся* всіх націй!» Богдан люїса на плече:

— А то вже хай олександрівські жидки послухають, мені він не подобається!

Заля⁹⁴ так і завмерла. Ми вийшли, на коні, і поки «товариші» надумалися — були вже за Олександрівкою...

На дворі почулися голоси. Виглядаю у вікно. Приїхав якийсь високий огрядний чоловік на здоровенному сірому коні. З ним другий, маленький, на невисокому «кіргізові».

— Боровицький отаман Солонько.

— Дон Кіхот і Санчо...— сміється Петро Чучупака.

Велетень, низько нагнувшись в дверях, заходить до хати. Одягнений у високі рибацькі чоботи, морську чорну куртку і смушеву шапку-фінку. За плечима люїс, на поясі револьвер і п'ять гранат. Знявши кулемет, здоровкається з усіма.

— Ну що, Солонько, багато «товаришів» за зиму засолив? — питається чорноліський отаман.

— Це ви тут солите та в землю закопуєте. У нас протіш: за ноги і в Дніпро — пливи у Чорне море! Правда, Мамаю?

Мамай мотнув головою.

— Добре тобі наверху... Накидав того літа, а вони в наших плавнях позатримувалися — всю січ мені засмерділи.

— Ну а до мене трипільські та ось його пливи! — кивнув Солонько на Чорного.

⁹⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «саля» (пор. на стор. 87).

Петро Чучупака — начальник штабу — піднявся:

— Ну, панове, зібралися всі — можна приступити до діла. Перш за все, може, хто з вас не знає, що позавчора у Чигирині сталася маленька зміна. З Києва до Коцура прислали ревком, голову парторганізації, голову ЧК, воєнкома, всього дев'ять чоловік партійних тузів. Ну а в Коцура ж свій ревком. Після спільного засідання обох ревкомів усі прислані з наказу Коцура були потоплені в криниці, а над штабом замість червоного піднесено чорний прапор анархії. Для нас це має тільки те значення, що Коцур вступив в одверту боротьбу з московськими більшовиками. Миритися з ним нам не прийдеться.

Члени ревкому — українці Ільченко, Сатана, Хвещук — прислали до нас листа, в якому пропонують спільними заходами скрутити Коцурові голову і піднести над Чигирином національний прапор. Цієї справи ми зараз обговорювати не будемо.

Друга справа — це необхідність переходу від явних форм бойової організації в Холодному Яру до конспіративних і тимчасова ліквідація Мотриного монастиря як воєнного осередку, чого вимагає положення на Україні.

Третя справа — зв'язок і консолідація наших сил при новій формі організації.

Четверта — налагодження зв'язку з головним штабом нашої армії, бо ми не знаємо під цей час, де вона і що з нею.

П'ята — поки совітська влада ще не окріпла на місцях, мусимо обсадити довколишні райони своїми людьми. В першу чергу треба організувати більшовикам міліцію в м. Кам'янці, на залізниці, і ми рішили, що з Андрія Чорноти вийде непоганий червоний пристав.

Голос забрав отаман Василь Чучупака:

— Я, панове, нарочито запросив вас, щоби спільно обговорити положення і якнайкраще пристосуватися до нього. На жаль, не прибув Отаманенко або хто інший з Бовтишки та Івангорода, але з тим районом ми порозуміємося

пізніше. Зрештою, села по той бік залізниці під натиском обставин вже зробили те, що треба зробити і нам.

Ми під цей час не маємо ширших відомостей про загальне положення на Україні — щось більше будемо знати, коли повернеться з Києва мій заступник Деркач. Але одно ясне. Большевики під цей час не провадять більшої війни на фронтах на Україні. Що твориться на Півдні з денікінцями, не знаємо — але можна припускати, що вони після розгрому не скоро очухаються, якщо взагалі очухаються, і зможуть розпочати ще якісь акції. Ми маємо відомості, що в бік Криму большевики значніших частин війська вже не посилають, а прибуваючі з Московщини частини кидаються на «внутрішній фронт», на приборкання повстанчого руху, на викачку зброї і хліба з сіл. Взагалі спішаються з закріпленням свого внутрішнього положення на Україні, можливо, передбачуючи якусь поважнішу збройну боротьбу на зовнішніх фронтах.

Що твориться на заході, що діється з українською армією, чи зможе вона відновити фронт, на який ми могли би орієнтуватися, — невідомо. Хмарині гончарі з Цвітної привезли відомості, що партизанські частини нашої армії, які недавно переходили коло нас, мали декілька успішних боїв з червоними*, а також є чутки, що до них прилучилися значні частини Галицької армії — але це ще не є фронт. Ходять здогадки, що весною большевики будуть воювати з Польщею і Румунією, та це лише здогадки.

Як ви всі підтверджуєте, та за моїми відомостями і з дальших околиць, серед нашого населення панує переконання, що по всій Україні переводиться якась таємна організація

* В селі Цвітній, з якого походив Пилип Хмара (дійсне прізвище), був сильно розвинений гончарський промисел. Цвітнянські гончарі розвозили кінцями свої виробы на продаж по теренах Київської, Херсонської, Полтавської губернії, заїжджали аж на Поділля — і одноразово виконували ролю далеких розвідників, привозячи відомості про своїх і ворогів з дальших околиць. Очевидно, хтось з них привіз був чутку, що до частин Зимового походу прилучилася вся Галицька армія і кубанські козаки, які утекли від Денікіна. Чутка ця незвичайно розповсюдилася і підносила настрої у повстанців.

ому тебе не бути проклятою шкуркою жидівської, а отрухою свого
свого батька і рідної матері, котра випустила тебе на світ Божий і
дала тобі життя, а ти на старість почав забувати.

Кайся, кайся, кайся і помятай "причту О блудном сині"

Забравши свою частку маєтків і вітпався в путь, а прогулявши свою
жизнь і зробившись бідняком, даже не маючи за віщо питатись ти вду-
ман про свого рідного батька і про рідне гніздо де малося все до сього,
то він задумав вернуться і раскаятись перед своїм батьком і взагалі перед
своїм семейством. І дійсно пришедши до дому був прийнятий як свідирний
син, помятай що як тільки ти покаїшся то і тобі буде прощено.

Прошу випустити старика, а як тільки я почую що старик не буде
випущений пощади не буде не кому за тих хто служить ам. Пережаві, а
видам обов'язково буде переборка, а як тільки те буде зроблене, то також
буде полегшення.

зай здоров, будь братом.-

Атаман Переясдвського Повстанческого Отраду

Ваш брат як тільки покаїшся чирний

Прапор, захоплений у коцурівців Червоною армією не пізніше червня 1920 р., що 1919 р. міг належати Задніпровській дивізії. Оригінал зберігається в ЦДАВО України.

Лист отамана Чорного Івану Габінському-Каляєву в Полтаву (3 вересня 1920 р.). Оригінал зберігається в Харківському історичному музеї.

і що весною український уряд дасть гасло, після чого вся Україна має повстати і винищити всіх ворогів. У нас в Мельниках тільки й балачок, що про те гасло, про ті нові «треті півні», які мають зробити щось надзвичайного.

На мою думку, це є лише збільшене вражіння від балачок населення з переходячими частинами нашої армії, бо коли б дійсно щось готовилося, то хтось мусів би прийти і до нас.

Це добре, бо підтримує в селах дух і надію, але в дійсності вигляди на майбутнє далеко не рожеві. Большевики мають тепер на Україні значно більше збройних сил, як у минулому році. Після боїв з денікінцями ми ще не мали з «товаришами» значних сутичок, і коли притягнемо на себе їх увагу, то наврод чи зможемо утриматися так, як утрималися минулого року, коли вони мусіли кидати на нас частини, зірвані з фронтів. Щоб запобігти ліквідації, мусимо заздалегідь самі «зліквідуватися», перейти на положення, в якому не будемо відрізнятися від других районів. А то наші села занадто вже розкозакувалися... До кума в гості — з рушницею, до дівчини — з рушницею, та ще й шаблю причепить, з хутора до церкви — з рушницею... В Медведівці на ярмарку продають-купують набої, зброю, як за добрих гетьманських часів.

Отож, явне ходження з зброєю треба припинити. Зовнішній поділ сіл на сотні зліквідувати. Жадних збірок без конечної потреби не робити. Всіх козаків з Мотриного монастиря переведемо в найближчі дні до села та на хутори і розмістимо по селянах за своїх. Ходження в військових строях, їзда на сідданих конях має зникнути.

Коли б надійшла яка червона частина — не робити жадного опору. Бурлаки і активніший місцевий елемент, захопивши зброю, зникають у лісі і будуть стежити за ворогом. Якщо у «товаришів» не буде завиСОких вимог, село дасть, що треба буде, і нехай собі йдуть дальше. Якщо захотять занадто господарювати, можемо з лісу зробити напад і вигнати — але взагалі збройної боротьби до вияснення загального положення треба уникати.

Честь битися з червоними наразі відступимо бувшому червоному Коцурові, а це станеться неминуче, бо ми маємо відомості, що він, піднявши чорні прапори, не має заміру виводити своєї «гвардії» з Чигирина. Знаємо також, що вплив Коцура на села вже в значній мірі вивітрився, а після цього «перевороту» змаліє ще більше. Безумовно, в кожному його селі знайдуться люди, що будуть під його прапором битися з большевиками — і це теж для нас добре. Дякуючи їм «товариші» колись погосподарюють у тих селах по-свому і виженуть з селян рештки червоного духу. В кожному разі поважної сили для боротьби Коцур вже не збере.

Коли б большевики повели наступ на Чигирин через наші села, перепустимо їх без одного пострілу. Навпаки, якщо дадуть добру зброю — дамо їм кількасот «добровольців», добре знайомих з місцевістю, які потім вернуться до нас із зброєю⁹⁵.

Коли Коцур буде зліквідований, то ми, по-перше, позбудемося небезпечного ворога під боком, а по-друге, Новоселиця, Суботів, Чигирин, Стецівка і всі останні коцурівські села, закоштувавши⁹⁶ правдивого московського большевизму, без сумніву, прилучаться в майбутньому до нас. Тоді вся Чигиринщина буде в наших руках, і в разі широкого повстання на Україні ми перетинаємо Дніпро, дві залізниці і рушаємо на Київ або куди буде треба. А коли на заході відновиться український фронт — зможемо дати «товаришам» доброго кулака в плечі.

Поки що необхідно послати зв'язок, щоб він розшукав наш уряд і командування та довідався, чого маємо дождитися й сподіватися. Потрібні радянські документи дістане Козаченко. Післати думаємо Ханенка (сотник булавної сотні).

Чорнота покрутив головою:

— Загорячий хлопець.

⁹⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «з зброєю» (пор. на стор. 112, 168).

⁹⁶ Так у всіх прижитт. вид.

— Трохи, але ми знаємо його і певні, що коли б попався — червоні із нього вогнем не видобудуть ні одного слова.

Декілька присутніх, що близько знали Ханенка, підтримали думку отамана, але по обговоренні справи рішено зв'язок послати пізніше, щоб міг привезти вже інструкції на весну.

— Що торкається зв'язку між собою, — продовжував отаман, — то ця справа налагоджена добре, за винятком зв'язку з селами по той бік залізниці і полтавським берегом. Про це умовимося з Чорним окремо. Тепер мусимо з'ясувати, хто з вас що зможе виставити на випадок більшого повстання. Почнемо з Дніпра. У Чорного осібне положення і свій район. Ти, Солонько, що зможеш дати?

— Точно підлічити трудно, бо у нас же нема лісу під боком і, як нема повстання, кожний ховає і зброю, і думку — особливо в селах, ближчих до Черкас, де ЧК вже шпиків собі завела. Сама Боровиця кожної хвилини⁹⁷ виставить сімсот рушниць, чотири важкі кулемети, ну та й люїсів пара знайдеться.

— Кінних скільки можеш дати? — запитав Чорнота.

— Ні добрих коней, ні сідел немає. Нас, знаєш, більше Дніпро годує, як пісчана земля, а рибаків кінь ні до чого. Човнів великих — сотні дві можемо виставити.

— Ну-у, ми на Царгород не збираємося, — незадоволено буркнув під ніс Андрій.

— Як у вас справа, пане Мамай?

Мамай*, невисокого росту, середнього віку чоловік з дбайливо зачесаною борідкою, комічно розвів на столі руками:

— У мене, панове, самі знаєте, зимовий сезон. Дніпро замерз, пароходи не ходять — обдирати нема кого, стріляти

⁹⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «в кожну хвилю».

* Отаман Мамай (дійсне прізвище Щириця), з фаху гімназійний професор, старшина військового часу. Після здавлення большевиками повстань на Україні він, заховавши своє повстанське минуле, став професором історії в Катеринославському інституті народної освіти. Був членом Союзу визволення України і організатором націоналістичної студентської молоді. Був викритий і розстріляний в 1930 році в Черкаському ГПУ.

нема до кого. Плетуть хлопці сітки на рибу та лисиць в очеретах ловлять... Кількість людей, які підуть на повстання, і кількість зброї окреслити трудно. На острові маємо заховану гармату. Замок та набої забрали до села, бо під час повіні⁹⁸ те місце може залити вода. Добрий знак, що селяни запасують зброю, їздять до Келеберди на полтавський бік купувати рушниці, на Різдво в Шабельниках купили кулемет, на тім тижні на ярмарку виміняли за рибу кулемет Кольта без станка у дядька з Медвина⁹⁹. Весною виведу у плавні чоловіка¹⁰⁰ двісті-триста. Будемо червоні пароходи перепиняти, а в межичасі можна і своїм ділом займатися — рибу ловити. В разі потреби курінь Білого Яру в складі від двохсот до п'ятисот чоловік при трьох кулеметах приведу до Холодного Яру. Кінноти теж не може бути. Гармата у нас без коліс, знята з бронеплава. Ми її приспособили виключно для стрільби з плавнів по пароходах, і для походу зовсім не надається.

— Як там під Чорним Лісом? — запитав Чучупака Хмару.

— У мене човнів нема, зате коні майже у всіх добрі. На поганому коні верстов за двісті з горшками не поїдеш... Є досить верхових, німецьких та денікінських, є запасні сідла. Тепер у мене чоловік сімдесят на конях — тих, яким небезпечно бути вдома у селі. Крутимосся до весни по хуторах, в Чорному лісі маємо викопані землянки для себе і для коней, а весною, якщо почнеться якась боротьба, Чорноліський кінний полк може збільшитися до трьохсот верхівців.

— Слухай-но, Пилипе, — перервав йому Чорнота, — правда, що ви в тих землянках продукти, воду та овес для коней в двохаршинних горшках тримаєте?

Хмара усміхнувся.

— В двох не в двох, а наробили хлопці горшечків, так що в кожному пару комісарів можна зварити... Кулемети

⁹⁸ Так у всіх прижитт. вид.

⁹⁹ У всіх прижитт. вид. Медвин помилково названо «Медином».

¹⁰⁰ Так у журн. вид. 1933 р. (пор. на стор. 57, 80). У вид. 1934, 1935 і 1938 рр. помилково: «чоловід».

під цей час возимо тільки легкі, а при потребі поставимо п'ять-шість важких на тачанки.

Що торкається самого села, то зброї є досить, але впливає близькість Знам'янки та Цибульової з залізницею. На загальне повстання село може піти, або як дуже вже допечуть, або як би хтось гнав уже червоних з України.

Я під час розмови приглядався до чорноліського полковника. Був це стрункий, сильно збудований чоловік років 28—30-ти. Одягнений був у темно-зелену чумарку черкеського крою, з дорогою срібною шаблею. Як я потім довідався, був він бувалий підстаршина-кіннотчик, палкий націоналіст, досить добрий організатор і командир, хоч на кожному місці відчувалося в нього брак освіти*.

Заговорив отаман Іван Петренко, інтелігентний селянин, старшина, який у своїй киреї з відлогою не відрізнявся зовнішнім виглядом від місцевих селян.

— В Прусах і Михайлівці немає обов'язкової військової служби, як в Мельниках, і сказати, скільки виступить до бою, не можна. Може, чоловік з триста, більш свідомих, а може й до трьох тисяч зібратися — буде залежати від обставин. Якщо «товариші» весною добре дошкулять — піде більше. Як українська армія поведе з заходу успішний наступ — підуть усі. Головне, щоби селяни побачили, що справа йде до перемоги — тоді їх не вдержиш, а в неяснім положенні більш знайдеться охотників взяти зброю і піти в Холодний Яр, як виступати на місці. Залізниця близько, і села набралися не раз лиха від большевиків і денікінців за передчасні виступи минулого року. Зброї є подостатком. Маємо шість справних кулеметів, закопану гармату, мінометів пару. Кіннотчиків буде чоловік з тридцять. Бобринська ЧК налагодила вже в селах свою агентуру, до якої втиснулося і пару наших

* Не треба Пилипа Хмару змішувати з Семеном Харченком, який оперував на Поділлі під псевдонімом Хмари.

людей. Всіх сексотів ми вже знаємо і, як тільки почнеться який рух, анулюємо¹⁰¹.

— Як, Марченку, у вас з Богданом справа стоїть?

— Ми можемо зібрати чоловіка¹⁰² 70—80 на конях та чоловік з двісті на тачанках і підводах з добрими кінями. Богдан пішки не любить воювати, а хлопців, що забагато пошани до смерті мають, не візьме. Кулеметів назбираємо по селах скільки буде треба. Самі села у нас — як вітер подує... Як допечуть добре «товариші», то всі підуть, в кого рушниця нема — з косою або з штилем піде. Але як загориться — так і згасне... Дядьки у нас важкі, його на два-три дні від жінки та господарки не відтягнеш, але як розлютується — з косою на панцирник попреться. А зрештою, не берусь я говорити, як там з повстанням може бути. Хлопців добрих загін, як треба буде, Богдан збере.

— Що там у триліській волості чувати, товарищ воєнком? — звернувся Чучупака до Козаченка.

— У нас, товарищ отаман, усе мовчить — «бо благоденствує»... Дядьки развйорстку дають, аж чуби тріщать! ЧК недалеко, як що не так — «лог стенку» зараз... Доніс хтось, що в минулому році проти червоних виступав — забрали і розстріляли, знайшли захований хліб чи зброю — розстріляли, втік з Червоної армії — розстріляли, ще й хату спалили. Плачуть селяни, але на якусь організовану акцію волость нездатна. Перш за все населення вже налякане і здеморалізоване, по-друге, багато є місцевих большевиків, які добре живуть тепер на рахунок селян і звичайно проноухають та донесуть про підготовку. Стихійний вибух повстання дуже можливий, особливо коли б повстали сусідні волості — але наразі мусимо сидіти тихо. Свідомого, активного елемента є багато, особливо молоді, та треба бути з цим обережним, щоб не підвести людей під розстріл без користі. Для «охорони волревкому» я зорганізував

¹⁰¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «анулюємо».

¹⁰² У вид. 1938 р.: «чоловік».

відділ із сімнадцяти «червоноармійців». Підібрав бідних, але наших по настроях хлопців. Серед міліції теж є свої хлопці. Тепер я стараюся, щоб дали мені зброю та дозволили мені сформувати загін чоловік на сто для боротьби з дезертирством і бандитизмом. Як вдасться, підберу відповідний склад, а весною волревком та партячейку «пог стенку» і почумакую до Холодного Яру...

Положення в селах останніх отаманів, що підлягали безпосередньо Чучупаці й були в складі Холодного Яру, було відоме, і розмова перейшла до організації влади на місцях.

Слово знову взяв начальник штабу Петро Чучупака. Був це немолодий вже, років під сорок, старшина, з простим серйозним обличчям, з трохи понурим поглядом карих очей, зовсім неподібний до брата Василя, отамана — двадцятишестилітнього гарного блондина, в якого блакітно¹⁰³-сірих очах було ще забагато молодости.

— Як вам, панове, відомо, в довколишніх районах, де юридично існує вже совітська влада, фактично вона тільки зароджується. Організують владу прислані комуністи, переважно москалі та жиди, які за всяку ціну стараються затягнути до праці в установах, особливо у хлібо- і продуктозаготовчих¹⁰⁴, місцевих большевиків, не кажучи вже про технічний персонал і урядовців, яких вони мусять наймати з місцевих людей. Перш за все «товаришам» іде про те, щоб хоч трохи виглядало, що совітська влада є справжня українська влада. По-друге, щоб опанувати положення, їм необхідні люди, які знають населення, обставини і умови. Вони дуже радо приймають до себе і видають партійні білети шкурникам, що пхаються до влади задля власного добробуту, не дивлячися на їх буржуйське чи куркульське походження — добре ураховуючи те, що коли хто з них і не є «ідейним большевиком», то, споріднившись з владою кров'ю і насильством над українським населенням,

¹⁰³Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 89, 96, 127 тощо).

¹⁰⁴У вид. 1938 р.: «хлібо-продуктозаготовчих».

буде потім змушений триматися її, бо в разі перевороту його дожидає перша куля.

Цей мент ми мусимо використати в цей спосіб, щоби¹⁰⁵ втиснути до влади якнайбільше своїх людей, свідомих своєї цілі і відданих нам. За всяку ціну мусимо втиснути своїх хлопців до адміністративних органів влади. Ціль ясна. Перш за все будемо завчасно дізнаватися про заміри влади супроти нас — а коли переймемо ініціативу нападу, будемо мати висвітлене обличчя ворога, а то й активну допомогу всередині ворожого стану.

Дуже важно мати своїх людей у міліції і чрезвычайках. Боротися з большевиками лише гоноровими методами неможливо. Треба уживати їх власної зброї і методів, які вам всім добре знані по тогорічній боротьбі з ними. Мусимо дивитися на речі просто. Українцеві, який любить свій край, звичайно нелегко бути свідком, а то й приймати невірну — хоч би побічну участь — в розстрілах своїх братів. Але такий «чекіст» може вирятувати не одну дорогу для української справи людину, попередивши її якось про небезпеку, а в разі відновлення широких визвольних акцій він може дати нам просто неоцінені послуги.

Отож, у кого з вас є підходящі люди в Черкасах, Бобринській, Смілій, Кам'янці, Олександрівці, Знам'янці, Єлісаветграді¹⁰⁶, Златополі, Новомиргороді, в кого є люди, яких можна послати туди, щоб улаштувалися в якійсь установі, не гаючи часу зв'язуйтеся з ними і сповіщайте, щоб ішли працювати до червоних і тримали зв'язок з вами. Конспірація, звичайно, мусить бути захована якнайстиліше.

До цього коцурівського перевороту Чигирин лічився радянським центром Чигиринщини. Тепер положення змінилося, і большевики, звичайно, за всяку ціну захотять

¹⁰⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «щоб».

¹⁰⁶ У всіх прижитт. вид. «Єлісаветград» упереміж із «Єлісаветград» (пор. на стор. 149).

заняти Чигирин, щоб Чигиринський повіт бодай офіційно існував в «Украинской советской республике».

Отаман казав вам, чому це для нас вигідно і чому в разі потреби ми навіть допоможемо «товаришам» досягнути цього. Це в будучому об'єднає колись козацьку Чигиринщину, яку химерна доля України знову розколола на два ворожі табори.

Тепер про Кам'янку. Кам'янка — найближча до Холодного Яру більша стація¹⁰⁷, і якщо нам не вдасться обдурити «товаришів» своїм мирним обличчям, то дуже можливо, що вона стане вихідною точкою, з якої червоні поведуть ширші операції для зліквідування Холодноярщини. В разі ширшого повстання бронепотяги з Кам'янки і Фундуклеївки відріжуть нас від сіл по той бік залізниці. Після останніх подій в Чигирині можливо, що з Кам'янки зроблять повітовий центр. А тому мусимо тримати в Кам'янці міцнішу стежу.

Тепер головою волревкому в Кам'янці Вишневецький, бувший старшина 3-го Гайдамацького полку, боротьбист, що став стовідсотковим комуністом і вірним слугою червоної Москви. Начальником волостної і міської¹⁰⁸ міліції — Лесько-Лещенко¹⁰⁹, теж боротьбист, який в минулому приймав участь у боротьбі з большевиками і має перед ними пару тяжких гріхів. Про це не знає ЧК, але маємо документальні докази ми і в кожну хвилину можемо йому «спро-тегувати» розстріл*.

Я з ним на тижні бачився, і він прийняв¹¹⁰ деякі мої пропозиції. Зрадити він нас не може, бо побоїться. Виїжджати з Кам'янки йому неохота, бо хлопець закохався по вуха в панночці, яка має в Кам'янці велике господарство і не

¹⁰⁷Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 21, 84).

¹⁰⁸У вид. 1934 і 1935 рр.: «міської».

¹⁰⁹У вид. 1934 і 1935 рр.: «є Лесько-Лещенко».

* «Боротьбист» — член партії «українських комуністів-боротьбистів», яку згодом большевики розігнали.

¹¹⁰Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 137).

хоче покидати батьків, а Лещенко має після Великодня дружитися з нею. З цієї самої причини він, не будучи переконаним, що большевики вже вдержаться на Україні, хоче забезпечити себе у нас і буде робити, що ми йому скажемо — коли буде певний, що большевики про це не довідаються. В разі небезпеки він без сумніву попередить наших людей, рятуючи їх і себе.

— Отож, Андрію, — звернувся він до Чорноти, — завтра забирай з собою обох галичан — Оробка і Гуцуляка, — Соловія, Середу, Андрійченка, Петренка, донського козачка Андрюшу, Юхименка, Брушнівського — цих хлопців і тебе в Кам'янці не знають. З місцевих дасть тобі Зінкевич з Грушківки¹¹¹ двох Демиденків, Семена Залізняка, Петра Грушка і Василя Запорожця. Ці хлопці на добрім рахунку в Кам'янці, бувають там і мають знайомих серед кам'янських большевиків, які вже їх запрошували на службу.

Про коней потурбується твій побратим, який буде наглядати за кіннотчиками, коли розведемо всіх з монастиря по селянах.

Лещенко цими днями дістав наказ збільшити міліцію до тридцяти чоловік. Тепер у нього п'ятнадцять. Так ти завтра увечері увійдеш до Кам'янки з боку станції з двома хлопцями і зайдеш до нього — він буде ждати. Візьмете з собою карабіни, револьвери і гранати. Шаблі залишите. Коли б в Кам'янці хто вас затримував, не робіть жадного опору, а покличайтесь на Лещенка.

Він призначить тебе своїм помішником. Останні хлопці будуть приходити по два-три і будуть залічені міліціонерами. Як помішник начміла приглянешся до міліціонерів, яких застанеш, і поступово звільниш невігідних нам людей — а на їх місце ми будемо тобі посилати хлопців.

¹¹¹ У вид. 1938 р. замість сучасної назви Грушківки — «Грушівка», що трапляється в дореволюційних джерелах.

Зв'яжешся з Телепином, де начальником міліції Калиниченко¹¹² — наша людина.

Бурлаків своїх добре поінструктуй, хто що має казати оточенню в Кам'янці, звідки приїхав і що робив до того. З грушківськими хлопцями я вже розмовляв. У кого нема відповідних документів, то в монастирі, у Бондаренка в коморі, є ціла скринька різних документів існувавших колись на світі «товаришів» — вибереш, які підійдуть.

Що будете робити далше в Кам'янці — покаже час, а поки що сповнюйте «поліційні» обов'язки якнайкраще і тісніше тримайте зв'язок з нами. Ми, Андрію, рішили послати тебе, бо потрібний чоловік з зимною кров'ю, міцними нервами, гострим оком, довгим вухом і коротким язиком. Ми переконані, що ти легко справишся з цим ділом.

Андрій почухав бриту голову.

— От уже ніколи не думав, що доведеться в житті у поліцмайстра бавитися. Ну, та лихо його бери — спробуєм... Тільки ти, Гриб, не попадайся мені тоді в руки. Посажу на два тижні в холодну за те, що сідло у монастирі взяв та не привіз.

Василь Чучупака встав із-за столу і підійшов до старенької Чучупачихи, яка під час наради смажила пампушки. На її доброму дрібному личку в цей час неначе було написано: «Не розберу я, дітки, що воно на світі діється, про що це балакаєте, та й не моє це бабське діло...»

Отаман ніжно обняв стару за плечі.

— Ну, мамуню, тепер слово за вами...

— Зараз-зараз, дітки... Дам вам їсти. Господи, коли вже той спокій буде? Загинув вже один, а як, не дай Боже, ще котрого з вас уб'ють, то я вже й не переживу...

Старий Чучупака, який сидів на лежанці, задоволено погладжуючи довгу сиву бороду, неначе думав: «А то вже, дітки, вам видніше... Ви розумніші від мене старого... На те я вас бідував — а вчив... Робіть як знаєте — аби добре було,

¹¹²У вид. 1934 і 1935 рр.: «Іван Голота» (пор. на стор. 12, 216).

бо на вас всі села надію покладають...» Встав і, сходявши до комори, поставив на стіл пляшки з слив'яним самогоном. Стара почала подавати на стіл страву.

До хати зайшла дружина Петра Чучупаки, Ганна Ерестівна, з шестилітньою дочкою Лідою і, привітавшись, стала помагати матері. Ця надзвичайно симпатична інтелігентна жінка була по батькові німка, по матері полька, виросла між українцями і тепер була щирою, відданою справі націоналісткою-українкою.

Маленька Ліда вилізла до батька на коліна й сміливо розглядала гостей. Почувши, що мене називають в розмові Залізняком, деякий час здивовано дивилася, а потім повернула в мій бік батькову голову:

— Батьку, це Залізняк?

— Залізняк, дочко.

— А чому він такий молодий?

— А який же він має бути?

— А скільки ж йому років було, як він на Умань ходив?

Це запитання, задане надзвичайно серйозним тоном, розвеселило всіх. Петро поставив дочку на лавку.

— Це вона з мамою «Кобзаря» начиталася... Ану, дочко, вжар нам що-небудь з «Кобзаря»!

— Ну то «Холодний Яр», добре?

— Дуже добре.

Мала, відважно жестикулюючи, продеклямувала вичений за мамою вірш майже без помилок, замінивши тільки Нерона у Мирона. Коли вона дитячо-грізним голосом закінчила:

...І в день радості над вами
розпадеться кара,
і повіє новий огонь
з Холодного Яра!

— слухачі улаштували їй правдиву овацію.

Після вечері майже вся компанія поїхала на виставу до Медведівки, край якої зливався з краєм Мельників. У вищій початковій школі була улаштована вечірка. Ставили «Степового гостя».

При вході до школи стояла варта з кулеметом. Мужчини у залі всі з зброєю. Перед виставою добре співав хор, відкривши вечір українським гимном. Потім деклямували учні. Маленький хлопчина в козацькому строю дуже добре продеклямував «Суботів» Шевченка.

Було якось дивно, що цей Богданів Суботів з «церквою-домовиною» — отут, в кількох кілометрах, і що саме через це перед дверима школи стоїть звернений у його бік наладований максім, щоби вечірки несподівано не заскочили коцурівці.

Ночували ми всі, розположившись на засланій соломою долівці, у місцевої інтелігентної дівчини, яка відступила нам свою досить велику кімнату.

На другий день по повороті до монастиря Чорнота, забравши своїх «міліціонерів», відійшов до Грушківки, а ми стали готуватися до евакуації Мотриноного монастиря.

В наступні дні військове майно було вивезене, й уся залога — на радість ігумені й на смуток декому з черниць — покинула монастир і розбрелася по хуторах і по селах. Усі передягнулися в свитки й киреї. Села теж змінили вигляд. Кулемети й рушніці з хат зникли. На вулицях більше з рушницями не ходили, але під верхньою одежею мирно ховалися обрізи, револьвери, гранати. У багатьох хлопців були дубельтові пістолі з двома курками, які стріляли рушничними набоями — досить добрий виріб місцевого майстра-слюсаря.

Та у Медведівці на ярмарку по-старому торгували зброєю. Продавали селяни з дальших сіл, холодноряці лише купували. Радянських грошей ніхто не брав, а українські гривні цінилися високо. За п'ятьсот гривень я купив на ярмарку майже сотню набоїв до обох своїх револьверів, коль-

та й парабеллюма, яких не міг дістати досить в армії, а за тисячу двісті гривень купив ще й великого німецького мавзера й сімдесят набоїв.

Червоні в наших околицях не з'являлися. Поза Тясмином перейшов їх полк в напрямку Чигирина, але після невдачного бою з Коцуром вернувся на Черкаси. Із-за Чигирина стала іноді доноситися гарматня¹¹³ стрілянина. «Товариші» мацали Чигирин з боку степу.

¹¹³Так у всіх прижитт. вид.

Наближався кінець зими. Положення не змінювалося. Незначні відділи червоних приборкували села за Чигирином, за Дніпром, по той бік залізниці, коло Черкас, випомповуючи хліб і зброю. Одначе ці акції не були широкими і значного успіху не мали. Доносилися чутки, що якесь село замість хліба давало «товаришам» по шапці і його облишали в спокою. Щодо нашого району, то большевики, здавалося, забули про його існування. Обі «республіки» — тепер вже чорний Чигирин і жовто-блакитний Холодний Яр — залагоджували свої внутрішні справи, перевіряли розподіл землі, видавали ліс на побудови. Зносини між селами обох орієнтацій по-старому залишилися гостро перерваними, але якихось активних воєнних виступів не було.

Селянин з Михайлівки привіз до Мельників новину, що на власні очі бачив у Кам'янці кількох холодноярців з Чорнотю, які розганяли базар і відбирали вивезені селянами на продаж продукти. Це його не на жарт налякало, бо ж ті «міліціонери» знали, що він в Холодному Яру був. Дядько трохи переборщив, оповідаючи, що вони навіть ловили його і що він насилу утік. Чутка про те, що кількох¹¹⁴ улюблених хлопців утекли до большевиків, викликала страшне обурення селян. Хитріші здогадувалися, що тут щось не так, та своїх здогадок не висловлювали вголос.

Що два-три дні приїжджав до Чучупаки вночі зв'язок від Чорноти. Наша «міліція» була на висоті свого завдання. Андрій вже вспів отримати нагороду від комісара¹¹⁵ залізниці за те, що немилосердно приборкував на станції озброєні банди матросів-спекулянтів, які возили з Одеси сіль до Москви і Петрограда¹¹⁶. Ці «кушці», обвішані револьверами

¹¹⁴Так у всіх прижитт. вид.

¹¹⁵У прижитт. вид. 1-ї частини: «комісар, -ря», 2-ї частини: «комісар, -ра».

¹¹⁶У всіх прижитт. вид. родовий відмінок на -у: Петрограда, Єлисаветграда.

і бомбами, хозяйнували¹¹⁷ на залізниці, розганяючи відділи ЧК по «борьбе с спекуляцией». Але в Кам'янці несподівано натрапили на «міліцію», яка замість того, щоби розбігатися, як жидики-чекісти, перед піднесеною бомбою, гатила по «братішках» сальвами.

У хлопців свербіли руки на братішек-матросів, які всюди вихвалювалися тим, що вони «посадили на престол» Леніна і Троцького... Совітське начальство, яке тремтіло перед тими матросами, було дуже задоволене, що має таку «надійну» і відважну міліцію, а відібрані револьвери і гранати (часом і сіль) потихеньку були перепачковувані до Холодного Яру.

Чорнота передав нам, що по залізниці проходять значні військові частини, які направляються на боротьбу з «петлюровскими бандами» Омеляновича-Павленка.

Під кінець лютого надбігла вістка, що між Черкасами і Смілою з'явилися в значній кількості червоні частини, які пересуваються в нашому напрямку. Відомості ті підтвердили Гриб і боровицький отаман Солонько, що приїхали до Чучупаки. Солонькові розвідчики довідалися, що більшість тих червоних частин прибула щойно з Московщини і в місцевих обставинах орієнтується зовсім слабо. Ідуть «на усмирение бангитского атамана Коцура». Коли ми, зібравшись ввечері у Чучупаки, обговорювали положення, приїхав ще лубенський отаман Пономаренко. Привіз останні відомості. Після сьогоднішньої ночівки червоні, в кількості чотирьох полків піхоти, двох полків кавалерії і двох дивізіонів артилерії, вирушили шляхами на Побережжя. Очевидно, йдуть на Чигирин, обминаючи наші ліси. Постановлюємо на другий день зібрати в лісі з п'ятьсот кращих боєвиків, щоби мати готове ядро на всякий випадок і, не зачіпаючи червоних, слідкувати за їх рухом.

¹¹⁷Так у всіх прижитт. вид.

П Р И К А З

АРМИИ ЮГО-ЗАПАДНОГО ФРОНТА Р.С.Ф.С.Р.

№.....

Гор. Харьков

" марта 1920 года

Все разрастающееся на территории Украины бандитизм и возникающее местами повстанчество требуют принятия самых срочных и решительных мер для их окончательной ликвидации.

О систематической и планомерной борьбе с бандитизмом мною отдается особый приказ с руководящими указаниями. ныне же, ввиду необходимости срочной ликвидации важнейших бандитских организаций Махно и Тютюнника, приказываю:

1/Начальнику тыла, в подчинение которого передаю из фронтового резерва Латдивизию, в кратчайший срок разгромить остатки махновских банд в районе Павлоград-Екатеринослав-Александровск-Орехов-Цареконстантиновка-Чаплино.

2/Командарму 14 продолжать частями 21 бригады 7 дивизии и 121 бригады 41 дивизии ликвидацию Павленковских банд (Тютюнника, Кадуры, Чучупака, Гуло и других) в районе Ротмистров-Новоукраинка и Злысестров-Знаменка-Чигирин-Смела, согласно данных мною ранее указаний.

3/Для усиления частей Латдивизии распоряжением Штаба фронта назначить из числа окончивающих службу два бронепоезда, которые по указанию начальника тыла немедленно направить Начдиву Лат. Бригады 7 и 41 дивизии усилить одним бронепоездом по распоряжению Командарма 14.

4/По ликвидации махновских и Павленковских банд названные выше части фронтового резерва получают дальнейшие боевые задачи по водворению Революционного порядка на Украине от Начальника тыла фронта.

5/Борьбу с бандитизмом вести самым безпощадным образом, имея главной целью захват во что бы то ни стало главарей банд, их ближайших помощников и материальной части.

6/По захвате населенных пунктов, укрывающих в своих районах бандитов, последние объявлять на осадном положении, население немедленно разоружать, на лиц уличенных в сношении с бандитами

*Проект наказу арміям Південно-Західного фронту
від 7 березня 1920 р. з виправленнями рукою Сталіна
(уривок). Оригінал зберігається в РДАСПІ.*

Отамани, які приїхали, залишилися ночувати в Мельниках. Варту в селі підсилили. Вночі прибіг зв'язок з Медведівки: в Трушівці, за Тясмином, прийшов полк з батареєю і розташувався доночовувати. Через міст на цей бік переїжджала кінна розвідка і вернулася назад. Раненько збираю до Чучупаки з десятків ближче мешкаючих кіннотчиків. Приїхав Ханенко. Поснідавши, вибираємося всі гуртом на лісничівку Кресельці. Із-за Чигирина знову почулася гарматна стрілянина. Червоні брали Коцура в роботу з двох боків.

День видався теплий і погожий. Їдемо трійками. В першій трійці Василь і Петро Чучупаки та Солонько. В другій — Семен Чучупака, Пономаренко і я. В третій — Олекса Чучупака, Гриб і Ханенко. Позаді хлопці-кіннотчики. Настрій у всіх чудовий. Всю дорогу весело жартуємо й сміємося. Отаманова англо-арабка Зірка, капризна й уперта, як панна-аристократка, весь час крутиться і псує нам лад. Постоявши ніч з моїм Абреком, вона відчула до нього глибоку симпатію й весь час поривається стати поруч нього. Під загальний сміх відтискаємо Солонька на самий зад «за бунчужного», і я виїжджаю у першу трійку.

Пономаренко, якому Зірка роздерла сідлом штанину, лається з отаманом.

— Казав тобі Чорнота: застріль Зірку або продай у Цвітну горшки возити, бо пропадеш через неї. Добру раду тобі давав.

Отаман ласкаво погладив свою любимицю по шиї, не передчуваючи, яку послугу вона зробить йому за пару годин.

— Я на своїй Зірці ще до Києва¹¹⁸ в'їду...

На Кресельцях розташовуємося, як вдома. Небезпеки тут не може бути жадної. Звідки б не надійшов ворог, нас попередять.

Розсилаю кілька кіннотчиків сповістити сотників, щоб після обіду виводили непомітно вибраних людей до лісу.

¹¹⁸У вид. 1934 р.: «в Київ».

Посилаю також зібрати на Кресельці кіннотчиків з хуторів і села.

Петро Чучупака, Гриб і Солонько завели своїх коней до стайні; решту коней поставили надворі коло кошів. Дівчата принесли коням сіна. Замовляємо у лісника обід і розположуємося в хаті дожидати, поки почнуть збиратися люди. Закладаємо дві партії в підкидного дурня.

Через якийсь час прийшла із села жінка і каже, що чула, що в Медведівці повно большевиків. Чутка малоправдоподібна, бо Медведівка би нас сповістила. Отаман каже, що треба комусь поїхати до Медведівки й довідатися, чи большевики виступили з Трушівець. Рівночасно треба привезти фіру сіна з закупленого штабом у Медведівці запасу. Поїхати викликається кількох¹¹⁹ охотників. Жартуючи, тягнемо жеребки, і їхати припадає мені. На всякий випадок переодягаюся в позичену «у бісової віри дитини» Гані дівочу одягу, залишаю у неї черкеску, шаблю й карабін і, заховавши в кишені два револьвери та гранату, від'їжджаю на санях до Медведівки під веселий сміх всього гурту.

В Медведівці посилаю селянина накладати сіна, а сам йду збирати відомості. Медведівський отаман уже підготував людей для виходу в ліс. Большевики вирушили рано з Трушівець на Чигирин, але перед моїм приїздом перебігло тясминовими плавнями кілька трушівецьких хлопців з відомістю, що в село вступила нова частина, яка відпочиває і має теж вирушати. За мостом і Тясмином, рівно ж як і за всіма¹²⁰ шляхами, пильно наглядають медведівські стежі.

Господаря сіна не було з ключем від хліва вдома. Поки його знайшли, поки наложили — пройшло з годину часу. Збираючися виїжджати назад, розмовляю з медведівським отаманом, який дав уже наказ своїм хлопцям маленькими гуртками виходити балками до Холодноярського лісу. Каже мені, що з півгодини назад за Мельниками було слабо чути

¹¹⁹Так у всіх прижитт. вид.

¹²⁰У вид. 1938 р.: «всіми».

якусь стрілянину і що він післав на санях чоловіка довідатися. Висловлюємо здогадки, що б це могло бути, та в цей момент підскочив верхи селянин з Мельників, блідий, схвилований:

— Скоріше на допомогу! Большевики у нас в селі. Отамана вбили. Петра й Солонька піймали живими. Підпалили Чучупакову хату і шукають по селі добрих коней. Наші хлопці збираються балкою та городами до лісу і на хутори, а ви вдарте з цього боку. Треба не випустити, вирятувати хлопців...

— Які большевики, де вони взялися?

— Чорт їх знає, звідки взялися. Кіннота, чоловік двісті. Якби ж то було знати, а то тепер поставили на вулиці кулемети — не можна й зібратися.

Отаман наказав подати тривожний дзвін. Передягаюся, і через кілька хвилин, як тільки збіглося зо дві сотні медведівчан, вирушаємо з трьома кулеметами балкою на Мельники, підсиливши сторожі в бік Трушівець. За першими хатами зустрічаємо ворожий роз'їзд, який, давши кілька пострілів, повернув чвалом назад. Бігом, розсипаючися лавою по балці і городах, поспішаємо до центру села. Добре, як ворог почне відходити на ліс — там його зустрінуть мельничани. По обох боках вздовж села високі схили балки. Дорогу на Головківку відріжуть ті, що збираються на хуторах. Та й сама Головківка зустріне вогнем.

З хат вибігають і приєднуються до нас озброєні селяни. З протилежного боку села розлягається стрілянина. З гори, з правого боку, заклекотіло два кулемети. Що це? Невже надспіли лубенці і ворог оточений?! До середини села ще з кілометр...

Серце нетерпляче рветься. Вибігаємо за поворот балки і бачимо на горі дві кулеметні тачанки, які б'ють по селі. З села до них підіймається через город зустрінутий нами роз'їзд. Піднявшись на гору, кіннотчики дали кілька стрілів у наш бік і разом з тачанками зникли за обрієм. Назустріч

нам вибігає група мельничан з Чорноморцем. Ворожа кіннота, захопивши з собою полонених Петра Чучупаку та Солонька, несподівано заграла збірку і виступила з села вузькою бічною доріжкою, що вилася через подвір'я й городи і вела на дорогу до мосту через Тясмин.

Стаємо перед загадкою: як попала ця кіннота до Мельників і заскочила так несподівано наших на Кресельцях? Чому виступила з села, не очікуючи, поки знесуть харчі і овес, які замовила селянам знести, — покинувши навіть те, що вже знесли, коли ніхто по ній не стріляв? Звідки, нарешті, довідалася, що єдиний шлях для відступу — це ця непомітна для немісцевого доріжка? Що ця доріжка веде на шлях, яким можна злучитися з своїми по той бік Тясмина?

По схилі й по горі з протилежного боку бігла лава мельничан. Загинаємо крило і теж вибігаємо на гору. Далеко вже повною ходою віддалялася в напрямку моста ворожа кіннота, увозючи з собою дорогих нам невільників. Деякий час горячково стріляємо їй наздогін і стаємо безпорадні. Пішки кінноти не здоженеш... наших кіннотчиків — хоч би і встигли зібратися — було замало. Стає гірко від думки, що ми мали час і змогу з Медведівки перерізати їй шлях. Пригноблені вертаємося до села...

Над Чучупаковою хатою в'ється дим — догоряє покриття. В задимлених сінях, присипаний з горища чорною золою, в одній білизні лежав отаман Василь Чучупака. Руки широко розкинені. Уста й сіро-блакитні очі широко розкриті. Здавалося, що вся його струнка юнацька постать застигла в могутньому, нечутному крикові — чи то перестороги, чи протесту, що догоряє рідна стріха, що обличчя, після смерти вже, вкрили синяки від ударів кольбами...

Збоку, на шаблевій драбині, теж покрита грубими чорними цятками золи, сиділа заломивши руки старенька Чучупахиха. Обличчя біле як крейда. Широко відкриті, сухі, застигли в якомусь дивному виразі очі втоплені в обличчі мертвого сина. Безкровні уста нечутно шепчуть —

повторюють якесь слово... Звертаюся до неї — але вона нічого не чує, не помічає людей, що стоять у сінях.

Старий Чучупака, сумно похитуючи сивою головою, стоїть по другім боці, похилившись на одвірок. Згорблений, прибитий, з безсило звисаючими руками... Якийсь час не звертає на нас уваги, потім повертається до мене.

— Чи Олекса живий? — питає несподівано спокійним голосом.

Не знаючи, що з Олексою, машинально відповідаю, що живий. Старий випростовується і блискає з-під сивих брів очима:

— Прокляті! Привезли мертвого, здерли одержу і кинули до сіней. «Получайте, — кричать, — свого бандита!» А Петро, бідолаха, — на возі, дротом весь обкручений. «Не журіться, — каже до нас, — вмираємо за Україну з чистим сумлінням... Не кажіть поки що нічого дочці». Так де ж там! Прибігла Ганя з Лідою... А ті сукіни сини нарочито: «Полюбуйтеся, полюбуйтеся... зараз за селом розстріляєм». Ганя в крик, а дитина вхопила за полу і ніжками тупотить: «Не дам батька!» Та й годі... Старший кацапюга відкинув її ногою та й командує: «Заганяйте всіх досередини та запалюйте хату!» Замкнули нас усіх в коморі і запалили. Чуть не подусилися¹²¹ від диму, поки люди випустили. А з ними на коні за провідника був отой кацапчук з Жаботина, що восени на Кресельцях в парні обіддя гнув. Отут в сінях старший гроші йому давав і дякував, як відпускав додому.

Козак-мельничанин, що стояв на порозі, схвильовано вдарив рукою до поли:

— Федька¹²² Песков! А ми ж його перестрівали в лісі, як їхав назад. Питаємо, де був — каже, приїжджав на Кресельці спитати, чи нема ще роботи, та хотіли большевики коня забрати — насилу випросився. Ми й повірили! А чорт! В руках був, і випустили!

¹²¹У всіх прижитт. вид. «душити» упереміж із «дусити».

¹²²У вид. 1938 р.: «Федька».

Коло дверей зібрався вже чималий гурт людей. Кілька дівчат плакали, заглядаючи у сіни. Стискаючи нервово рушницю, стояв недалеко сусід Чучупаки дядько Степан — блідий, з страшним розлюченим поглядом. У нього «товариші» забрали останнього коня і знасилували двох дочок, одну підлітка.

Повертаюся до людей:

— Як знаємо, хто привів — не втече. Але хто їх попередив і вивів з села тою доріжкою?

В похмурих¹²³ погледах не було відповіді. У всіх стояло те саме запитання.

Молоденька дівчина, сирота Палазя, яка служила наймичкою у мельничанського богатія¹²⁴ Сидора Гунявого, зробила мені непомітний знак заплаканими очима і пішла на вулицю. Виходжу й доганяю її.

— Пане Залізняк, я знаю, хто це. Це мій господар. Він дуже гнівався на Чучупаків за те, що оту найближчу ділянку з панського саду віддали старій вдові Явдосі, а не йому під нову садибу. Він же і лісу туди був навозив, щоб будуватися, а Петро Чучупака сказав, щоби забрав.

— Але ж звідки ти знаєш, що це він?

— Я чула. До нас на квартиру отой старший москаль став. Приходили до нього москалі, то він казав їм, що дві години будуть стояти — коней годувати і самі обідати. Наказав, щоб варили люди обід для москалів. Вони не знали, що наші з рушницями до лісу вивтікують і що у нас в селі багато козаків. Хвалилися все людям... «Ми, — кажуть, — всю вашу банду в лісі перебили і переловили». А потім старший почав до мене приставати, щипати, так я втікла¹²⁵ з хати і заховалася в клуні за солому. Але чую — заходить до клуні господар, а за якийсь час москаль-старший. «*Зачем ты меня, — питає, — звал?*» А господар до нього: «Тікайте, товариші, поки не пізно, бо

¹²³ У вид. 1938 р.: «похмурних».

¹²⁴ Так у всіх прижитт. вид.

¹²⁵ Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 60, 89, 135 тощо).

біда вам буде». І того, каже, сукіного сина Чучупаку відіб'ють. У нас, каже, село — сама банда: усі з рушницями в лісі та на хуторах збираються. «І кулемети, — каже, — вже на хуторі виставили. І на Голоківку вас уже не пустять, і в Медведівці та в Лубенцях — чути — дзвонять. Як затримаєтеся, то з усіх боків почнуть вас бити. Виїжджайте отою доріжкою через городи нагору, а там виїдете на дорогу і направо до мосту. А на тім боці ваші є. Тільки поспішайте та уважайте, щоб на вас з Медведівки або Зам'ятниці не напали...»

Стискаю схвильованій дівчині руку.

— Добре, Палазю, не кажи тільки поки що про це нікому.

— Я не скажу.

Повертаючися, завважую, що за хатою Чучупаки, не дивлючись на холод, сидить на призьбі в одній блюзці Ганна Ерестівна, схиливши голову на коліна. Коло неї, сховавши личко в її плече, стоїть легко одягнена маленька Ліда. Відкликавши дядька Степана*, даю йому відповідну інструкцію. Потім завертаю за хату й сідаю коло Ганни Ерестівни. Розуміючи, що Петро вже вичеркнений з листи живих, хоч ще жив, потішаю її, що ще не все пропало. Вона якийсь час слухає, не змінюючи пози, потім мовчки стає і, взявшись руками за голову, хитаючися іде через подвір'я на леваду.

Ліда розгублено дивиться їй вслід і пригортається до мене:

— Батька большевики забрали... розстріляють.

З боєм притискаю її до грудей.

— Ні-ні, Лідусю! Не розстріляють... Ми вночі відіб'єм.

Вся стрепенувшись, впивається мені в очі заяснівшим поглядом.

— Я теж піду відбивати.

Від Чигирина доносилися гуки великого бою. Підвечір стихло. Зв'язок із Голоківки привіз звістку, що червоні вибили Коцура з Чигирина і він відступив у Суботівський ліс.

* Згинув восени 1920 р. в бою під Черкасами.

Увечері збираємося на хуторі. Прийшов Ханенко, Гриб, Семен і Олекса Чучупаки, два кіннотчики з тих, що були на Кресельцях. Вияснюється, як все сталося. Червона кіннота несподівано виїхала з лісу перед самими Кресельцями. Побачивши осідланих коней і вартового козака, кинулася¹²⁶ оточувати лісничівку. Козак дав постріл. Вискочивши з хати, всі кинулися до коней. Василь Чучупака, сівши на Зірку, розігнав з ручного кулемета ворожу лаву з одного боку і кинувся нагору в корчі, крикнучи, щоб останні розбігалися не купою. Одночасно вискочили Пономаренко, Ханенко, Олекса та Семен Чучупаки і козаки. Петро Чучупака, Солонько і Гриб кинулися виводити своїх коней із стайні. Височенна Солонькова кобила зачепилася сідлом у дверях і притиснула разом й Солонька. Петро був у стайні. Гриб, покинувши коня, виліз поміж ногами кобили на двір в мент, коли на подвір'я в'їжджали ворожі кіннотчики, і вискочив на мого Абрека — який виніс його майже з рук, проніс під стрілами через розгублену ворожу лаву і за хвилину випередив тих, що вирвалися раніше.

Червоні кинулися здоганяти по корчах. Їх на скоку стримували отаман з люїса і дехто стрілами з карабінів. Вже на горі Зірка, почувши іржання ворожих коней, знатурилася і потягла назад до ворога. Отаман боровся з нею, аж поки його не оточили. Люїс, видно, затявся ще раніше. Допомогти йому ніхто не міг, бо, тікаючи, всі розсипалися і за кожним зокрема гналося чоловік 10—15. Побачивши, що втекти вже не вдасться, отаман пустив собі кулю в скрань з револьвера. Перед тим крикнув так, що чули останні: «Готуй¹²⁷ нових борців, Холодний Яре!» Солонька і Петра Чучупаку піймали в стайні. Останні всі вирятувалися. Гриб прийшов із Зам'ятниці пішки, залишивши Абрека у селянина.

Обмірковуємо положення. Запахло порохом... Спізненим нападом на кінноту ми себе виявили перед час-

¹²⁶ У вид. 1938 р.: «кинулися».

¹²⁷ У вид. 1938 р. тут і далі: «готов», «готовте».

тинами, що переходили. Упоравшись з Коцуром, візьмуться за нас.

На другий день довідуємося від заблуканого в лісі й пійманого лубенцями кіннотчика, що кіннота та попала до нас випадково. Вона мала йти з Жаботина на Зам'ятницю — Медведівку — Чигирин, і спокійно пройшла би, якби не знайшовся в Жаботині охотник провести її ближчими полевыми¹²⁸ й лісовими дорогами. Через це її не помітили з Лубенець.

В цей самий день в Мельниках розійшлася чутка, що попередив і вивів з села ворогів¹²⁹ Сидір Гунявий, який, боячися помсти, втік вночі за большевиками. Тієї ж ночі в одному із заглиблень на лівому схилі Холодного Яру був прикиданий землею і камінням труп першого холодноярського зрадника. Через п'ять днів на верхівці гори Веселої гойдався на дубі Федька Песковой¹³⁰ із Жаботина.

Зажеврїла надія вирятувати Петра й Солонька. Їх відставили до ЧК в Черкасах. Зв'язуємося з черкаськими своїми хлопцями і плянуємо міцною невеликою групою охотників напасти вночі на будинок ЧК і, закидавши його гранатами, визволити своїх.

Отамана поховали на цвинтарі — на горі. Ховали увечері без стрілів, без пісень, без промов. Понуро мовчала озброєна юрба, і в тій мовчанці без слів відчувалася велична, грізна обітниця помсти.

Час збігав в напруженому очікуванні. Вигнавши Коцура із Чигирини, червоні частини почали порядкувати в коцурівських селах, показуючи правдиве обличчя московського большевизму. Це, як і передбачував покійний отаман, відвернуло селян від Коцура, який боровся колись за большевизм. Зворот його до чорної анархії був для селян чужим

¹²⁸У всіх прижитт. вид. «польовий» упереміж із «полевий».

¹²⁹У вид. 1934 і 1935 рр.: «ворога».

¹³⁰Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 97, 228).

і незрозумілим. Залишившись з невеликим загonom вірних людей, бувший диктатор «Чигиринської республіки» переховувався по лісах, маючи часті сутички з переслідуючими його частинами.

У Чигирині закладалася¹³¹ вже правдива совітська влада: ревком, военкомат, ЧК, міліція, упродом і т.д. Для охорони її прибув караульний баталіон.

Очікуючи наступу на холоднорські села, опрацьовуємо плян операцій, за яким найменш потерпіли би села та збереглося би найбільш активних сил на весну. Місце отамана заняв його заступник Іван Деркач, старшина військового часу, син селянина із-під Жаботина.

За якийсь час одержуємо відомості, що червоні частини з-під Чигирина поспішно вирушили на південь. Для операцій проти тепер вже партизанського загону Коцура прибув із Знам'янки невеликий загін кінноти. Нашого району не зачіпали. Це не заспокоювало, а більше ще нервувало. Не можна було припустити, щоби большевики не орієнтувалися в положенні.

Повітова влада з Чигирина запроваджувала «*советскую власть*», дерла «*развёрстку*» в селах по той бік Чигирина. В наш бік виставляли міцні стежі з кулеметами, висилали часом з якимсь «неутральним» селянином (в порядку повинності) агітаційну большевицьку літературу, але ні один агітатор чи представник влади не відважувався показуватись даліше Суботова.

Вислані з літературою післанці влади, сміючися самі з своєї місії, здавали її сільським отаманам, які тепер називалися «начальниками самооборони», а ті роздавали папір селянам на кручення «собачих ніжок» з махорки. Межуючих з нами колись коцурівських сіл, які хоч і утратили свою організацію, та все-таки мали масу зброї, влада теж не зачіпала. Територіяльний вплив її в бік Херсонщи-

¹³¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «заклалася».

ни скоротив невеликий, але відважний партизанський загін Кобчика, що, з'явившись у степовій місцевості¹³², виловлював та розстрілював представників влади.

Повітова влада мала владу лише над самим Чигирином і кількома ближчими селами на південь. Оточена з трьох сторін притихнувшими ворожими селами, з яких кожне мало більше вояків, як чигиринський гарнізон¹³³, вона почувала себе далеко не спокійніше від нас.

Довідуємося, що комісарі, начальники та урядовці рідко якої ночі сплять спокійно. Не довіряючи населенню самого Чигирина, ночують озброєні в спільних помешканнях. Коло ревкому завжди стоять вартові підводи на випадок евакуації. Досить з'явитися чутці «Холодний Яр наступає», і влада вантажила на підводи свої пожитки.

Чигирин не був для нас небезпечним. Пильно стежимо за пересуванням військових частин на лінії Черкаси — Бобринська — Кам'янка.

Визволення Петра Чучупаки та Солонька з черкаської ЧК завалилося. Сильна група наших людей в Черкасах, підсилена ще кількома холоднорцями, маючи своїх людей в ЧК, пильно стежила за справою захоплених, вибираючи відповідний мент для нічного нападу на ЧК.

Несподівано кілька черкаських хлопців, які з тою групою не були зв'язані і про заміри її нічого не знали, зробили з тією ж самою¹³⁴ метою зле підготовлений напад з малими силами. Чекісти опам'яталися після вибуху кинутої в приміщення ЧК гранати і напад відбили. Всі арештовані були негайно розстріляні.

Одної ночі Левадний, який їздив десь за Матвіївку перевіряти свої арсенали, привіз новинку: загін червоної кінноти піймав на якомусь хуторі Коцура. Колишнього

¹³²У вид. 1934 і 1935 рр.: «який, з'явившись в степовій місцевості».

¹³³У всіх прижитт. вид. «гарнізон» упереміж із «гарнізон».

¹³⁴У вид. 1934 і 1935 рр.: «тою самою».

вожда¹³⁵ червоних чигиринців прилюдно розстріляли червоні на стації Знам'янка. Коцурівщина скінчилася. Активніший елемент з бувших коцурівців зібрався в «Товариство козаків Вовчого Шпиля», яке мало свою базу в Суботівському лісі і на хуторах. Почалося драгування Чигирини дрібними нічними нападами.

Між селами двох «республік» стали налагоджуватися дружні відносини. Селяни з Івковець допомогли медведівчанам піймати одного з живих ще братів Кошових, який в свій час убив холодноярця з Медведівки. Цей Кошовий був правою рукою Коцура і по його смерті переховувався на хуторах.

Після суду в Медведівці Кошового розстріляли коло хреста на верхівці гори між Медведівкою та Івківцями, з якої видно оба села.

Приглядаюся з коня тій «церемонії». Кошовий, надзвичайно гарний стрункий хлопець, в чумарці і сірій козацькій шапці, став під хрест блідий, спокійний. Навкруг юрба озброєних селян з обох сіл.

Засмучено-спокійним поглядом повів по обличчях односельчан.

— Віддасте мене, івківчани? Не жалієте?

З-поміж івківчан вийшов сивий селянин з рушницею і, заклавши набоя, підійшов до хреста.

— Жаліємо, жаліємо, козаче... Що вас, собачих синів, разом з Коцуром у дев'ятнадцятому році не постріляли...

З другого боку підійшов медведівський отаман. Два постріли — і кров'ю був підписаний союз між недавно ворожими селами.

В наших селах появилися відозви «козаків Вовчого Шпиля». Типографський друк. Товариство закликала всіх селян до об'єднання в боротьбі з червоними катами України — московськими більшовиками та їх українськими найми-

¹³⁵Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 11).

тами. Закликало до рішучої боротьби під національним прапором.

На другім боці листка — жартівлива примітка, не гармонізуюча з солідним стилем відозви: «Друковано у власній його катівській величності «товариша» Леніна друкарні. Москва. Кремль. Поцілуйте нас в... (ніс), червоні собаки!»

Здогадуємося, що хлопці мають у чигиринській друкарні своїх людей, які між большевицькими агітками надрукували цю відозву.

Налагоджуємо зв'язок з «Вовчим шпилем». Товариство з охотою підпорядкувалося Холодному Ярові. В складі його штабу — деякі члени колишнього коцурівського ревкому. Хлопці мають широкі зв'язки у Чигирині. Мають замір, піднявши Суботів, Новоселицю, Івківці, а з другого боку Стецівку та Семигір'я, захопити Чигирин. За порадою нашого штабу облишили цей замір як недоцільний. Така операція знову притягла би до Чигирини червоні частини в той час, як захоплення його жадної користі не давало.

IV

Починалася весна. Селяни готовилися до оранки та сівби. Всі бурлаки були зосереджені на Мельничанських хуторах, де по більшій часті перебував і отаман.

Смерть Чучупаків, пасивність ворога, весна з її хліборобськими клопотами обнизили готовність населення до збройної боротьби. Загальне положення на Україні було невідоме. Підсилилися балачки про «гасло», за яким має піднятися проти ворога вся Україна. Поки що бурлаки та неспокійніші місцеві хлопці нетерпляче дожидали, коли гостинно зазеленіють ліси.

Одного ранку, як сонце пригріло вже по-справжньо-весняному, їду перейти лісом до Мотриного монастиря. Ліс відживав. Де-не-де були ще плями потемнілого снігу, оточені квітами білого рясту.

З монастирського валу видно, як працюють у саду черниці. Монастир без козацьких шапок на подвір'ї видається мені якимсь дивним, блідим. Хочеться відгадати, чи скоро між цими валами знову розляжеться шум бойового табору.

Обходжу монастир і йду назад понад мельничанською дорогою. Позаду розлігся веселий говір і туркіт підводи. З-поміж дерев спостерігаю, що на підводі озброєні люди. На рукаві візника — червона пасма. Прилігши за горбочком, налагоджую карабінку та гранати. Коли підвода під'їхала ближче, пізнаю Чорноту. Коло нього — Оробко і Соловій. За візника — Гуцуляк.

— Андрію!

— До ста чортів! Здоров!

Хлопці, зіскочивши з підводи, сердечно витаються¹³⁶.

Гуртом ідемо понад дорогою. Андрій якийсь час з-під лоба дивиться на мене.

¹³⁶Так у всіх прижитт. вид.

— Розкажи-но мені, як ви отамана прогавили¹³⁷, бо з того, що оповідали зв'язки, ні чорта не розібрав — як це могло статися?

Оповідую йому про нещасливу подію. Коли сказав про передсмертний крик отамана, Андрій, нахмурившись, зітхнув.

— Недобре віщував отаман. Поляжемо, певно, отут всі, а України вільною не побачимо. Оті нові борці, певно, довершать нашу справу. Нехай діється Божа воля — наше діло боротися.

— Що там, Андрію, в світі чувати?

— Підсилено гонять «товариші» війська на Захід та на Південь. З весною, певно, якась каша завариться. Полюбуйся, що вони про Холодний Яр намалювали.

Передає мені київську большевицьку газету.

На першій сторінці великими літерами надруковано: *«Чигиринский уезд очищен от бандитизма! Бандитское гнездо Холодный Яр ликвидировано. Атаман Чучупака и изменник бандит Коцура — расстреляны вместе с своими штабами»*. Переглядаю статтю, з якої довідуюся, що Чигиринщину два роки тероризували «бандити», які відбирали у селян хліб та останню скотину, вбивали бідняків та знущалися над ними. Селяни не раз виступали проти «кулаків-бандитів» та не могли дати їм ради. Нарешті червоні частини успішними операціями винищили всіх «бандитів». Вдячне населення захоплено вітало всюди своїх визволителів-большевиків. У всіх селах вибрано сельради¹³⁸ та комнезами. Совітська влада закріплюється. Переводиться «розкулачення кулаків». Селяни з ентузіазмом виповнюють *«развёрстку»*, добровільно збільшуючи завдання уряду. З червоними прапорами, з революційними піснями везуть на «пункти» хліб та продукти.

Повертаю газету.

¹³⁷У всіх прижитт. вид. тут і далі замість «прогавити» — «прогавити».

¹³⁸Так у всіх прижитт. вид.

— Добре намалювали, що й казати!

— Такого сорту звіт подало, певно, командування тих частин, які переходили. Та що іншого співає повітова влада з Чигирина. Чигиринські «товарищі», як побачили, що починають розпукуватися бруньки на деревах, так неначе їм хто гвіздків в стільці набив. Виплакали у Києві дозвід, щоб перебраться з Чигирина до Кам'янки, на залізницю. За який тиждень буде повітовий центр у Кам'янці.

— А як же з вами буде, Андрію?

— Будемо поки що триматися — там побачимо, що робити. Треба тільки підсилити склад нашими хлопцями. Цього я і приїхав. Довідатися, що у вас діється, та кількох хлопців ще взяти. Перед перенесенням повіту до Кам'янки маєм наказ збільшити міську міліцію. От поки тут нема що робити, бери кількох добрих хлопців з бурлаків та йди до нас за старшого міліціонера. Тебе в Кам'янці ніхто не знає.

— Як отаман відпустить, піду.

— Я з ним поговорю. Довго вже триматися не прийдесться. Весною щось викується, почнеться якийсь рух — тоді переб'єм повітове начальство, захопимо що вдасться зброї — і до Холодного Яру.

Звертаємо на лісову доріжку і лісом вибираємося на Мельничанські хутори.

Увечері відбулася нарада. Отаман згодився на «підсилення міліції» у Кам'янці. Хлопці з Чорнотою вночі від'їхали назад до Кам'янки.

Слідуючої ночі я з трьома козаками, з яких один добре знав розположення Кам'янки, добирався садами та городами до «управлення милициш».

На варті коло дверей стояв донський козачок Андрюша. В коридорчику наладований максім. У приміщенні для міліціонерів на столі проти вікна — кольт. На підлозі — чотири скринки з гранатами Мільса. В станку коло стіни — в зразковому порядку рушниця. На тапчанах спали й лежали

ЛІКВІДАЦІЯ БАНДІТІЗМУ.

КРЕМЕНЧУК, 24 березня. 18 березня полк однієї з дивізій у районі Чагири — Холодний Яр спіймав і розстріляв відомого бандита-петлюроця Чучудака й 12 чоловіка його штабу. 20 березня той же полк розстріляв бандита атамана Бондарева, колишнього командіра полку атамана Коцура.

НА МЕСТАХ.

Бандитизм і петлюрівщина.

З відомостей, які доводять з глухих закутків України виявляється, що бандитський рух особливо на Правобережжі вносить величезну руїну в життя мирного населення.

Так чигиринський бандит Коцура, що прикидався в час денікщини прихильником Радянської влади, зараз забрався в ліси і звіти робить розбійницькі навали на села. За останній час ним розстріляно крім багатьох відповідальних партійних робітників немало також мирних ні в чому не повинних обywatелів і селян. Розграбовано будинки, майно. На цукровому заводі Терещенка банда Богданова розрабувала цукор, заводські машини зруйновані і шквт. Тепер

вже Богданова червоними частинами розбитий і банда його знищена.

З усієї історії останнього бандитського руху виявляється, що в ньому бере як найбільш активну участь петлюрівщина з своїм головним отаманом Петлюрою. Так відомий розбійник «Батько Чучудака» цілком стоїть на «петлюровській платформі» має постійний зв'язок з Петлюрою. За останній час від сваволі й насильства цього шкурника селяне прямо вояком звють. Жити він—кажуть—нам не дає. На сходках виносять резолюції про піддержку Радянської влади і прохають швидче визволити їх від цих бандитів, які перестраивають селян на широким дорогах і забирають у них хліб і скотину.

Зараз по одержанні відомостей уже оточено і знищено і петлюрівського бандита Чучудана.

Телеграма про загибель Василя Чучупака, надрукована у «Вістях» Київського губревкому 27 березня 1920 р.

Відомості з газети «Комуніст» від 27 квітня 1920 р. Знайдено Егуардом Зубом.

одягнені «міліціонери» — самі наші хлопці. Міліціонери, які не знали таємниці кам'янської міліції, мали дозвіл мешкати на приватних мешканнях, хоч небажаних по настроях Чорнота із складу міліції видалив.

Не дивлячися на пізню годину застаю у кабінеті Чорноту та начміла Леська-Лещенка. Знайомимося.

Лещенко — типовий чигиринець козацького крою. Сердечно вітається зо мною, та в очах його якась задума, неспокій.

В розмові висловлює сподівання, що з весною червоних забере чорт з України. Відчувається, що він під цей час щиро бажає цього. Хлопець міцно засів між двома вогнями, не знаючи, з якого боку попечеться. Дипломатично запитує, чи під час нападу червоних не знищені або не захоплені папери, що їх має Петро Чучупака¹³⁹ як начальник штабу.

Розуміючи, про що йому йде, кажу, що всі папери штабу цілі і знаходяться у нового отамана. Це його, з одного боку, заспокоює (загубні для нього папірці не попали до червоних), з другого — пригнічує. (Життя його по-старому в руках холоднорського штабу.)

Пишу йому заяву про вступ на службу до міліції. До неї прикладаю документи на ім'я Валентина Сім'янціва. Ці (приватні) документи забув на квартирі під час переходу Запорізької групи через Матвіївку козак Богданівської кінної сотні, а господар, знайшовши, приніс до холоднорського штабу. До них доробили в штабі посвідку, що я служив добровольцем у Червоній армії та в наслідку контузії «петлюровською»¹⁴⁰ гранатою звільнений лікарською комісією як нездібний до чинної військової служби.

Начміл поклав на заяві резолюцію, що «товарищ» В. Сім'янців зачислюється старшим міліціонером по сільському району. На другий день наше прийняття¹⁴¹ на службу до міліції було оформлене в наказі.

¹³⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «які посідав Петро Чучупака».

¹⁴⁰ У всіх прижитт. вид. «петлюровський» упереміж із «петлюрівський».

¹⁴¹ У всіх прижитт. вид. «приняття» упереміж із «прийняття».

Приступаю до праці. Розглядаю заяви про крадежі та бійки з сіл, які вже признавали «советскую власть». Висилаю на розслідування міліціонерів, часом виїжджаю сам.

«Запрятелював» з матросом — волюєнкомом. Голова ревкому Вишневецький відносився до нас усіх дуже добре, задоволений, що має міліцію «з правдивих большевиків-українців». В розмовах жалкував все, що до цього часу не прибула до Кам'янки ЧК та що наразі приходится утримуватись від розправи над місцевою інтелігенцією — «наскрізь петлюровською», — яка настроює на свій дух міщан, селян та робітників цукроварні. (Боявся бунту при переведенні арештів.)

Одного дня вся міліція вийшла на стацію робити об'їзду на спекулянтів. Розминалося якраз два потяги — київський та одеський.

Попід вагони¹⁴² суєтливо бігав жидок — уповноважений ОДГЧК, чіпляючися до жінок та селян з тлумками¹⁴³. Грубіші спекулянти, які везли більшу кількість соли, були в військовій формі, із зброєю, мали документи від різних большевицьких установ. Беремося головним чином до них.

Чорнота, стоячи на платформі з червоною пов'язкою «помнач волостной рабоче-крестьянской милиции» на рукаві, розпоряджається.

Вантажні вагони набиті народом. Люди з тлумками об'їздили дахи вагонів, буфери, східці. В одному вагоні, повному мішків із сіллю, — дві «панни» і сім озброєних матросів, які нікого досередини не пускають.

Коли дійшла черга перевіряти цей вагон, на дверях став кремезний матрос у формі, з револьвером в руці.

— *Давай, давай гальше! Тут не пройдет номер — матросы едут!*

«Старший міліціонер міського району» Йосип Оробко шарпнув двері.

¹⁴² У всіх прижитт. вид. «вагон» упереміж із «вагон».

¹⁴³ У всіх вид., окрім журн. вид. 1933 р.: «тумаками» (пор. «люди с тумаками ниже»).

*Брати Коцури (Свирид посередині; 1917—1920 рр.).
Копію люб'язно надав Олександр Солодар.*

— Винось мішки на плятформу!

Почувши такий наказ, «братішки», вхопивши револьвери та гранати, вискочили з вагону.

— *Что?! Кого?! Да мы вас, так вашу растак... крысы тыловые! Кто за советскую власть кровь проливал?!*

Чорнота підняв руку з револьвером.

— Взять на мушку!

Кільканадцять рушниць уставилося матросам в очі і груди.

— Сволота контрреволюційна! З бандитами боротися вас нема, спекулянти прокляті! Здать зброю, а то переб'єм, як собак!

Один матрос шарпнувся через лаву.

— *Я, братишки, сейчас телеграмму дам товарищу Троцкому! Мы октябрьскую революцию завоевали!!!*

Та діставши від Оробка кольбою по голові, покотився на землю. Побачивши, що жарти погані, «братішки» здали зброю та стали виносити мішки. Любуємося з Чорнотою двома мавзерами та п'ятьма новенькими наганями. У Холодному Яру здадуться...

Від київського потягу підійшов хлопець в напівсільському-напівміському одягу.

— Добре справляється, товариші! З цією сволотою — просто біда! У нас в Києві на тім тижні двох чекістів на стації вбили. Лічать, що як матроси Петроград брали, то вже можуть совітській власті по голові їздити. У вас в місті ЧК нема, здається?

— Немає. Самі справляємося.

— Якби ми всюди мали таку міліцію! А то до чорта контрреволюції у міліцію напхалося. Ви, товариш начальник, партійний?

Чорнота зміряв його поглядом:

— Комуніст. А вам що до того?

Незнайомий перевів погляд на мене:

— Бачте, мені треба дещо з вами побалакати. Чи товариш теж член партії?

— Це наш комсомольський організатор. А в чому справа? Незнайомий «товариш» витягнув посвідку. Таємний уповноважений київської губЧК по боротьбі з бандитизмом, їде в службовій справі до чигиринської уездЧК.

— Бачте... мені треба особисто¹⁴⁴ висвітлити положення з бандитизмом в околиці Холодного Яру. Ви мусите знати місцевість і обставини. Чи мені краще їхати на Олександрівку, добратися до Чигирина, а потім вже туди, чи я міг би добратися до Чигирина через холоднорські села і по дорозі довідатися що треба. Може, ви деякі відомості мені даєте?

— Ми дамо, звичайно, вам більше, як чигиринська ЧК, бо у них інформація ні к чорту!

— Про це мені і в Києві казали.

— Краще було би ще, якби ви самі розвідали. Тільки це небезпечно.

— У мене є документи, що я петлюрівець. Та я вже знаю, як з ними треба в випадок чого. Найгірше, що я місцевості не знаю. У вас є свої люди у Мельниках, Медведівці, Лубенцях?

(«Товариш», видно, добре вистудіював мапу.)

— От що, товаришу! Товариш Сім'янців має в тих селах своїх вірних людей — комсомольців. Вони нас інформують про що треба. Він у них буває потайки. Як хочете, він вам допоможе. Підете собі вдвох, розвідаєте що треба, а тоді до Чигирина. Так буде безпечніше, бо бандити мають у Чигирині свою агентуру, і коли б хто з неї побачив вас у Чигирині, а потім ви з'явилися у селах — було би підозріло. До Кам'янки теж не заходьте. Як це для вас підходить — зачекаєте отам на залізниці, товариш Сім'янців¹⁴⁵ передягнеться і прийде до вас.

— Я вам дуже вдячний! Це дійсно буде добре. Як моя справа добре вдасться — вас ЧК винагородить.

Коли поверталися до міста, Андрій глянув мені в очі.

¹⁴⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «персонально».

¹⁴⁵ У всіх прижитт. вид.: «т. Сім'янців».

— Ну, браток, на ловця і звір біжить... Заведеш його на Мельничанські хутори до наших хлопців. Там візьмете добре за горло — розкаже, що то за справа у нього... Це дуже добре. Видно, щось ЧК вже задумала робити. Тільки живим з твоїх рук він вже не вийде, зрозумів?!

Передаюся і, сховавши в кишені револьвера та гранату, виходжу на залізницю до «товариша» чекіста. Польовою доріжкою йдемо в напрямку села Грушківки. У полі «товариш» повчає мене:

— Отож, від цієї хвилини я — хорунжий Жілінський. Служив у петлюрівському полку ім. Богдана Хмельницького. Зимою захворів на тиф і залишився під час партизанського рейду петлюрівських частин на Херсонщині. Тепер шукаю якогось повстанчого відділу або організації, щоб приєднатися.

Я не стримався і усміхнувся. Хорунжий Богданівської кінної сотні Жілінський — мій товариш по полку і сотні, який під час Зимового походу дезертував з частини.

— Ми, товаришу, зайдём до своїх хлопців-комсомольців, які вірні совітській владі, — але разом з тим на доброму рахунку у місцевих бандитів, які не знають про їх настрій. Для них маскуванн¹⁴⁶ непотрібне. Але як ви схочете безпосередньо зійтися з бандитами, то попереджую, що серед них є багато колишніх петлюрівців. Хто-небудь може знати, чи такий хорунжий був у тім полку. Зрештою, як у вас є документ, то хтось може знати підпис командира.

— Хорунжий такий був. Документ у мене правдивий. Було би тільки зле, якби знайшовся хтось з того полку або з сусідніх. Про це треба рознюхати задалегідь.

— У хлопців довідаємося. Вони знають усіх.

«Товариша» це заспокоює, і він, набравши гумору, починає оповідати мені про свої минулі пригоди між «бандитами». Оповідає про сцени розстрілів у київській ЧК,

¹⁴⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «це маскуванн^я».

в яких брав безпосередню участь, вихвалюючися¹⁴⁷ своєю сміливістю та жорстокістю. З цієї розмови видно, що розуму у хлопця небагато, але нахабної сміливості дійсно не бракує, доказом чого була ця «прогулька» зо мною до Холодного Яру. Каже, що походить з Києва, але говорить з виразами, яких уживають селяни на Чернігівщині¹⁴⁸.

Обійшовши полем Грушківку, йдемо лісом в напрямку Мотриного монастиря. Розпитує мене, чи в монастирі є тепер бандити. Висловлює бажання оглянути монастир, але я, не бажаючи гаяти¹⁴⁹ часу, відмовляю його. Не доходячи до монастиря, беремо напрямок на Мельничанські хутори.

Балакучість «товариша» зникла. Йшов задуманий, час до часу запитуючи, чи ще далеко. З наближенням до цілі ставав все сумніший. В задумі машинально обмацував і розправляв ковнір своєї блюзки. Коли я сказав, що лишилося йти не більш кілометра, став.

— Відпічнемо трохи.

Ліг горілиць на траву і якийсь час лежав мовчки, закривши очі руками. Коли я запропонував йти далі, він підвівся на ліктеві і сумно подивився на мене:

— Знаєте, нам, певне, не пощаститься. У мене передчуття якесь недобре... чогось серце ниє...

— Дурниці. Я певний, що все буде добре.

— Бачте, я вірю в передчуття... У мене вже був такий випадок. Щоби був не вернувся, вже давно зігнів би. І от тепер таке саме почуття, як тоді. Знаєте, що? Краще вернемося, і я поїду до Чигирин на Олександрівку. Потім побачу, що робити. На всякий випадок дасте мені записку до кого-небудь із ваших хлопців.

Пробую ще вговорювати його, але він постановляє¹⁵⁰ таки вернутися і завертає по просіці назад. Плян завести його до

¹⁴⁷ У вид. 1938 р.: «вихвалюється».

¹⁴⁸ Так у всіх прижитт. вид.

¹⁴⁹ У вид. 1938 р.: «гаїти».

¹⁵⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «постановлює».

хлопців і дещо випитати пропадав. Треба кінчати справу в лісі.

Побалакавши трохи про своє бажання перейти з міліції на службу до ЧК, пускаю його на крок вперед і витягаю свого кольта. Коли наблизив револьвер до його потилиці, готовлячися до стрілу, він нагло обернувся, доторкнувшись виском люфи. Натискаю язичок. Підкосившись, впав наперед, навznak, широко розкинувши руки. Якийсь час дивлюся в його злякано-розкриті мертві очі. Передчуття не обдурило... Тільки не сказало, що небезпека була з ним, а не перед ним.

Забираю йому з кишень два револьвери з великим запасом набоїв і старенький цератовий портфель. У портфелі три посвідки, видані в різний час Богданівським полком Жілінському, декілька світлин груп українських старшин і козаків, його фотографія в українському військовому однострою. Зроблена, видно, недавно¹⁵¹, та нарочито потерта і побруджена. На одній світлині записані на другому боці дві адреси без прізвищ в Одесі. Крім цього в портфелі декілька тисяч гривень, трохи «миколаївських» грошей, трохи совітських і чотири золоті п'ятки. Посвідки київської губЧК, яку він показував нам на стації, при нім не було. Видно, знищив, коли очікував на мене.

Не знайшовши при ньому жадного папірця, яким він міг би вилегітимуватися в чигиринській ЧК, пригадую собі те машинальне обмацування ковніра в задумі. Розрізую той ковнір і виймаю з нього зложений пасмою кавалок тонкого полотна. Друкований на машині шифрований лист. З смертю «Жілінського» зникла можливість довідатися щось про заміри ЧК.

Знайшовши на Мельничанських хуторах отамана, оповідаю йому про випадок і передаю забрані у чекіста річі¹⁵²

¹⁵¹ У вид. 1938 р.: «зроблено, видно, недавно».

¹⁵² У всіх прижитт. вид. у непрямих відмінках «реч-» упереміж із «річ-».

і гроші. В поворотну дорогу відпроваджують мене два хлопці з рискалями, які ідуть закопати в лісі «товариша». Чорнота був дуже незадоволений, що я не зумів доставити «товариша» до штабу бодай раненим.

Поза «службовими обов'язками» проводжу час у Кам'янці досить симпатично. У місті було багато свідомої української інтелігенції, був добрий хор, аматорський театр. Відбувалися часто вистави, концерти.

Під час однієї вечірки познайомився з гарненькою інтелігентною дівчиною.

Надзвичайно симпатична, щиренька Галочка, як то кажуть, припала мені до душі. Не минуло багато часу, і я захворів на перше серйозне молоде кохання. Сталося те саме і з Галею.

По кількох вечорах, проведених в розкішному парку графів Давидових, «признаємося до вини» (навзаєм). Сталося це в історичному гроті, викопаному під одним із схилів, в якому століття назад відбувалися таємні зібрання Південної організації декабристів. Хтось із місцевих «істориків» оповідав мені, що у тому гроті Пушкін написав кілька своїх віршів¹⁵³.

В кожному разі для побачень та відпочинку після прогульки¹⁵⁴ по гористому парку кращого місця не треба було. Сівши на мальовничому відламку скали, мріяли ми із Галею про час, коли Україна стане вільною, мріяли про одруження — та чи мало про що мріють закохані весняного вечора! На овиді була боротьба, була непевність за завтрашній¹⁵⁵ день і життя — та хто під час життєвої весни задумується над такими речами?!

Не марнуючи часу, нав'язуємо з Чорнотою у Кам'янці політичні зв'язки з своїми певними людьми і розставляємо

¹⁵³ У вид. 1934 і 1935 рр.: «кілька найкращих своїх віршів».

¹⁵⁴ У вид. 1934 р.: «перехідки».

¹⁵⁵ Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 176).

їх на «бойові пости» на випадок, коли нам прийдеться покинути місто.

Втаємничена частково в нашу справу (після бурного конфлікту з Андрієм) Галя робила нам цінні послуги. Під виглядом відвідування родичів у Медведівці, не викликаючи підозрінь, виконувала обов'язок зв'язкового між нами і штабом Холодного Яру. Було рішено, що, коли покинемо Кам'янку, будемо держати зв'язок з своїми людьми там через неї.

Кам'янка готовилася до прийняття повітової влади з Чигирина. Її переїзд затримався, бо затягнувся ремонт помешкань¹⁵⁶ для установ. Із намічених будинків¹⁵⁷ господарів просто викинули, залишивши потрібні меблі.

Приїхав уповноважений ЧК, який став налагоджувати агентурний апарат. Пропозицію давати відомості про міліцію одержали під секретом три наші хлопці, які, звичайно, «з охотою» на це погодилися і під диктовку Чорноти строчили для уповноваженого «характеристики» службовців міліції, в тому числі і його. В день, коли ми очікували вже приїзду влади, Чорнота прийшов до управи міліції нахмурений. Уважно оглянув кулемети і перевірів, чи у всіх гранатах є запальники. Віддавши розпорядження, щоби хлопці не відходили далеко від управи, покликав мене і Оробка до кабінету.

— Мені, хлопці, сьогоднішнє повітря у Кам'янці не подобається. І Вишневецький, і воснком дуже зо мною милі стали, але я нюхом чую, що щось у них змінилося. Чекіст, зустрівши мене, мало цілуватися не поліз. Сказав, щоби я і ви оба зайшли до нього на квартиру, як тільки стемніє. Та щоб заходили непомітно, по одному. Має обговорити з нами якусь дуже важну справу. Це щеня і брехати ще добре не навчилося. Зайти зйдем, та не по одному...

¹⁵⁶ У вид. 1934 р.: «через підготовку помешкань».

¹⁵⁷ У вид. 1934 р.: «з потрібних будинків».

Діло, хлопці, смердить. Видно, щось вже дізналися. Сьогодні ж, як тільки поприїжджає начальство із Чигирини — по головах і тікати треба. Караульний баталіон має лишитися у Чигирині. Кількадесят озброєних приїде, та з такими вояками раду дамо. Там половина шмуликів, які від гуку одної гранати повмирають... Треба, щоби хлопці трималися купи та були готові і до бою, і до відступу на Грушківку. Як «товариші» щось пронюхали, то можна ще за дня дождати якої-небудь несподіванки¹⁵⁸. Треба стежити за стацією. Може прибути якась частина. Пустить два обходи по місті, і нехай хлопці притримують і ведуть сюди, якби з'явилася яка нова особа.

Обговорюємо те, що Лещенко вів себе сьогодні теж підозріло. Був зранку схвильований і більше не з'являється.

По обіді приїхав із Чигирини міліціонер, що їздив у відпустку додому, і привіз новинку. Повітові установи в Чигирині зранку готовилися переїжджати до Кам'янки, майно спакували вже на підводи. Потім несподівано дістали наказ, що сьогодні переїзду не буде.

Під вечір атмосфера недвозначно напружилася¹⁵⁹. Місцеве начальство, яке в цей час завжди проходжувалося коло міліції на головній площі міста, не показувалося. Довідуємося, що ні Вишневецького, ні уповноваженого ЧК, ні воєнкома в помешканнях нема і невідомо де поділися. Жінки їх також зникли.

Хлопці, що наглядали за стацією, притримали і привели до управи міліції якогось елегантно одягненого типа, який приїхав паровозом із Бобринської і питає, де примістилася уздЧК.

Забрали у нього револьвер, портфель з документами і велику пачку совітських грошей. Приведений до кабі-

¹⁵⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «удень дождати якої-будь несподіванки».

¹⁵⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «напружилася».

нету, в якому був Чорнота, я, Оробко і Соловій, притриманий відразу взявся до Чорноти «з баса»:

— *Товарищ! У вас не милиционеры, а политически неграмотные идиоты! Я им показываю мандат, что я чрезвычайный уполномоченный ВЧК, а они меня обезоруживают и тащат в милицию! Это черт знает что!*

Андрій глянув з-під лоба на «чрезвычайного».

— Добре зробили!

— *Товарищ! Не шутите с красным мандатом! За такие шутки сегодня же можете очутиться в подвале ЧК!*

Яке ж було його здивування, коли «начміл» не зякався дійсно грізного мандату на червоному полотні, підписаного самим Дзержинським, перед яким тремтіли навіть голови уездЧК, а наказав «міліціонерам» обшукати і зв'язати «товариша уполномоченого». Поклавши зв'язаного на тапчан в арештантській кімнаті, виходимо надвір.

Вже темніло. Коло нас перейшла Галя і жартівливо потягла мене за руку.

— Ходім, Валя, перейдемося.

— Не заходь далеко! — сердито буркнув Андрій.

Відійшовши кілька кроків, вхопила мене за руку:

— Тікайте скоріше. У парку в кущах чоловік з двісті червоноармійців і все наше начальство. Мають зараз іти сюди обеззброювати вас. Мене отой придуркуватий кацапчук з воєнкомату, що пристає все до мене, зустрів в парку і сказав, щоб я йшла додому, бо, може, бій буде. Я його ласкавенько розпитала — він мені і розляпав усе. Сказав, що сьогодні рано вони довідалися, що в міліції самі холоднорьські бандити. Зателефонували¹⁶⁰ до Чигирина, щоб установи не їхали, а прислали караульний батальон. Оце як почало темніти, він непомітно увійшов із-за річки до парку, і чекають, поки добре стемніє, щоби оточити вас. Я сюди просто звідти. Але спішіться...

¹⁶⁰У всіх прижитт. вид. «телефон» упереміж із «телефон».

Попращавшись з дівчиною, вертаюся до Чорноти і передаю йому новину. Збираємося. Перевіривши, чи всі є, не знаходимо двох хлопців — Запорожця і Семена Залізняка, — які мусіли бути в управі.

Довідавшись про це, Чорнота на хвилинку нахмурено задумався.

— Так... Від кулі не втечуть. Збиратися! Зараз відходимо. Гранати і набої розберіть усі. З кулеметів забрати механізми. Йосипе, Юрку, — кликнув він нас з Оробком, — ходім попрощаємося з гостем. Шкода, що нема часу розпитати його трохи, а тягнути з собою нема рації.

Заходимо до арештованого. Він, видно, зрозумів вже, що попався у ворожі руки, і, сівши на тапчані, мовчки залякано дивився на нас.

Чорнота поклав руку йому на плече.

— Ну, товариш чекіст, прийшов час розлічитися за кров, якої ти пролив, певно, немало.

Обличчя чекіста жалісно скривилося:

— *Товарищи! Не убивайте меня! Я сделаю для вас всё что хотите... Я с Дзержинским в хороших отношениях... Я не хотел служить в ЧК... меня заставили... Я уйду отсюда, не буду больше... Только не отнимайте жизни... У меня жена молодая... ребенок...*

— А ви наших жінок і дітей жалієте?!

Побачивши, що Чорнота, а за ним і я поклали руки на ручки кинджалів, що їх звичайно не носили, та сьогодні одягли, готовлячися до відходу, чекіст закричав несвоїм голосом про рятунок.

Кинджали коротко блиснули під світлом каганця, і душа «чрезвычайного уполномоченного *Всероссийской Чрезвычайной Комиссии*», який мав право розстрілювати своєю владою кого завгодно, розлучилася з тілом.

Вся «міліція», за винятком двох зрадників і трьох чоловік «неутральних», яких з наказу Чорноти залишили зв'язаними у помешканні, вирушила поміж будинками в на-

прямку поля. В помешканні уповноваженого ЧК було темно. На дверях висіла колодка. Чорнота глянув на двері і зітхнув.

— Запросив, та не дожидає нас. Не старчило духу. Шкода... Вчора можна було виглушити хоч цих. А так і повітових не діждалися, і ці вимкнули.

З місцевими хлопцями, прийнятими Чорнотою до міліції і нашими по духу, було нас двадцять три. Йти було тяжко, бо ми несли з собою запасову зброю і набої. Коли перейшли вже залізницю і рушили полем на Грушківку, в місті розляглися стріли. Караульний баталіон воював з порожною¹⁶¹ управою міліції...

¹⁶¹ Так у всіх прижитт. вид.

V

Лісовими доріжками сходилися до Мотриного монастиря гуртки озброєних людей. Коло десятої години понад вісімсот чоловік, весело розмовляючи, розляглося на траві між церквами і попід валом. Штаб Холодного Яру сидів на лавочці коло могили Компанійця. Весна вже вступила в свої права, і холодноряці весело поглядали на свого старого приятеля — зеленіючий навкруги ліс.

Коли гуртки перестали прибувати, залунала команда зібратися всім до могили. Отаман Іван Деркач став на лавку.

— Товариство! Я зібрав вас, щоби поділитися з вами радісними новинами. Ми отримали відомості, що наше військо в союзі з Польщею розпочало з Заходу широкий наступ на большевиків.

Сотні рушниць і шапок знялося над натовпом, і веселогучне «Слава!» перебило отаманові мову. Як і на похоронах Компанійця, його підхопили луною яри. Отаман заспокоїв рукою натовп:

— На Півдні теж щось заврушилося. Прийшла так очікувана нами всіма весна, а з нею воскресла надія на визволення України від тяжкого ворога. Хай ніхто не думає, що це вдасться легко. Червоні зайді будуть завзято боронитися. Голодна Москва не відмовиться легко від українського хліба. Нас чекає запекла боротьба, та до неї нам не призвичаюватися. Вона нас не лякає.

Армія наша, розбита в минулому році через байдужність¹⁶² українського народу до боротьби за власну хату і державу, не має тепер подостатком сил для боротьби з зміцнівшим ворогом. Ту силу мусить дати сам український народ. Мусимо дати ми! Ті села, які минулого року, слухаючи брехливих большевицько-московських агентів, відверталися від свого уряду і дожидали червоних «ви-

¹⁶²Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 160).

зволителів», вже переконалися, що це за приятелі. Одно-стайно повинні встати під жовто-блакитний прапор села України, а серед них почесне місце займе Холодний Яр. Цей, може найтяжчий для України рік, коли в селах та льохах ЧК ріками розливається українська кров, мусить стати щасливим і радісним роком — роком здобуття волі! Готуйтеся до останнього бою! Готуйте зброю! Готуйте до боротьби серця своїх сусідів! Наближається час, коли Мотрин дзвін покличе вас під прапор Холодного Яру. Покличе здимати терновий вінок з голови Батьківщини!

Його слова знову покрило буйне «слава». По юрбі передавали наказ отамана, щоби не розходилися, поки штаб відбуде нараду. Нарада зібралася в трапезній.

Обговорено декілька справ, серед яких було прийняття до складу штабу бувшого коцуровця¹⁶³ і члена чигиринського ревкому Ільченка. Винесли постанову про організаційний суд. Цей суд має виносити смертні вироки членам організацій за зраду в якій би то не було формі.

Останньою обговорювано справу збільшення запасів зброї. По одержаним відомостям, большевики збираються організувати у Новомиргороді, кілометрах у тридцяти від Холодного Яру, караульний баталіон, для чого привезли до того міста понад чотириста рушниць. Ці рушниці треба захопити. Постановляємо зробити нічний напад на Новомиргород невеликим відважним відділом. Операцію отаман доручив сотникові Зінкевичеві. За помішників йому призначив Чорноту і мене. По нараді вибираємо із всіх зібраних шістьдесять найвідважніших козаків. Ціль вибору козаків була затримана в таємниці.

Після обіду до монастиря прийшла Галя, яка поверталась вже з Мельників, не знайшовши нас там. Принесла новинки від наших людей із Кам'янки. Наш виступ наробив

¹⁶³Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 20, 30, 33 тощо).

там чимало переполоху. Приїхала комісія із Києва на розслідування. Арештували Лещенка, та на другий день звільнили. Виправдався, що він і не підозрівав, що до складу міліції пролізли «бандити» — у всіх були добрі совітські документи. Найбільше допоміг йому наш грушківський Залізняка, що, як виявилось, відкрив Вишневецькому таємницю міліції. Тепер Залізняка призначено старшим міліціонером. Другий наш зрадник — Запорожець — теж працює надалі в міліції. Новий склад міліції — майже всі комуністи, переважно жидки. Всіх підозрілих з установ повикидали, а на їх місце прийняли інших. Завдяки цьому один із завербованих нами у Кам'янці наших людей попав на відповідальну посаду до ревкому, що Галю надзвичайно веселило.

Після спільної розмови з отаманом і Чорнотою ідем з нею перейти трошки у монастирський сад, бо вона спішила, щоби завидна ще повернутися до Кам'янки. Коли зайшли між дерева, подала мені якийсь пакуночок.

— На, носи здоровенький. Вона тебе буде від куль охороняти, бо я про це Бозю просила, як вишивала.

Розгортаю папір. Мистецьки¹⁶⁴ вишита українська сорочка. Відпровожую Галю пару кілометрів лісом. Коли прощалися, припала до грудей.

— Мені чогось тяжко... Бережи себе, Юрасю, бо як тебе вб'ють — я не переживу цього...

Повернувшись до монастиря, йду готувитися до вечірнього вимаршу.

Коли стемніло, вирушаємо, взявши із собою чотири ручні кулемети. Верхових коней не брали, бо умови нічного нападу на місто вимагали пішого ладу. Їхали на чотирьох тачанках і шести підводах, на які передбачувалося навантажити після нападу захоплену зброю. Зінкевич, Чорнота

¹⁶⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «мистецько».

і я були на передній тачанці. Весняний шум великого лісу і зоряне небо розмріяли хлопців. Позаду на возах сумні тужливі пісні змінювали одна одну. Наша трійка мовчала, і кожний зокрема¹⁶⁵ обдумував подробиці нападу.

Кожний з нас мав своє завдання на чолі групи із двадцяти боеків. Зінкевич мав казарму караульної роти, яка мала переформуватися на баталіон. Чорнота мав ревком, воєнкомат і партячейку. Я — міліцію і ЧК.

Обороняти місто мали 160—180 чоловік озброєних, із них третина¹⁶⁶ невійськових. Приймаючи під увагу боєздатність одиниць кожної сторони (між іншим і значний відсоток «хоробрих Янкелів» в складі ворога), моральну перевагу нападаючого несподівано вночі і розпорошення значної частини оборонців міста по приватних мешканнях, ми мали всі шанси на успіх.

Гірше було би, коли б червоні пронюхали про небезпеку та зосередилися в трьох головних будинках, що їх нам треба було захопити. Але тоді мали через вікна взяти слово наші ручні і рушничні гранати, яких ми мали поважний запас.

Всі вози тим часом об'єдналися в гучній хвилі пісні, яка химерно відкликалася з довколишніх ярів:

Ой що ж бо то та за ворон...

.....

...Гей, та поїдем, панове молодці,

У той лісок Лебедин...

Зінкевич перервав мовчанку:

— Якщо би нас за залізницею зауважила якась частина, то змінимо напрямок. Переднюєм у Лебединському лісі, потім вночі перекинемося до Капітанівського лісу і напад зробимо аж післязавтра.

¹⁶⁵ У вид. 1938 р.: «мовчала — кожний зокрема».

¹⁶⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «третя часть».

Ніхто йому не відповів. А позаду¹⁶⁷ розливалася далі пісня:

...Гей, поховали пана отамана в сиру землю
глибоко...

Чорнота обернувся і став на тачанці:

— До ста чортів вас з вашими похоронними піснями!

Пісня враз обірвалася, злякано ойкнувши по ярах. Хлопці мить переварювали в своїх головах, чого це Андрій всердився, але за хвилю сильний високий тенор затягнув вихлясто-веселого «Ченчика». Вози з свистом підхопили, злякавши задуму Холодноярського лісу.

Розбалакалися і ми, обговорюючи думку Зінкевича. Коли виїхали із лісу, пісні і розмови без всякого наказу зникли. Володіння Холодного Яру скінчилися. Починалося володіння «небезпеки».

Відділ посувався кроком, прислухаючись і розглядаючись. Грушківка лишилася з правого боку позаду. Замиготіли праворуч здалека світла Кам'янки і Косар. Ми наблизилися до залізниці.

Відкинувшись на сидіння тачанки, дивлюся на цятки світла у Кам'янці і згадую час, коли ми були там за «міліцію». Задуму перервав Андрій, торкнувши за ручку мого кинджала:

— Що, Юрку, Галя спімнулася? Ти й ту сорочку одягнув, що вона тобі вишила... Певно, думаєш, що куля не візьме.

В його голосі чулася доброзичлива насмішка, та відгризатися не хотілося. Впереді замаячило світло будки на переїзді. Затримавши підводи, посилаєм вперед стежі. Перейшовши залізницю, через якийсь час в'їжджаємо у Бондурівський ліс. Об'їхавши село Бондурову, потім Красносілку, перед світанком отаборюємося дновати у лісі поблизу Розуміївських хуторів.

¹⁶⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «позаді».

Табор зробили в густому чагарнику далеко від доріг. Поснідавши салом та хлібом і давши їсти коням, ознайомлюємо весь відділ з метою маршу і подробицями операції. Увечері підійдемо під місто з таким розрахунком, щоби впасти до нього після півночі і до світу все скінчити. За провідника має бути місцевий повстанчий ватажок Кваша, який дав знати до Холодного Яру про прибуття транспорту зброї. Він має дождати нас на цих хуторах, подавши заздалегідь прізвища трьох селян, де його можна буде найти.

Взявши з собою Оробка і одного козака, котрий добре знав тут місцевість і населення, іду розшукувати Квашу. Заходимо до садиби, що стояла окремо недалеко лісу. Господар, який тесав щось надворі, запитливо придивляється до нас.

— Добридень, дядьку Степане! Немає у вас лісника з Бовтиша?

Дядько Степан усміхнувся:

— Доброго здоров'я! Ночував учора в мене. Сьогодні у Гриця був, зайдіть — він вас зведе.

Заходимо до показаної господарем другої садиби і довідуємося, що Кваша і повстанець з-під самого Новомиргорода¹⁶⁸ — Дорошенко — ночували і удосвіта пішли до лісу. Де і як знайти їх, господар знає. Збираємося іти до лісу, та в цей час господар затримав свій погляд на дорозі.

— Щось чуже їде. Сховайтеся-но хлопці за клуню.

На дорозі видніла бричка, яка наближалася в нашому напрямку. Підношу далековид. На бричці, крім візника, двоє людей. Один у військовому, з рушницею між ногами. Непомітно виходимо на город і лягаємо за густою терниною на окопі, над дорогою.

Коли бричка порівнялася з нами, вискакуємо на дорогу.

— Руки догори!

¹⁶⁸ У вид. 1938 р.: «з-під Новомиргорода».

Візник злякано стримав коні, і всі піднесли руки. Відбираємо два револьвери, рушницю, особисті документи, теку, набиту совітськими грішми, директивами та обіжниками комуністичної партії.

У наші руки попався парторганізатор Єлисаветського повіту — Пірко, — який в супроводі начальника волостної міліції їздив по селах для організації партійних осередків. Оба українці. Зрозумівши, з ким мають діло, начміл лепече про те, що його примусили служити, що він служив в українській армії — розпинається, удоводнюючи свою любов до «неньки України».

Пірко зблід, але тримає себе спокійно. Забираємо їх з бричкою до табору, пославши селянина, щоби сам привів Квашу на місце, де ми стоїмо.

На допиті начміл вивалює все, що знає, «сипле» Пірка, рятуючи себе. Візник-молдаван, який постійно служив у начміла, «сипле» на обох, доказуючи свою непричасність.

Пірко, пригноблено-спокійний, відповідає неохоче. На запитання, як він, українець, може прикладати свою руку до терору і знуцання над українським селянством, відповідає, що цього вимагає пролетарська революція, що він сам не погоджується з деякими заходами совітської влади, але як солдат партії виконує її накази.

Порадившись з Зінкевичем, рішаєм Пірка розстріляти, а начміла і візника звільнити перед виступом з лісу. Проти цього обурюється Чорнота:

— Мусимо постріляти всіх. Зрештою, як хочете гратися у гуманістів, то візника можете звільнити. Тільки перед тим відріжте йому язик і виколіть очі, бо він бачив, коло чийої хати їх перестріли, і пізнав хлопця, який був з Юрком. А у того в Розуміївці батько і хата... Щодо начміла, то скоріше погоджуся відпустити Пірка, як його. Пірко — чесний ворог, а це сволота.

Мене і Зінкевича підтримало ще кілька старшин, які були в складі відділу. Не можна вбивати без розбору! Чи мало

наших душею людей під цей час обставини примушують служити червоним! За візника вступився козак, якого він знав. Молдаван поклявся йому, що нічого нікому не скаже.

В цей час до табору прийшли Кваша і Дорошенко. Кваша підтримав наш погляд, натомість¹⁶⁹ його товариш — погляд Чорноти, що начміла треба розстріляти. За нами була більшість — рішення не змінили.

Підвечір з трьома козаками веду Пірка до лісу. Поведінка його мені подобалася. Коли прийшли на невелику прогалину в лісі, питаю його, чи не хоче написати листа комусь з родичів. Спочатку попросив паперу і олівця, та потім махнув рукою:

— Хай вже буде так. Знаєте, я передбачав, що це раніше чи пізніше може статися, але не думав, що мені так тяжко буде розлучатися з життям. Я недавно одружився... Дружина очікує дитини, і мені важко, що я її не побачу...

Пірко задумався, схилившись на дерево. Треба було кінчати, а мені було жаль цього ворога. Хотілося вернути його до табору і попросити, щоби його звільнили на слово, що він не буде більше нам ворогом.

Глянув на козаків. Хлопці, тримаючи рушниці напоготові, дивилися на нас суворо-іронічно. В їх простих серцях інстинкт боротьби був сильніший. В боротьбі жаль — зайва і шкідлива забавка. Відходжу набік і даю знак рукою. Тишу розрубало три постріли.

Коли стемніло, виступаємо, звільнивши перед тим начміла і візника, скермувавши їх до села у протилежний від нашого маршу бік.

Коло півночі ми вже стояли в балочці під Новомиргородом, дожидаючи, поки зайде місяць і повернеться з розвідки Дорошенко. Коли повернувся, робимо коротку нараду. В місті спокійно.

¹⁶⁹У вид. 1934 і 1935 рр.: «натомісць».

На мості через річку, яка відділяла нас від міста, стоїть застава з кулеметом. Річку можна перейти в різних місцях, але покидати заставу не можна. В разі невдачі вона може перешкодити нам при відвороті. При вдачі нападу може перешкодити нашим підводам в'їхати до міста по зброю.

Рішаємо, що Чорнота і Зінкевич з своїми групами перейдуть річку вбхід і, маючи за провідників Квашу й Дорошенка, дійдуть садами та огородами до цілі. Я з своєю групою підлізу до моста і по сигналі¹⁷⁰ з міста (червона ракета) атакую його й бігом поспішу до центру.

Обі групи зникли в темряві. Підждавши якийсь час, ровами обабіч дороги підводжу свою групу до самого мосту. Чути розмову застави, що стоїть на мості. Хтось хрипливим голосом мрійно наспівує «Яблочко». Напрудивши зір, можна розглядіти похилені на поруччі сільвети червоноармійців. Плазуючи ровами, підкрадаємося зовсім близько.

Нараз над містом знеслася ракета і затріпотіла в повітрі криваво-червоним світлом. У її відблиску стало видно постаті на мості.

— *Митька! Чтой-то?! Гляди-кась!*¹⁷¹

Тіні відділилися від поручів і скупчилися посеред мосту. Не було видно, та відгадувалося, що під цю хвилину очі й увага червоноармійців звернені на зникаюче вже червоне світло.

Підіймаю хлопців, і без крику кидаємося на міст. Остовбуріла від несподіванки варта не зробила ні одного пострілу. Скинувши з мосту шість трупів і відтягнувши набік наладованого максіма, біжимо до центру міста. Над містом розсипалися рушничні і кулеметні стріли. Глухо вибухнуло кілька гранат. Рвуться в будинках. Перед центральною площею нас зустрічає Дорошенко і через жидівські подвір'я виводить до будинку ЧК і міліції. На подвір'ї коло нього метушня, приглушені крики. В темноті пере-

¹⁷⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «по сигналу».

¹⁷¹ У журн. вид. 1933 р.: «гляди — авось».

бігають тіні людей, наладовуючи рушниці. Хтось в білі стягає по сходах кулемета.

Нас зауважують.

— *Стой! Кто идет?! Та-а-а-в-а-р-и-щ-и! Бангиты здесь!*
Розбившись на маленькі гуртки, наближаємося.

— Кидай зброю!

Тіні, впавши на землю, відповіли стрілами.

Подаю команду, і півдесятка гранат, засичавши в повітрі запальниками, впали між невидимого ворога. Після вибухів кидаємося вперед. Хлопці доганяють і переймають чекістів та міліціонерів. Кілька з них вбігли назад до будинку, замкнувши за собою двері. На подвір'ї кілька лежить. Коло кулемета розтягнувся хтось в одному білі і матросській шапці, з мавзером поверх сорочки.

Кинувши у вікна дві гранати, розбиваємо двері і вриваємося досередини. Кілька пострілів в пустій тьмі кімнат, кілька пострілів під фронтними дверми і вікнами, що їх обсів з п'ятьма хлопцями Оробко, і ми, запаливши лампи, стали зносити й викидати на вулицю зброю.

Випустивши з льоху арештованих і захопивши з шафи й бюрка предчека таємне листування, поспішаємо до Зінкевича, бо під казармою ще чути стрілянину.

З перевулка вибігло кільканадцять озброєних і, побачивши нас, станули:

— *Товарищи! Это милиция?!*

Відповідаємо сальною. Залишивши одного вбитого, «*товарищи*» розбігаються в різні сторони.

Стрілянина стихла всюди. Коло казарми застаємо обі групи, бо Чорнота, справившись скоріше, перейшов на ділянку Зінкевича. Всі вікна в казармі вибиті вибухами гранат і кулями, часть червоноармійців утекла через вікно в нижньому¹⁷² поверсі, затінене деревами та прибудівками, останні лежали мертві надворі, на сходах і в приміщеннях.

¹⁷²У вид. 1934 і 1935 рр.: «нижчому».

Хлопці виносили й складали на дорозі рушниці, кулемети, скринки з набоями й гранатами. Зінкевич пустив зелену ракету й підійшов до нас. Оповів, що¹⁷³ коли підійшли під казарму, то вартовий дав постріл і, забігши до казарми, замкнув двері зсередини. Довелося брати гранатами. Розбуджені червоноармійці відкрили з вікон вогонь. Один козак був легко ранений. Очікуючи на підводи, обмінюємося вражіннями з нападу.

Було якось весело від думки, що мимо того, що у місті було ще принаймні вдвічі¹⁷⁴ більше озброєних ворогів, як нас, ми були повними панами положення. Про те, що червоні можуть зібратися для контрнападу, не могло бути й мови.

Навантажуємо на підводи півтисячі рушниць, чотири кулемети, кількадесять тисяч набоїв і з піснями виїжджаємо з міста. На сході вже займався ранок.

Стали на спочинок в маленькому степовому сільці кілометрах у дванадцяти від Новомиргорода. Село було розположене в глибокій балці по обох берегах невеличкої річки. Рішаєм поснідати по хатах та з годину відпочити, бо і коні, і люди були потомлені до краю. Червоних частин близько не було, а новомиргородський гарнізон здоганяти не відважиться.

Щоби не об'їсти тих кілька хат, що були на цьому боці, Чорнота, взявши половину відділу, пішов з нею за річку. З ним пішли Кваша і Дорошенко. По цей бік річки зомною, Зінкевичем і чотирма візниками з тачанок було тридцять два чоловіки.

Поснідавши, поклалися ми трохи спочити. Дві ночі без сну свого не дарували. Поснули всі, не виключаючи і виставлених вартових.

За яких півтори години до хати, в якій ми спали із Зінкевичем, впав зблідлий козак:

¹⁷³ У вид. 1934 і 1935 рр.: «й підійшовши до нас, оповів, що».

¹⁷⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «в два рази».

- Кіннота!
- Де?!
- Кругом села.

Вибігаємо з хати, до якої вже збігалися побуджені селянами козаки. На обрію кругом села виднілася широка лава кінноти. Через далековид приглядаюся до верхівців. Одягнені різноманітно, сидять на конях незграбно. Лише де-не-де можна було зауважити добре вимуштрованого кіннотчика. Мимо того положення було грізне. Ми були замкнені в балці в положенні абсолютно не вигідним для прийняття бою. Про те, щоби прориватися з підводами, не могло бути мови. На дорозі, по якій нам треба було відходити, виднілися на горі дві тачанки з кулеметами, зверненими в наш бік. Пробиватися пішки через лаву — кругом голі степи. Однак треба було на щось рішатися.

Зінкевич стояв розгублений, безпорадно оглядаючи близький обрій. Постать цього генштабовця¹⁷⁵ виглядала досить смішно. Кладу йому руку на плече:

— Шкода, Гнате, що нема тут Чорноти. Він би напевно запитав, чи тебе в академії не вчили, що робити в такому випадку.

Гнат криво усміхнувся:

— Пропали... Надав нам чорт ставати тут на відпочинок! Можна було вже якось дотягнутися до лісів.

— Що можна було, то пропало. Треба тепер щось робити.

— Командуй, Юрку, бо я став дурний зовсім. Мене прибило те, що з моєї вини загине стільки дорогих людей. Та й не привичний я до таких положень — ну що тут до чорта робити! Коли б Чорнота скоріше приходив, той щось придумає.

Часу гаяти нема що. Зібравши буваліших партизанів, хвилину раджуся з ними. Вихід один. Посилаю Чорноморця

¹⁷⁵Так у всіх прижитт. вид.

за ріку до Чорноти, щоби він не вів своїх людей на з'єднання з нами, а залишився на місці, не викриваючи себе ворогові. Ми, набравши побільше набоїв і гранат, з двома ручними кулеметами пройдемо садами й городами понад річкою — вздовж балки — на край села й, прорвавши ворожу лаву, підем балкою, відтягаючи на себе увагу ворога. Балка кінчалася недалеко села. Коли ми підіймемся з балки на рівний степ, а ворог стягне лаву для переслідування нас, то Чорнота з своєю групою вийде із села тим самим шляхом і, піднявшись з балки, вдарить по кінноті ззаду. Це не була кіннота, призвичаєна до бою на коні, і така несподіванка мусить її розсіяти.

Тоді, не з'єднуючися і маневруючи так, щоби весь час тримати ворога під перехрестним¹⁷⁶ вогнем, пробиватися до Капітанівського лісу. Коло восьми кілометрів голого степу! Та все одно іншого виходу нема.

Хлопці квапливо набивають набійниці, набирають набоїв в кишені, за пазухи, обчіплюються¹⁷⁷ гранатами та, ховаючися поза будівлями, поміж лозами понад річкою, виходять на кінець села. Впереду, по обох схилах балки, рідка лава кінноти.

Розсипавшись у лозах, дали по них сальву. Один злетів з коня. Решта чвалом розбігається в оба боки, здійнявши на ходу безтолкову стрілянину.

Перебривши¹⁷⁸ річку, виходимо з села. Розсипавшись лавою, мірним кроком ідем вздовж балки. Позаду видно, як з-понад села збігаються в нашому напрямку верхівці. З поворотом балки губимо їх з очей. З кінцем балки виходимо нагору і орієнтуємося в положенні. Кіннота скупчувалася вже по цей бік села і, побачивши нас, стала розвертатися густою лавою. Не затримуючися, відходимо в напрямку невидного ще лісу.

¹⁷⁶ Так у всіх прижитт. вид.

¹⁷⁷ У вид. 1938 р.: «обчіпляються».

¹⁷⁸ У всіх прижитт. вид.: «перебривши».

Ворожа лава повільно посунулася за нами. Відлеглість все зменшувалася. Вже можна було розглядіти окремих кіннотчиків. Ідем в парі з Зінкевичем, який¹⁷⁹ став цілком спокійний, але вперто не хотів брати командування в свої руки.

Оглянувшись, бачу, що ворожа лава затрималася і змикається в один густий ряд. Перед нею крутився на коні якийсь командир у червоному кашкеті, енергично¹⁸⁰ вимахуючи шаблею. Нема сумніву — готовляться до атаки. В цей час ми переходили високу межу, маючи перед собою степову могилу-курган.

Затримую свою лаву:

— Ну, хлопці, буде атака. Кіннота деревляна... Як не злякаємся — то відіб'єм, аж пір'я за нею полетить! А там Чорнота з того боку налякає.

Розположую хлопців перед курганом, легко загнутим півколом, з коліна, з кулеметами на обох крилах. Сам стаю в центрі.

— Не стріляти, поки не подам команду. Приготовте кожний гранати. Як підскачуть близько — кидати всім разом, по моїй команді. Візьми кожний на мушку одного верхівця і жди. Починаючи з лівого крила два ціляться¹⁸¹ по людях, третій — коня. Кулемети — по ворожих крилах.

На сонці замиготіли видобуті шаблі кінноти. Лава сколихнулася і з безпорядним криком стала чвалом наближатися. Оглядаю обличчя хлопців. Нахмурені. Камінно-спокійні... Живими в руки не дадуться. Але ж... Тридцять проти принайменше двохсот!

Ритм серця з піднесено-скорого став задерев'яніло-спокійним. Лава кінноти, що неслася на нас повним чвалом, занервувалася, коли віддаль від цівок рушниць скоротилася до сотні кроків. Лад захитався стримуванням бігом коней¹⁸².

¹⁷⁹ У вид. 1938 р. тут і далі подекуди: «що».

¹⁸⁰ У всіх прижитт. вид. «енергічно» упереміж із «енергично».

¹⁸¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «ціляються».

¹⁸² У вид. 1934 і 1935 рр.: «Лад захитався від стримуючих коні. (Най другі скачуть вперед!)»

Підпускаю ще кроків двадцять:

— Вогонь!

Лава здригнулася¹⁸³, викидаючи з себе поцілених коней і людей. За хвилину центр атакуючої лави перетворився у кашу. Кіннотчики завертали коней, деякі в двадцяти-тридцяти кроках від нас.

— Гранати!

Наша лава піднялася і, пустивши три десятки гранат, припала до землі. Ворожі крила, що сягали далеко поза нас, в цей мент вирвалися на одну лінію з нами, підставляючи себе під криловий вогонь наших кулеметів. Коли розвіялися вибухи, кругом по степу розбігалася на всі сторони кіннота.

Коли б в цей час привітала їх ззаду вогнем група Чорноти! Але вона не давала про себе знати. Мимоволі в душу залазив страх: що з нею?

По степу бігали коні без верхівців. Бігали червоноармійці, які втратили коней. Атака коштувала червоних не менше як сорок вбитих і ранених. Не гаючи часу рушаємо далі, до лісу.

Кіннота, знову зібравшись, рушила вслід за нами. На обрії з'явилися тачанки з кулеметами, які, очевидно, спізналися, об'їжджаючи село дорогами. Під'їхавши на постріл, кіннотчики і тачанки засипали нас градом куль. За короткий час ми мали трьох убитих і двох важкоранених, які застрелилися на наших очах, не бажаючи обтяжувати собою нас. За хвилину був ранений в литку Соловій. Перев'язавши рану поверх одягу, продовжував строчити з люїса.

Затримавшись, відганяємо вогнем тачанки, перебивши в одній коней. З-посеред ворога виривається вперед кілька верхівців і, підскачавши досить близько, зіскакують з коней. Цільними стрілами з коліна кладуть одного за

¹⁸³Так у вид. 1938 р.; у вид. 1933, 1934 і 1935 рр.: «здрігнула».

одним трьох наших. Потім я довідався, що то були «братки» — кубанські козаки.

Юнак Мітя, що йшов поруч мене, підкосився і впав з широко відкритими застиглими очима. Обернувшись, бачу, як червоноармієць в кубанці наладовує рушницю, готовлячися до другого стрілу. Ставши на коліно, беру його на мушку. Вбивник Міті впадає навznak.

За кожне наближення ворог платить трупами, але й наша лава неустанно рідіє. Кіннота оточила нас широким кругом, намагаючися відрізати від лісу, який вже виднівся. Знемогаючи¹⁸⁴ від втоми і спеки, проходимо під градом куль кілометр за кілометром. Один за одним впало два брати Отамасі. Впав з перебитою кістю в нозі Йосип Оробко. Затримую лаву і наказую двом хлопцям нести його — ліс вже недалеко. Йосип заперечуюче крутить головою:

— Ні-ні! Не можна, не треба... Рятуйтеся, хлопці, самі. Як зостанеться хто живий — вітайте Галичину.

Починаю вговорювати його, та Йосип підносить свого стаєра і пострілом в скрань припиняє розмову.

З наближенням лісу ворог насідає сильніше. Ще кілька жертв, ще трохи зусиль — і, розігнавши вогнем тих, що заскочили нас від лісу, зникаємо в густому чагарнику. Одинадцять чоловік, із них кілька легкоранених.

Відпочивши і зробивши перев'язки, добираємося до лісничівки за кілька кілометрів. Тут безпечно. Поївши хліба з молоком, непомітно поснули всі під ожередом солом.

Прокинувся я вже з скрученими назад руками. Хтось стріляв. Хтось кричав.

Під ожередом лежало два убитих наших і один убитий червоноармієць. Зінкевич, Андрієнко, Рудий і Онищенко були вже зв'язані. Як потім виявилось, хлопець з лісничівки, коли ми поснули, привів червоних, що охороняли Капітанівську цукроварню.

¹⁸⁴Так у всіх прижитт. вид.

VI

Підвечір ми, зв'язані телефонним дротом, були вже в Новомиргороді, з якого вдосвіта виступили переможцями. Коло ревкому лежало до ста трупів червоних, вбитих нами в місті і в степу.

Командир полку, з яким ми мали бій, зустрів нас «привітливо»:

— Молодці хлопці! Добре билися! Якби мені такий полк, за місяць всіх бандитів виглушив би на Україні. Будемо¹⁸⁵ своїх ховати — сам вас над могилою постріляю.

Попід вози, на яких ми лежали, бігав з револьвером в руці наш старий знайомий — начміл, життя якому я обстоював у Розуміївському лісі. Заслинившись від злості, він лаявся і бив револьвером раненого в груди Онищенка.

— *У-у бандиты! Сам всех постреляю!*

Його осадив командир:

— *Слышишь, начмил! Брось храбриться с связанными! Небось, когда у них в руках был — штаны в руках держал...*

Побачивши мене, начміл «зрадів»:

— *Вот! Вот этот тоже за старшего был — меня расстрелять хотел... Попался, сволочь!*

Було якось гірко-смішно і соромно перед Чорнотою...

Виявилось, що відпущений нами увечері начміл добрався до села, взяв підводу й, поспішивши до волості, викликав по телефону з Єлисаветграда цей полк кінноти. З розмов у таборі він здогадався, що збираємося напасти на Новомиргород. Ця кіннота і батальон піхоти на підводах були вислані на виручку Новомиргородові.

Знявши з підвід, завели нас до будинку, у якому примістився штаб кінноти. Онищенко був на лісничівці ранений

¹⁸⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «будем».

Свидетельство болезни № 3055. 10

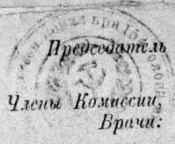
Сидячев Иван Иванович
поселок 45-й Зубов

Оксидант "28" дня 1919 года освидетельствован в состоянии
здоровья Постоян. Врачебн. Комией при 154 Головн. Эвакопункте
на месте при. Приходит из губернии Вираровской
уезда Волганская уости Великобурзукской
села Слав. Великий рождения 1888 года находился
доставлен на лечение

в отпуску
При освидетельствовании его оказалось, что он одержим левою
формой туберкулеза

КОНТРОЛЬ

Принимая во внимание вышеизложенное, Комиссия приходит к
заключению, что описанное выше получено не
вследствие обстоятельств, связанных с прохождением военной службы
и на основании ст. 42 расписания болезней лит. Д пр. 938.23
признан подлежащим увольнению в запас
или отсрочке
следовать пешком не может, привожатого не требует.

Председатель Комиссии, Врач В. И. Гранин
Члены Комиссии, Врачи: Сидячев
Сидячев
представитель из военных специалистов Сидячев
Сидячев
Медицинский
Доктор Сидячев
Сидячев

*Свідоцтво про хворобу, видане справжньому Валентину
Сімянцеву як червоноармійцю 45-ї стр. дивізії 28 жовтня
1919 р. Оригінал зберігається в ГДА СБУ.*

кулею в груди навильот і, стративши без перев'язки багато крові, ледве йшов.

Через півгодини взяли нас на допит. Командир полку, в якому відразу можна було розпізнати офіцера-москаля, поводився з нами досить чемно.

Зате воєнком, рудий жидок з жирними червоними губами і гнилими зубами, верещав як божевільний і скакав до нас з револьвером.

Кажемо, як умовилися дорогою, що ми самостійна партизанська група, але командир, сміючись, показав нам посвідку з печаткою Холодного Яру, яку знайдено в портфелі Зінкевича. І у мене, і у Зінкевича забрали документи, які виявляли, що ми були старшинами в українській армії. Не добившись від нас чогось для нього цікавого, командир десь поїхав, залишивши нас під «опікою» воєнкома.

Завели нас до приміщення, у якому був, очевидно, колись склеп. В кімнаті повно червоноармійців. На декому із них завважую одяг, знятий з наших вбитих, що залишилися в степу.

На пальці одного — перстень, що його так беріг Йосип Оробко як дарунок нареченої-галичанки. На одному моя біла кавказька шапка, яку я кинув під час відступу до лісу, бо була задоброю ціллю для ворожих куль.

Вибравши кілька найбільше обдертих червоноармійців, воєнком підвів їх до нас і наказав, щоб ми роздягалися. Нам розв'язали руки. До мене підійшов веснянкуватий кацапчук у подраних штанах із шинельного грубого сукна та дамського крою «матроській» блузці. Стягнувши чоботи і забравши в оберемок мою верхню одягу, він якийсь час задумливо колупав пальцем у носі.

— Здіймай, товариш, білизну теж.

Серце стиснулося. Кажу йому, щоби не брав у мене сорочки, бо це дарунок від дівчини і я хочу в ній померти. Хвилинку надумувався.

— Ну добре... Але кальсони скинь, бо у мене нема ніяких.

Скидаю і з тихою радістю, що Галина сорочка залишається на мені, одягаю на голе тіло його подрані штани. У цей мент підійшов воєнком:

— О, у тебе сорочка хохлацька гарна — скинь-но мені її!

— Я вже скинув все. А сорочки не дам — хочу в ній померти.

Заверещавши, він підскочив¹⁸⁶ і шарпнув застіжку коло ковніра сорочки. Гаряча хвиля підкотилася мені під серце й вдарила хмелем у голову. Несподівано для самого себе відводжу руку і з усієї сили б'ю кулаком по жирних губах воєнкома.

Ойкнувши, він полетів на підлогу, задерши ноги. Червоноармійці вхопили мої руки і скрутили їх назад. По хвилині воєнком піднявся, виплюнув з кров'ю із рота пару зубів і, знову підскочивши, вдарив мене ручкою револьвера під праве око. Це було сигналом, і з усіх боків посипалися вдари люфами та кольбами рушниць. Хтось вдарив збоку кольбою по носі, розбиваючи хряща. Хтось з другого приліпив кольбою плашма по губах. Хтось навідмаш вдарив кулаком по лівому оці. Ребра і груди вгиналися під ударами. Кров, бризнувши із уст і носа, вмить залила весь перед сорочки.

Коли бити перестали, воєнком із злістю глянув на мої скривавлені груди і плюнув на сорочку ще й своєю кров'ю. Потім, приклавши до уст хусточку, показав на мигах, щоби зв'язали мені руки і ноги. Виконавши наказ, червоноармійці поклали мене в куті на підлогу.

Боліло звихнуте ребро. Нили потовчені груди. Одно око після вдару воєнкома відразу заплигло і запухло. Друге слізило і запухало. Хлюпала в розбитому носі кров, яку щохвилини треба було спльовувати губами, що не хотіли слухатися. Мимо того, як це не смішно, я почував себе

¹⁸⁶ У вид. 1938 р.: «заверещавши, підскочив».

Арестованный.

Семьдесят Валентин Георгиевич, по прозвищу
Юрко Железняк, родом Харьковской губ, гор.
Волчанска, учился в сев.-хоз. школе, был
далькопроездом. Проезд в Кабардинскую школу
(Ивановское время). До декабрь революции был
в партии с.-р. До январ. революции, не
принимая уч. в партии был в Тамбове.
После Октябрьской революции вступил в
Тамбовский Союз коммунистов. Исключен.
Участвовал в Советском Волчанском парти-
занском отряде, который имел Петлюру
по Тирасполь, где остался в Тираспольской
Кавказе, ^{в кот.} ~~где~~ служил до августа месяца.
При Дежневых служил в отряде 3-го Вишне-
вского полка у Волоха, куда я попал
в плен на бирюже, куда наступали пере-
бежцы с гаштаном. Когда Волох перешел
под Мобером на сторону соввласти с
отрядом, я перешел вместе с ним, сгубив
тот наступок правивший.

*Протокол допиту автора, нібито Валентина Сімянцева
на прізвисько Юрко Залізняк, від 14 травня 1920 р.
(уривок). Оригінал зберігається в ГДА СБУ.*

щасливим, що полотно, якого торкалися руки Галі, торкається мого тіла. Що ніхто вже тепер не схоче знімати з мене скривавленої сорочки.

Другого дня полк вирушив до Єлисавету¹⁸⁷, забираючи нас з собою. Везли із пов'язаними руками й ногами. За одним селом зустрічаємо бричку, на якій їхав відпущений нами в Розуміївському лісі молдаван — візник начміла — та ще хтось із текою та револьвером через плече. Спостерігаю, що той другий подібний з лиця до розстріляного мною Пірка. Скочивши з брички, він схвильовано звернувся до командира:

— Товариш командир! Може, везеш того, що брата мого розстріляв? Дай я його сам застрілю та хоч очі йому перед тим виколю.

Командир, усміхнувшись, оглянув нас:

— Дивись, упізнавай. Якщо тут — то можу тобі, товариш Пірко, таку приємність зробити.

Пірко-брат наблизився з молдаваном до двох возів, на яких ми лежали пов'язані. Молдаван став уважно оглядати нас.

— А де той, що у білій шапці кудлатій був, з срібною шаблею і кинджалом?

Рудий необережно глянув на мене і в ту ж мить похапцем відвів погляд. Пірко це зауважив.

— Може, цей? — показав він молдаванові на мене.

— Ні! Той був гарненький такий.

Мимо грізної ситуації в моїй душі пробігла усмішка. З запухлими й підтіклими кров'ю очима, з носом, що займав тепер півобличчя, з розквашеними губами навряд чи хтось міг признати мене «гарненьким».

Побачивши на одному із кіннотчиків мою білу папаху, молдаван зрадів:

¹⁸⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «До Єлисаветграду».

— О-о! Це його шапка! Де він?

Кіннотчик чванькувато свиснув:

— Цього, брат, я на полі власноручно закатрупив!

Коли Пірко з молдаваном від'їхали в напрямку Новомиргорода, а ми рушили далі, потерпаю, щоби вони, довідавшись від начміла, що я таки є між живими, не захотіли нас доганяти. І так і так смерть була неминуча, та невелика приємність, коли тобі перед смертю хтось буде виколоувати очі чи вирізувати язика. Пригадую собі, що Чорнота радив зробити це молдаванові, коли я настоював, щоби його відпустити живим.

Погоджуюся в душі, що Андрій мав слушність, коли настоював, щоб розстріляти всіх трьох. Вони були і зо-сталися ворогами. (Пізніше я довідався, що селянина, коло хати якого ми їх зустріли, та батька козака із Розуміївки, що був тоді зо мною, розстріляли по вказівкам того молдавана.)

Ще за пару кілометрів полк станув¹⁸⁸ у балці. Командир під'їхав до наших підвід і наказав розв'язати нам усім ноги. Потім, тикаючи нагайкою, наказав Андрієнкові, Рудому й Онищенкові злезити з возів і відійти набік. Онищенко сам злізти вже не міг. Було дивно, як він ще жив з простріленими грудьми, бо другу добу рана не була перев'язана. Його зсадили і попід руки повели до товаришів, що стояли вже на полі. Став як камінний, з високо піднесеною головою, не ворухнувши ні одним м'язом на лиці. Кілька кіннотчиків, заїхавши їм з плечей, зняли рушниці.

Почувши стук затворів, Андрієнко і Рудий глянули в наш бік:

— Прощайте, товариші! Хай живе Україна!

Сухий тріск стрілів у плечі, і хлопці впали, підкосившись в колінах. Лише Онищенко ще хвилинку стояв, хоч я бачив, як закурилося порохом з брудного кафтана міс-

¹⁸⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Проїхавши ще пару кілометрів, полк став». (пор. на стор. 28, 43, 59)

це на спині, куди попали кулі. Потім впав рівно, не зігнувшись. Один кіннотчик зіскочив з коня і почав винятою шаблею проколювати по кілька разів трупи — для певности. Командир повернув конем і махнув мені нагайкою:

— Злізай тепер ти.

Спускаю з воза ноги, та він, сміючися, затримує:

— Сиди-сиди! Це я жартую. Ви ще удвох поживете, щось цікавого оповісте нам — ви ж офіцери...

Старшинські документи, що їх знайшли при нас, відтягували на якийсь час смерть. Командир сподівався, що ми дамо цінні відомості.

Щось тваринне в грудях раділо, що життя ще не обірветься зараз. Щось інше жалкувало, що кінець відволікається, що нас чекають ще фізичні й душевні тортури. Все рівно мушу померти — так краще б отут... з хлопцями. Ноги знову скрутили телефонним проводом. Кругом підводи їхали кіннотчики. Про втечу не було що й мріяти.

Ще було далеко до вечора, коли полк, шкодуючи перемучених маршем на виручку Новомиргорода коней, став на ночівку в селі Володимирці.

В цьому селі стояв наш полк під час Зимового походу¹⁸⁹. Було це тоді добре зорганізоване й озброєне, національно свідоме село... та велика кількість спалених хат свідчила, що воно вже «умиротворене».

Знявши з підвід, вкинули нас пов'язаними до «холодної» при сільській управі. За дверима стало кілька вартових червоноармійців.

За стінами надворі теж чути було кроки вартових. Лежачи із Зінкевичем на вогкій долівці, шепотом обмірковуємо положення, та надаремне шукаємо якогось пляну утечі.

¹⁸⁹ У вид. 1938 р.: «під час походу».

Пізно увечері зайшов до нас начальник місцевої совітської міліції, до «компетенції» якого, очевидно, належала наша «в'язниця». Оглянувши нас при світлі принесеної лампи, заговорив голосом, в якому відчувалось чомусь співчуття:

— Ви їсти не хочете, хлопці?

Їсти не хотілося, хоч другий день не було нічого в роті, але страшно хотілося пити. На прохання Зінкевича перед тим дати нам води червоноармійці відповіли лайкою і сміхом. Кажемо начмілові, що хочемо пити. Червоноармійці заявили, що відро в управі порожнє, а ходити по воду для бандитів вони не мають заміру.

Полаявшись трохи з ними, начміл пішов. Через кілька хвилин повернувся з гладущиком холодного квасного молока. Коли він сказав, щоби розв'язали¹⁹⁰ нам руки, поки хоч нап'ємося молока, червоноармійці категорично відмовили і стали нападати на начміла, що він «*бандитський батька*». Тикнувши начальника караулу свій білет члена комуністичної партії, начміл поміг нам сісти і, ставши на коліна, напоїв по черзі молоком. Коли я спрагненими устами жадібно пив з його рук, то ані йому, ані мені не могло, звичайно, прийти в голову, що кілька місяців пізніше ми ще зустрінемося...

Раненько полк вирушив. Разом з нами їхав заступник голови Єлисаветградського ревкому, який приїздив чогось до Володимирки. Коло полудня ми були вже в Єлисаветграді.

Проїжджаємо через заповнену народом площу. На високій трибуні оратор — картавий жидок — надриваючися «підбадьорує настрої» у маси в зв'язку з наступом поляків і української армії з заходу. Ревкомщик, переговоривши з командиром, відділив нашу підводу і під охороною кіль-

¹⁹⁰ У всіх прижитт. вид. трапляється вжиток інфінітиву в таких зворотах (пор. на стор. 190).

канадцяти червоноармійців під'їхав з нами до трибуни. Коли попередній оратор скінчив свою промову, він виліз на трибуну й оповів юрбі, що «непереможна» червона кіннота розбила й знищила вчора банду Холодного Яру, яка «грабувала у селах останню скотину і одержу, вбивала невинних бідняків і т.д.». Показуючи рукою на нас, закричав своїм московсько-возьким говорком, що ми ті, на чийх руках ще не засохла кров організатора елисаветградського комітету компартії Пірка, та що вони відплатять кров'ю за кров не тільки нам, а й всім «бандитам» на Україні*.

Частина юрби (особливо жиди) вороже загомніла. Почулися викрики, щоб зараз же нас розстріляти. Та у більшості в очах світилося мовчазливе співчуття. Міське населення знало вже, що на мові більшовиків значить слово «бандит».

Коли ми від'їхали з площі, ревкомщик сказав червоноармійцям, щоби везли нас просто до ЧК, а він із ревкому зараз зателефонує туди, в чому справа.

Під'їжджаєм до великого поверхового будинку з написом *«Елисаветградская уездная чрезвычайная комиссия»*. На стіні червоною фарбою вимальований другий напис: *«ЧК — глаза и уши советской власти. Она всё видит и всё слышит!»*

На брамі варта з кулеметом. На подвір'ї зустріли нас кілька чекістів і, розв'язавши, запровадили до камери у підвальній часті будинку.

Інтелігентний молодий жидок з червоною зорею на грудях і з револьвером через плече «співчуваюче» оглядає моє обличчя:

— Вас били? Сволочі! Скажете мені, хто вас бив — вони будуть покарані. При совітській власті арештованих бити не можна. Зараз, товариші, вам принесуть обід і папірси. Може, чого бажаєте собі ще? Скажіть.

* Пізніше на тій площі більшовики поставили Піркові пам'ятник.

Кажемо, що ніяких бажань не маєм. Коли чекісти пішли, лягаємо на прічі. У камері було майже темно. Лише під стелею була маленька загратована діра, через яку колись сипали до цього льоху картоплю чи вугіль¹⁹¹. Зінкевич присувається до мене і, обнявши, шепоче на ухо¹⁹²:

— Юрко, ти бував на нарадах штабу. Знаєш прізвища людей, які працюють для нас у містах... Бійся Бога — не видай їх. Ми вже все одно¹⁹³ пропали, а то люди дорогі для національної справи.

Було боляче і смішно, що він мені це каже, але в душі ворушився жаль, що я знаю ті прізвища. А ну ж чекісти придумують якісь тортури, яких я не витримаю і видам їх!

Якийсь китаєць з тим самим жидком приніс досить добрий обід і цигарки. Не хотілося нічого. Нило на голіх дошках потовчене тіло. Трусила гарячка. Жидок, що відрекомендувався нам як наш будучий слідчий, зауважив це:

— Зараз я пришлю вам щось накритися.

Через декілька хвилин китаєць приніс і накинув на мене зелений жіночий сачок — півпальто. Одна пола замочена в кров. Ясно, що з якоїсь розстріляної жінки.

Вночі забрали мене нагору на допит до самого голови ЧК. У кабінеті за столом немолодий вже мужчина з грубими рисами, з жорстокими баранячими очима.

Коло нього, на цвяшку, забитому в кант шафи, висить п'ятихвостна нагайка із сирового ременю, з олов'яними кульками на кінцях. По боках стало чотири чекісти. Голова уважно оглянув моє обличчя:

— Тебе вже били, щоб признався?!

— Так.

— Ну і що, не допомогло?

¹⁹¹ Так у всіх прижитт. вид.

¹⁹² Так у всіх прижитт. вид.

¹⁹³ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «все рівно».

— Я не маю чого більше говорити. Що знав, сказав на допиті командирові.

— У нас, брате, скажеш все. Ми по-дурному не б'єм, а так, щоби відчувалося. Це тобі не кулак і не кольба... — кивнув у бік своєї нагайки.

На думку, що прийдеться скоштувати ще й п'ятихвостки, поза шкірою забігали мурашки. З усієї сили напихаючи до голосу «щирості», починаю переконувати його, що таки на правду більше нічого не знаю.

— Хто має зв'язок з вами в Єлисаветграді¹⁹⁴? Хто в Олександрії? Хто в Чигирині, в Новомиргороді, Златополі, Олександрівці, Кам'янці? Кажі!

— Якщо і має хто зв'язок, то я не знаю. Я тільки кілька днів тому попав до Холодного Яру.

— Хто у вас там верховодить в селах? Яку зброю маєте? Скільки?

— Я ще ж добре і не роздивився там. В селах так зовсім не був і нікого не знаю. Я до цього загону, що розбили, у лісі пристав.

— Маєте зв'язок з Петлюрою?

— Не знаю.

— Підожди — все будеш знати...

Слідчий завів мене назад до камери і взяв на допит Зінкевича. Коли Гнат через годину повернувся, бачу, що голова сумлінно попрацював над ним п'ятихвосткою. Уроджений в околицях Холодного Яру Зінкевич не міг казати, що нікого там не знає¹⁹⁵. Заявив просто, що нічого не скаже, і точка.

Потягнулися день за днем. Що два-три дні слідчий мучив себе і мене безконечними безглуздими допитами, які звичайно закінчувалися сваркою. Зінкевича перевели десь до іншої камери, і я залишився сам. Удень в підземеллях ЧК

¹⁹⁴У вид. 1934 і 1935 рр.: «Єлисаветграді» (пор. на стор. 149).

¹⁹⁵У вид. 1934 і 1935 рр.: «не знав».

панувала мертва тиша. По ночах чулися кроки, шамотіння, крики, плач. Що другу ніч на подвір'ї пускали голосний мотор вантажного авта, який тріскотів до світу. Тоді, неначе з-під землі, доносилися звідкись до камери глухі вибухи пострілів і крики розстрілюваних. Мотор пускали для того, щоби їх не було чути на вулицю.

Спав уривками, і то більше удень. Окрім¹⁹⁶ не розполюючого до сну психічного стану, спати не давало численне населення червоноармійських суконних штанів та й подарованого слідчим жіночого сака. Найгостріше відчувалися укушення на потовчених місцях, та, власне, ці підплили¹⁹⁷ кров'ю плями на тілі, здається, найбільше паразитам смакували.

Без жадної медичної допомоги молодий організм сам помалу приводив себе до порядку. Став вже добре бачити і на одно, і на друге око. Ребро боліло вже лише притиснуте до дошки на прічах. Ніс помалу зменшувався, але, ще похрустуючи роздробленим хрящем, скривлювався на оба боки. Хоч мало було надії на те¹⁹⁸, що до смерти він ще вспіє як слід зростися, старанно надаю йому пальцями правильну форму.

Коли обличчя приняло більш-менш людський вигляд, мене сфотографували.

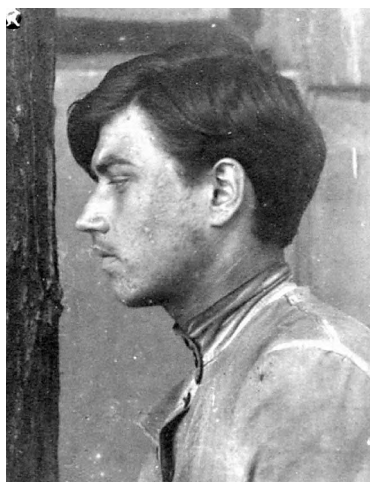
Через декілька днів слідчий викликав на допит і освідчив мені, що моє твердження про те, що в Холодному Яру я був дуже короткий час, відпадає. Він ствердив, що я і старший міліціонер кам'янської міліції Валентин Сім'янців — це одна і та сама особа. Він одержав матеріяли, що та міліція була зорганізована штабом Холодного Яру. Отже¹⁹⁹, маємо нову тему для розмов...

¹⁹⁶ У вид. 1938 р. тут і далі: «крім».

¹⁹⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «підпливші».

¹⁹⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «мимо того, що було мало надії».

¹⁹⁹ У вид. 1938 р.: «отож».

*Фотографії Гната Зінкевича, зроблені чекістами
в Єлисаветграді (згідно з підписом, 8 червня 1920 р.).*

*Фотографії автора, зроблені за тих самих обставин.
Оригінали зберігаються в ГДА СБУ.*

Не маючи що тратити²⁰⁰, категорично тверджу, що то непорозуміння, помилка. Ніколи я в Кам'янці не був.

Третьої чи четвертої ночі після того, коли на дворі вже тріскотів мотор авта, до моєї камери зайшов голова ЧК з кількома чекістами.

— Ну, будеш признаватися чи ні?

— Не маю чого.

— Ну, то досить з тобою цяцькатися²⁰¹. Зв'яжіть його!

Чекісти підскочили і скрутили руки. Виходимо із камери і йдемо темними коридорами, якимись завулками²⁰².

Якесь дивне почуття стискає холодом серце і розбігається дріжжю по членах. Чи то був страх перед смертю? Інакше того чуття не можна назвати. Всі атоми тіла обгорнув тваринний страх перед тією таємничою зміною, що мала зараз статися. Мозок безпорадно чіплявся за якесь павутиння надії, що я ще буду жити, буду бачити сонце, Галю, дихати вільним повітрям.

Підійшли до дверей, коло яких стояли два стійкових червоноармійці, і голова тричі стукнув в них револьвером.

Двері відчинилися і відкрили ясно освітлений великий льох. В приміщенні був зойк. Чекісти з заляпаними кров'ю ногами, одягом²⁰³, обличчями роздягали догола коло десятка мужчин і жінок, знову зв'язуючи їм після того руки. Якась жінка з розпущеним волоссям, у розірваній сорочці, впавши на землю з благанням не вбивати її, цілувала під сміх і глузування чоботи одного із катів. Під стіною лежало купою коло двох десятків голих трупів. В льоху стояв важкий сопух гнилої крові і виділень людських тіл.

Переступаю поріг і організм обгортає різка зміна. Павутиння надії обірвалося. Царство життя лишилося за тим порогом. Тут — царство смерти. Межа переступлена.

²⁰⁰У вид. 1934 і 1935 рр.: «не маючи нічого до втрати».

²⁰¹У вид. 1938 р.: «досить цяцькатися».

²⁰²У вид. 1934 і 1935 рр.: «заулками».

²⁰³У вид. 1934 і 1935 рр.: «одежею» (пор. на стор. 13 і 163).

Повороту нема. Бунтівничі атоми живого тіла покірно погодилися з цим, і замість страху в душі запанувала бай-дужість.

Приглядаюся до товаришів по долі. Роздягнені стояли в черзі під стіною. Голий вже старий священик з розкуйовдженим сивим волоссям, знісни голову до стелі, голосно читає псалом «Помилуй мя, Боже». Якийсь молодий хлопець з розгубленим обличчям дріжачим²⁰⁴ голосом звертався до не звертаючих на нього уваги чекістів, щоби його вислухали, що він нічого не винен.

Роздягали якраз другого священика, сильної будови нестарого ще брунета²⁰⁵. Він дивився на чекістів палаючими чорними очима і лаяв їх антихристами, звірями, людожебрами. Грозив, що Господь тяжко покарає їх. Один із чекістів пхнув його кольбою до черги:

— Іди-іди, не лякай! Твій Бог у Москві в ЧК арештований вже сидить!

Останньою переді мною²⁰⁶ роздягали молоду гарну дівчину. Очі чекістів маслилися, оглядаючи її стрункий стан. Вона щось тихо заговорила до голови ЧК, але той грубо пхнув її до черги.

— Досить тобі контрреволюційні пісеньки по театрах виспівувати!

Артистка, яку розстрілювали за співання «контрреволюційних» пісень, стала в чергу. Роздягнувши і знову скрутивши мені шнурком руки, мене поставили за нею. Тіло її торкнулося мого. Обернулася до мене з божевільним поглядом глибоких чорних очей:

— Я не хочу вмирати... Хочу жити... Чувсте, хочу жити! — почувся її болісний півшепіт.

Що я міг їй сказати?! Що від її дотику десь з глибини душі виринув образ Галі і на хвилинку невдержно потягнув

²⁰⁴ Так у всіх прижитт. вид.

²⁰⁵ Так у всіх прижитт. вид.

²⁰⁶ У вид. 1938 р.: «перед мною».

до життя? Один погляд на трупи під стіною вернув до дійсності і знову занурив душу в глибоку апатію. Почався розстріл. По одному брали із черги і підводили до місця під стіною, де камінна обкладка льоху була розвалена, відкриваючи глинисту землю.

Жертву ставили лицем до стіни, і горбатий заслинений жидок стріляв їй в потилицю з короткого карабіна. Деякі черепи злітали, бризкаючи на стіну мозком.

Черга переді мною все скорочується... Серце м'ясо стискається... Хоч би скоріше скінчилося це очікування!

Нарешті один із чекістів взяв за руку дівчину, що стояла поперед мене. Пішла послухно, як дитина. Коли після пострілу впала, простягнувшись під стіною, — не чекаючи більше, наближаюся і стаю над нею.

Одно око її вибите кулею наверх. Брова над ним скоренько рухається, неначе підморгуючи. Одна нога похапцем потирає другу, неначе та їй свербіла. Дивлюся на неї, і чомусь стає смішно. Чому? — Хто ж може відповісти на це питання! Може, то була скалка божевілля, якій щось не дало розгорітися...

Голова ЧК повернув до себе за ухо мою голову:

— Будеш признаватися?

Усміхаюся до нього, певно страшно ідіотською посмішкою і повертаю голову назад до стіни.

— Бий!

Голову мені обпалив гарячий подих пострілу. Мозок наївно працює над «проблемою», чому я не падаю, як я вже вбитий?

Голова знову повернув мене до себе.

— Скажеш все, що знаєш?!

Мовчки дивлюся на нього. Який він наївний, той чекіст. Невже тепер, вже мертвий, я буду йому видавати на смерть товаришів?!

Взяв мене за карк і, відвівши набік, посадовив на купу трупів:

— Маєш годину часу надумуватися.

Поворушую головою і здогадуюся, що стріляли сліпим набоем.

Привели другу партію смертників. Знову крики, молитви, плач, лайка. Знову глухі вибухи пострілів. Молодий поставний хлопець, з якого стягли старшинське убрання без відзнак, перед пострілом обернувся і плюнув в лице горбатовому жидкові. Коли цей кат втомився, його змінив китаєць, що приносив мені їсти.

Привели третю, четверту партію... Переважали селяни²⁰⁷. Трупи перешкоджали чекістам, і вони стали складати їх попід стіни у високі стоси. «Робота» йшла скоро, не перериваючися. Приглядаюся до рухів чекістів. Вони не вбивали. Вони працювали...

Після шостої чи сьомої партії голова знову наблизився:

— Ну, надумався? Видаш кого знаєш?

Чую його голос, як би я був добре п'яний. Як би він говорив десь за стіною.

— Я не знаю нікого.

— Ставай! Досить!

Знову пекучий удар у потилицю...

За хвилину голова, зайшовши від стіни, вп'явся мені в очі своїми налитими кров'ю баньками:

— Видаш?!

Хочу сказати «не знаю нікого», та замість того випаляю:

— Ні!

Розмахнувшись, вдарив мене ногою в живіт. Послизнувшись на кривавому болоті, заточуюся, та по дорозі зустрічає мене кольба одного із чекістів²⁰⁸ і відкидає у протилежний бік, на купу теплих, заляпаних трупів.

Як у тумані бачу, що голова витягнув із-за пояса п'ятихвостку і свиснув нею в повітрі. Олов'яні кульки до крові

²⁰⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «селяне».

²⁰⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «котрогось із чекістів».

впиваються в голе тіло, але біль відчуваю до смішного май. Після того, як перед очима забігали зелені крути, на якийсь час все зникає із свідомости.

Одягнувши, завели мене назад до камери. В дірку під стелею пробивався вже світанок.

Перша думка — покінчити з собою. Визволити себе від дальших страждань. Постановляю розбити собі голову, скочивши з розгону на камінну стіну льоху. Та перед самим ударом стримуюся, переконуючи себе, що, окрім ще одного гудза на голові, нічого з цього не вийде. Падаю на прічі і засипаю²⁰⁹ кошмарним сном.

Прокинувшись, відчуваю нестерпний біль у посічених п'ятихвосткою місцях. Ні на однім боці не можна спокійно лежати. Воші, залазячи в свіжі рани, остаточно уривали терпець. Досить!

Скидаю одяг²¹⁰ й, сидючи голий на прічах, ломаю²¹¹ голову, як відібрати собі життя? Повішатися на чомусь із одержі²¹²? Так на голих стінах льоху ні за що зачепити. Кинутися на китайця, як принесе їсти? Так він заходить без зброї, та й справиться зо мною тепер однією рукою.

Вночі постановляю задушити себе. Відірвавши смугу підшивки від сака, скручую її шнурком і закручую на своїй шиї. Нема ні ложки, ні патичка якого. Стискаю, скручуючи пальцями. Та ослаблений організм раніше тратив при томність, як життя.

Через якийсь час, після того як пальці випускали шнур, свідомість поверталася. Спробувавши декілька разів і побачивши, що нічого з того не вийде, плюнув на це заняття.

Пробую заморити себе голодом, бо й так до їжі зовсім не тягнуло. Та за²¹³ три дні хотілося вже їсти і жити...

²⁰⁹ Так у всіх прижитт. вид.

²¹⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «одежу».

²¹¹ У всіх прижитт. вид. «ламати» упереміж із «ломати».

²¹² У вид. 1938 р.: «одіжі» (пор. на стор. 159).

²¹³ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі подекуди: «через».

VII

Одного дня прийшов слідчий і повів мене нагору. За столом у кабінеті голови ЧК сиділи два військових у рогатих будьоновських шапках. По відзнаках на рукавах бачу, що якісь червоні генерали. Коли ми зайшли, військові сказали слідчому, щоби вийшов. Залишаємося самі. Один підсовує в мій бік портсигара:

— Курите? Сідайте, будь ласка. Як бачу, вас тут били. Трудно... Чекісти на щось розумніше нездатні.

Діло ось у чому. Я переглядав вашу справу. Я начальник особливого відділу Першої кінної армії. Наша армія звільняє тепер Україну від зовнішніх ворогів, а наш відділ переняв на себе очищення її від внутрішнього політичного бандитизму. Ми знаємо, що серед наших ворогів є багато таких, що попали в їх лави несвідомо або випадково, і коли вони наворачтаються і переходять до нас — ми їх радо вітаємо.

Будемо говорити просто. По-військовому. Як ви нам допоможете зліквідувати Холодний Яр і його агентури у містах, ми забезпечуємо вам не тільки життя, а й орден Червоного прапора²¹⁴ та старшинське місце у червоній кінноті. Згода?

— Я б охоче погодився, але я нічим не зможу допомогти вам. Відставши від української армії, я випадково пристав у лісі до групи холодноряців. Про самий Холодний Яр і його організацію не маю найменшого поняття, бо перебував там лише декілька днів.

Начальник усміхнувся:

— Ви були би непоганим особістом. Якби щиро пішли з нами, я охоче прийняв би вас уповноважненим до свого відділу. Мені треба українців, бо мої теперішні співробітники не орієнтуються в місцевих обставинах. Ну, та ми ще з вами поговоримо. Сьогодні вас і вашого товариша пере-

²¹⁴Так у всіх прижитт. вид.

ведуть до нашого арешту. Сподіваюся, що ви там довго не будете. Гадаю, що для вас приємніше сидіти на коні, як в арешті. Ви ж кіннотчик?

Генерали закликали слідчого, і той відпровадив мене до камери. Радію, що побачуся з Гнатом та що попаду в нові обставини, у яких, може, стане можливішою втеча.

Через годину авто особливого відділу штабу Будьоновської армії перевезло мене й Зінкевича до арешту відділу.

Одиночок відділ не мав. Понад двісті в'язнів містилися у двох величезних сполучених підвалах — жінки й чоловіки разом. У третьому невеликому приміщенні був водопровод²¹⁵ і примітивний кльозет.

Сівши під стіною, обговорюємо з Гнатом положення. У ЧК йому довелося пережити майже все те, що й мені, — лише він зовсім посивів, на моїм волоссі це не відбилося. Подібну ж розмову мав і з червоними генералами — з тією тільки різницею, що йому, як старшині генерального штабу, обіцяли місце у штабі армії.

Радимось, що якби вдалося затуманити особістам голови якимись протилежними від правди відомостями про Холодний Яр та якби вони послали нас з відділом кінноти ліквідувати його, було би зовсім незле. І самим можна би вирятуватися, і будьоновців «під Іванову хату» можна завести. В кожному разі тепер треба справу по можливості проволікати. Може, вдасться у відповідний мент зорганізувати масову втечу із цих підвалів.

Приглядаємося до в'язнів. Переважна частина їх — селяни за «політичний бандитизм». Останні — українська «контрреволюційна» інтелігенція.

Старожили арешту знайомлять нас з порядками. Двері до підвалів відчиняються лише тоді, як приносять обід або проводять нових арештованих. Забирають на розстріл і на

²¹⁵Так у всіх прижитт. вид.

звільнення вночі — і то разом, за одним списком; отже, викликаний не знає, чи попаде до другого льоху у подвір'ї, в якому розстрілюють, чи додому. Особливий відділ має кількадесятъ одиночок у Єлісаветградській каторжній тюрмі. Туди відправляють тих, кого має судити трибунал, або тих, кого відділ не спішиться з якоїсь причини розстрілювати. До тюрми відправляють тільки удень.

Увечері люди, що сподівалися за дві-три години смерти, весело співають гуртками, несвідомо проганяючи з душі тривогу. Сивобороді дядюшки, як діти, граються у «джмеля», «плескача» і т. п. Варта не забороняла.

Та коли десь по десятій годині стукнули вихідні двері — в підвалах запанувала мертва тиша. На порозі став латиш — вартовий комендант — із списком в руці. Вичитавши голосно кільканадцять прізвищ, весело махнув рукою.

— Збирайся з річачами! Раз-два! Живо!

Викликані розгублено збирали манатки, прощалися з сусідами. У всіх в очах стояло болюче питання: смерть чи воля?

Перед тим ми розмовляли трохи із симпатичним старичком в окулярах. Він оповів нам, що працював механіком на фабриці²¹⁶ Ельворті²¹⁷, що забрали його за чийсь²¹⁸ доносом без всякої вини, що він хворіє на серце та що, коли б його розстріляли, то жінка і шестеро дітей з голоду пропадуть. Коли латиш вичитав прізвища, він весь затрусився і, піднявшись з сінника, розгублено дивився на двері, рухаючи побілілими губами, неначе хотів щось запитати, та вони не слухалися.

— Лашенко, збирайтеся, вас викликали! — крикнув до нього хтось із в'язнів.

Лашенко вхопився за груди і як підрізаний впав на свій сінник. Якийсь в'язень, лікар, ствердив смерть. Латиш пройшов між в'язнями і, помацавши живчика, сплюнув:

²¹⁶ У вид. 1938 р.: «у фабриці».

²¹⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. помиляково: «Єльворті».

²¹⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «за чимсь».

— От дурень! Його на волю викликають, а він помер. А під ворітьми жінка дожидає. Сказав слідчий, що звільняє сьогодні.

Викликаних забрали. Лашенка два червоноармійці поволокли за ноги надвір. Удвох з Гнатом лягаємо спати на його сінник.

Почалася низка нових допитів. Умовившись з Зінкевичем, щоби брехати в одно, потрошки «признаємося» про Холодний Яр, та скоро переконаємося, що особісти хочуть лише витягнути із нас, що ми знаєм, а потім розстріляти. Не такі вже вони дурні, щоби послати нас з відділом до Холодного Яру.

Незадоволений із наших «признань» начальник відділу, викликавши мене через тиждень, став вичитувати нотацію, що я не хочу стати червоним командиром і сам напрошуюся, щоби мене розстріляли. Та їм не спішно... Відправлять нас до тюрми, а коли мені захочеться жити, то щоби написав йому коротеньку заяву через тюремну адміністрацію, і він пришле за мною авто. Те саме сказав Зінкевичеві.

Відпровождували нас до тюрми зв'язаними вісім червоноармійців, що дуже уважно ставилися до свого обов'язку. За містом в груди вдарив легкий степовий вітер. Цей подих волі п'янив мозок і стискав серце нездійсненими бажаннями.

Після реєстрації в конторі тюрми дозорці запровадили нас до одиночного корпусу і розсадили по різних одиночках. Єлісаветградська каторжна тюрма була тюрмою нового типу. В одиночці приковане до стіни залізне ліжко, такий самий столик і стільчик. На столику — мідний збан і їдунка. В окованих залізом дверях — досить великий чотириохкутний виріз, що закривається дощинкою на завісах. Через нього подавалася їжа і вода.

На залізній рідкій решітці ліжка не було нічого, окрім кількох жмутків зів'ялої трави, яку, очевидно, приніс знадвору

попередній мешканець. Від такої «постелі» голі дошки — річ для спання без порівняння²¹⁹ вигідніша. Жалкую, що не захопив з собою того жіночого сака²²⁰. Від Галиної сорочки залізо м'якшим не ставало, а до тіла в різних місцях не можна приторкнутися. Ранки на тілі пороз'ятрувалися від бруду та подразнень, і треба було залізної волі, щоби не дряпати собі до крові шкіру. Босі ноги гостро відчували вогкий²²¹ холод залізобетонної підлоги.

Їсти давали півфунта гливого хліба, черпак пісної рідкої юшки на обід та горячу воду увечері. А організм вимагав матеріалу на латання своїх дірок. Апетит був такий вовчий, що не раз, дивлячися на свою постіль, задумуюся над тим, як би смакувала чоловікові трава.

Коли ранком дозорець відімкнув камеру, бачу, що на моїх дверях крейдою написане моє прізвище й холодноярський псевдонім. (Його виказав начміл, що чув, як до мене зверталися хлопці у Розуміївському лісі.) Нижче було написане обвинувачення: «Служба в армії Петлюри і в банді Холодного Яру. Напади на міста й совітські установи. Вбивства червоноармійців та партійних працівників²²². Захоплений із зброєю в руках».

Свідоцтво вистарчаюче.

Одного ранку камери обходив фельшер із тюремної лікарні. Показую йому свою шкіру. Глянувши, співчуваюче захитав головою і записав моє прізвище та номер камери.

Після обіду викликали до лікарні. Дозорець, пропустивши мене з санітарем²²³ у сусіднє з нашим подвірком²²⁴ лікарні, замкнув за нами фіртку і вернувся.

²¹⁹Так у всіх прижитт. вид.

²²⁰У вид. 1934 і 1935 рр.: «із ЧК того жіночого саку».

²²¹У вид. 1934 і 1935 рр.: «вожкий».

²²²Так у всіх прижитт. вид.

²²³Пор. із «комісар, -я» на стор. 89.

²²⁴У вид. 1938 р.: «у сусідний з нашим дворик» («сусідний» замість «сусідній» вжито лише тут).

На сходах лікарні, розмовляючи, грілося на сонці кільканадцять в'язнів, викликаних до лікаря. У коридорі на стільці сидів піджилий дозорець і сердито відбивався від мух, що не давали спокійно дрімати. В кінці коридора якийсь дідусь з сивою борідкою тихо розмовляв з фельшером, який обходив камери. При цьому декілька разів поглянули в мій бік. Коли я став і почав проходжуватися по дворику, дідусь вийшов і підійшов до мене.

— Ви Залізник, з Холодного Яру?

— Так. Чому це вас цікавить?

Очі його забігали по моїм обличчі з якоюсь батьківською ласкою:

— Треба, голубчику, рятуватися якось, бо розстріляють.

Інтуїція відразу відштовхнула думку, що, може, то провокатор.

— Знаю. Та як тут вирятуєшся?!

В цей час санітар вигукнув моє прізвище. Старий²²⁵ стиснув мені руку.

— Ідіть до лікаря. Як вийдете, я попрошу, щоби вас відразу не відводили. Щось вам скажу.

Лікар, якийсь, видно, аполітичний сердега, з добродушним короткозорим поглядом, оглянувши, призначив ванну, масть та сказав фельшерові, щоби той дав мені пару чистої білизни.

— Мастити будете, — повчав він фельшера, — щодня, поки зійде. Добре було би, щоби він на сонці вигрівався.

Фельшер зморщив брови.

— З одиначок на прогулку²²⁶ не випускають. Та я буду щодня брати його до лікарні зарання, а відсилати аж по скінченні прийняття. Хай вигрівається.

Викупаний, намащений, одягнувши стареньку чисту білизну з гардероби лікарні, виходжу надвір. На моє прохання, щоби якось випрати і повернути мені мою вишиту

²²⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «собесідник».

²²⁶ У вид. 1938 р.: «на прохід».

сорочку, фельшер сказав, щоб я залишив її у ванні, а надворі сказав про це тому чоловікові, що зо мною розмовляв.

Почуваю себе як новонароджений. Найбільшою приємністю було, що я позбавився дармоїдів зі свого тіла. Червоноармійські штани разом з їх населенням вкинув у ванній під піч.

На сходах очікувала вже друга партія хворих в'язнів. Дідусь дожидав на мене. Сідаємо осторонь на траві²²⁷.

— Так ото ж, слухайте та робіть такий вигляд, якби ми розмовляли собі про найзвичайнісенькі річі. По-перше, чи ви знаєте такого-то? — назвав він мені одного із інтелігентних холодноярських бурлаків.

— Ну звичайно, знаю!

— Це мій добрий знайомий, — усміхнувся дідусь якомсь лукаво. — Я сиджу за дрібненьку справу: сини-старшини до Червоної армії на мобілізацію не зголосилися. Нас, таких «щасливих» батьків, сидить тут кількадесять. Та довго вже сидіти не буду. Передав своїм гультіпакам, щоби дурня не валяли, а з'являлися. Тепер можуть їх тут у запасових частинах залишити, а як вишлють на фронт, то перейдуть до наших — тільки й біди.

Поки що я отут працюю в лікарні, допомагаю у канцелярії тощо, а головне — вільно собі по тюрмі ходжу. Комусь із своїх записочку від товариша по справі про слідство передаси, комусь їсти роздобудеш — для мене, старого, і то робота.

Як вас привели, я знав, бо у конторі мої добрі знайомі працюють. Фельдшер²²⁸ цей — теж наша людина. Я його попросив²²⁹, щоб він заглянув до вас та привів під якоюсь причиною до лікарні.

Щоби вирятувати життя, для вас є тільки одна дорога. В тюрмі було кілька випадків захворювання на сипний тиф.

²²⁷ У вид. 1938 р. пропуск від «дідусь» до «траві».

²²⁸ Єдиний раз у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 27, 168, 169 тощо).

²²⁹ У вид. 1938 р.: «просив».

Тюремне начальство дуже боїться, щоби тюрми не обхопила пошесть, і як тільки лікар ствердить, що в'язень захворів на сипняка, — відразу же, не питаючи, за ким він числиться, відправляють до земської лікарні. Там тюрма має свою палату — її стережуть міліціонери.

Мусите захворіти на сипняк і попасти до земської лікарні. Звідти вас уночі²³⁰ заберуть хлопці силою і відвезуть у надійне місце, де вас лікуватимуть краще, як у лікарні. Можна, звичайно, і від тифу померти — та то вже як Бог дасть... А так напевно загинете.

— Добре, але хто мене забере? Як, нарешті, захворіти на замовлення?

— Хто забере — то вас нічого не обходить. Будете знати, як заберуть. А щодо того, як захворіти, то післязавтра мені принесуть із земської лікарні сипнотифозних вошей у коробочці. Я вам їх дам — а ви пустите їх трохи попасти-ся на себе. Ви на сипняка ще не хворіли?

— Ні. На заворотняка хворів.

— Ну, то через півтора-два тижні будете без пам'яти...

Цей простий, хоч трохи фантастичний плян заповнив душу надією. Щось було у голосі старого, що примушувало вірити йому.

Кажу, що в такому разі треба, щоби ми захворіли одночасно з Зінкевичем. Відповідає, що він про це думав і зв'яжеться з ним, як не тут у лікарні, то через в'язня — директора Глодоської гімназії Нечипоренка*, — що працює старостою в одиночному корпусі. Через нього ж буде передавати нам обом їсти, щоб ми духу набрали. Сорочку обіцяв передати дочці, щоби випрала і принесла.

Другого дня фельшер викликав до лікарні також і Зінкевича. Відбуваємо утрюх нараду — та Гнат на сипняка рішуче не погодився, бо мав хворе серце, а це пророкувало йому

²³⁰ У вид. 1938 р.: «звідтіль уночі».

* Помер у в'язниці від тифу.

певну смерть. Зрештою, він став якимсь ультрафаталістом і на все махнув рукою — що буде, те й буде!

Через два дні, після чергового намащення шкіри, дістаю від дідуса маленьку бляшану коробочку. У камері обережно відкриваю її. На дні ворухнуться чотири лапаті сипно-тифозні воші. На думку, що вони мають вирятувати мені життя, привітливо усміхаюся до огидних створінь і пускаю їх за пазуху пастися. Виголоднілі паразити гризли тіло, як пси, і довго не давали заснути.

Раненько розбудила мене лайка крізь проріз у дверях. То прийшов на зміну рудий брутальний дозорець-комуніст, що один із усіх дозорців допікав завжди без потреби в'язням. Кричав, щоб я брав мітлу і замітав камеру, хоч мести не було чого. Лапнувши за засвербіле на шиї місце, ловлю там одну свою «гостю». В голову ускакує весела ідея. Виходячи за мітлою, непомітно пускаю свою сипнячку дозорцеві на плечі. Замівши камеру, скидаю білизну і, розшукавши останні три, розчавлюю їх нігтем на залізному столику. Стає весело від думки, що ЧК та *особый отдел* давно вже зробили би те саме зо мною «по використанні», якби я був видав все, що знав.

До лікарні я ходив ще кілька днів. Дідусь віддав мені вибрану вишивану сорочку. Якраз вчас, бо шпитальна вже розлазилася. Одного дня сказав мені, що вже є розпорядження про його звільнення і сьогодні він покине тюрму. Наказав, щоб я був спокійний. Як захворію, все буде добре. На всякий випадок — коли б мене забрали де раніше та коли б мені удалось втекти — оповів докладно, де живе і по чому можна пізнати його садибу. Прізвище його я вже знав.

— Якби, дай Боже, вдалося вам як вирватися припадково — заходьте як додому. Живу на краю міста. Ніхто не буде знати. Відпочинете. Що треба, дістанемо.

Слухаю його з чемности, бо таке то все було незбутне²³¹.

²³¹ Так у всіх прижитт. вид.

Після його звільнення Нечипоренко, що вільно ходив по одиночному корпусі й до контори тюрми, надалі приносив і непомітно передавав мені щодня хліба, сала, зеленої цибулі і подібних аж занадто смачних річей. Де брав, питати не доводилося. Свої люди передавали.

Їм — чую, як організм набирає сили, і нетерпляче очікую перших об'яв сипного тифу.

За півтора тижня²³² рудий комуніст, якого я почастивав сипнячкою, не прийшов на дежурство. Довідаюся від Нечипоренка, що захворів на тиф. Це додає мені певности. Фельшер, очевидно, попереджений дідусем, що другий день обходить камери попід визірки і запитує мене, як я себе почуваю. Та минав вже третій тиждень, а так бажана хвороба не об'являлася. Це кидає мене у відчай. Гасла мрія про волю.

В одиночному корпусі були в'язні, що числилися за ЧК, за особливим відділом 1-ї Кінної армії та особливим відділом 45-ї дивізії, штаб якої теж стояв у Єлисаветграді.

ЧК і будьоновці забирали на розстріл удень до своїх льохів. 45-а дивізія льоху для розстрілів не мала. Від неї приходив вночі конвой і, забравши засудженого, розстрілював його на пустарях старої фортеці, що оточували тюрму. В вікно одиночки долітали ті вистріли²³³.

Однієї ночі 45-а дивізія розстріляла в'язня, що сидів в одиночці напроти моєї. Другого дня до тієї камери привезли іншого, що числився, як і я, за будьоновським *особотгелом*.

Після обіду, коли дозорець із нашого нижнього коридора виходив собі звичайно надвір погрітися на сонці, в'язні виставляли голови через прорізи у дверях і, спершись підборідками на відкинуті дощечки, тихо розмовляли. Виставивши того дня голову, бачу у прорізі протилежних дверей

²³² У вид. 1934 і 1935 рр.: «через якого півтора тижня».

²³³ У вид. 1934 і 1935 рр.: «залітали ті стріли».

кучеряву голову чорноволосого гарного хлопця з блискучими чорними очима. На дверях напис: «Василь Гордієнко. Служба сотником в банді Махна, збройна боротьба з совітською властю, напади на установи, вбивства партійних працівників та співробітників ЧК, дві втечі з-під розстрілу».

Гордієнко, прочитавши напис на моїх дверях, покрутив головою і засміявся.

— Ну й намальовали тобі! Розстріляють! — зауважив веселим певним голосом. Це мене роззлостило, бо і у нього ж було намальоване те саме з додатком.

— А тебе по голові поглядять?

Знову засміявся:

— А думаєш, розстріляють?

— Нема що думати. Як два і два чотири!

Якийсь час задумливо дивився на мої двері. Потім крутнув кучерявою головою:

— Ні! Втечу! Два рази у цьому році я їм із рук вискочив — вискочу й ще раз. Останній раз шістнадцять чоловік зв'язаного у місті вели. Прорвався у юрбу на хіднику і під паніку змився із зв'язаними руками.

— Тепер, як до льоху заберуть, не змиєшся.

Глянув на мене спокійно.

— Знаєш, я хочу жити! А коли чоловік чогось сильно хоче, то досягне. Звичайно, як підставиш бараном голову, то її розтовчуть. А ти твердо скажи собі — мушу втекти! — і лови свою щасливу хвилику. Вона сама тобі під ноги підкотиться. Прогавиш її — тоді капут!

Не так його «філософія», як спокій і віра в себе підняли дух і в мені. Я ж хочу, безмежно хочу жити! Мушу цього досягнути!

Мозок горячково запрацював над плянами втечі. Коли буде хоч найменший вигляд на можливість вдачі, не задумуючися піду на самий божевільний. Не буду чекати, поки вб'ють, як барана.

Обдумую всі можливості. Одиночний корпус був побудований і охоронявся ззовні так, що про втечу через вікно не було що й мріяти, хоч би і передав хто пилку й все потрібне. Припоминаю собі те, на що звернув увагу, як ходив до лікарні. Подвір'я мужеського відділу лікарні відділялося муром від жіночого. Цей мур йшов від стіни будинку до зовнішнього муру. Під ним було вікно з ґратами, по яких не важко вилізти на той поперечний мур. Просовгтися верхи кілька метрів і скочити з висоти у неповних чотири метри — річ не така-то вже важка. В'язні, що лежали в лікарні, як перевірка спізнювалася, були надворі, аж поки не починало темніти. Це уможлиблювало щасливо втекти від погоні за муром. Щоби при скокові не вивихнути випадково ноги, можна дістати або зробити з чогось шнурка з «кігтями».

На кожному розі тюремного муру стояла варта з кулеметом (на випадок нападу). Поміж ними ходили попід мур стійкові. Можна було нещасливо попасти на проходячого червоноармійця, могли підстрілити з рогів, міг зауважити і підстрілити дозорець з коридора чи подвір'я лікарні — але ж могло і вдатися!

Треба попасти на кілька днів лежати до лікарні. Як на зло, фельшера, що брав мене той раз до лікарні, в останні дні забрали до війська, і на його місце приходив якийсь переляканий жидок. Попасти на ліжко до лікарні можна лише з високою температурою. Треба її якось зробити. Треба придбати собі бодай інфлюенцію.

Увечері скидаю сорочку і, поробивши до сьомого²³⁴ поту гімнастику, лягаю розгарячений на холодну цементову підлогу спати²³⁵. Прокидаюся увесь закостенілий, перемерзлий. Проробивши це кілька ночей, переконуюся, що наслідків не дає жадних. Обхоплює злість на себе. Порядний

²³⁴ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі замість «сьомий» — «семий».

²³⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «розгорячений на холодну цементову підлогу і так засипаю».

чоловік від таких експериментів мусів дістати принаймні запалення легенів, а тут хоч би катар дурний вчепився!

Одного дня зараз же після обіду сильний конвой із *особотгела* забрав Гордієнка. Проріз у моїх дверях був відчинений. Хлопець весело кивнув мені на пращання головою. Ця безтурботна посмішка стиснула мені серце. Завтрашнього сонця він вже не побачить...

Через пару хвилин коло виходу з тюрми розляглася сильна стрілянина. Через півгодини під мої двері підійшов Нечипоренко, що прийшов із контори.

— Гордієнко утік...

— Яким чудом?

— Дійсно що чудом... хлопець, певно, у сорочці вродився.

Оповідає подробиці.

Контора тюрми міститься в окремому дворіку, до якого в'язнів без конвою вже не випускають, за винятком тих, що, маючи легкі справи, працюють у конторі. Загальна канцелярія міститься на поверсі і має незагратовані вікна, що виходять просто на велику площу, яка межує з полями.

Червоноармійці повели Гордієнка до тієї канцелярії, щоб розписатися за нього і зв'язати йому там руки. Переступивши тільки поріг, він відразу ж, не давши нікому схаменутися, вискочив на відчинене вікно і, скочивши зверху, побіг через площу. Червоноармійці і адміністрація почали стріляти по ньому з вікон. Дозорці побігли на тюремну стайню за кіньми і звичайно догнали би. Та, на щастя Гордієнка, в цей мент через площу їхав верхи якийсь червоноармієць без рушниці. Коли почали свистати кулі, він, злякавшись, зіскочив з коня і, пустивши його, ліг на землю. Гордієнко доп'яв того коня, вискочив на нього — і споминай як звали!

У білий день, серед безвихідних, здавалося, обставин, мій «фільозоф» упіймав свою щасливу хвилю. Це чомусь додає мені віри, що я своєї теж не проґавлю.

Через якийсь час Нечипоренко приніс важливі новини. Армія Будьонного, прорвавши польський фронт, посунулася далеко на захід. Її особливий відділ одержав наказ негайно вирушити услід за нею, ближче до фронту. В один день, розстрілявши часть своїх в'язнів, частину звільнивши, а декілька приславши до тюрми, виїхав із Єлісаветграда. Справи в'язнів, що перебували у тюрмі, забрав із собою. Через тиждень виявилось, що тих, кого він засуджував на смерть, розглянувши справу на місці нового побуту, листовно доручував розстріляти особливому відділові 45-ї дивізії. Кілька таких смертників однієї ночі забрав конвой того відділу по одному із одиночного корпусу і розстріляв коло тюрми. Найпевніше, що це чекає і мене з Зінкевичем.

Дні збігали. Ночі стали душні, місячні. Ніколи місяць не робив мені такої прикрости, як заглядаючи у той час до одиночки й пригадуючи недавні, такі ж місячні ночі в кам'янському парку. Болюче бажання побачити і притиснути до грудей Галю було чи не найбільшою причиною бажання жити. При найменшій думці про смерть увесь організм проймався протестом і страхом. Ночами снилися кошмарні сні, що мене розстрілюють, прикидають землею... Та однієї ночі приснився сон, який був неначе пророцтвом, що буду жити.

Слідуючого вечора не міг ніяк заснути. Груди стискало передчуття, що цієї ночі має щось важливе для мене статися. З голови чомусь не хотіла вийти думка, що Махно, який, по тюремних чутках, оперував тоді недалеко, зробить цієї ночі напад на місто і тюрму.

Після півночі в коридорі залунали важкі кроки і замовкли під моїми дверми. Серце тривожно забилося. Двері відчинилися, і на порозі стали²³⁶ три червоноармійці з рушницями.

— Виходь!

²³⁶ У вид. 1938 р.: «станули» (пор. на стор. 135, 150, 210).

Серце забилося рідко і важко. Обгорнув якийсь дерев'яний спокій. Життя кидалося на останню карту.

Коли вийшов за двері, один із червоноармійців — очевидно, старший — махнув рукою до другого:

— В'яжи!

— Та чим? Ти ж шнурок мав взяти!

— В'яжи поясом!

— Дякую! А штани в руках буду нести?!

— Не втече! Надворі видно як удень, — одізвався третій.

Віддаючи вартовому по тюрмі заготовлене наперед поквітовання, старший запитав, чи немає у нього шнурка. Вартовий, по лиці якого було видно, що видавати людей на смерть для нього не було приємністю, відповів схвильованим голосом, що, може, знайшовся би у загальній канцелярії, та вона тепер замкнена, а ключ у начканца. Виходимо надвір. Повний місяць світив так щиро, що можна б, здається, було читати. Проходимо подвір'я загального корпусу і дворик контори. Коли дозорець при воротях відмикав їх, старший знову запитав, чи нема у нього часом шнурка. Дозорець, піджилий бородатий дядько, сердито промимрив, що він вішатися ще не збирається.

Йдемо попід тюремним муром. Старший поперед мене, показуючи дорогу, два останні — позаду, торкаючися моїх плечей люфами наладованих рушниць. Минувши тюрму, йдемо вздовж якогось насипу чи валу, що з лівого боку круто спускається до порослої бур'яном широкої площі. Йду, втиснувши голову в плечі, напруживши всі м'язи. Кілька разів пориваюся кинутися утікати, та щось стримує. Може, це ще не вона, не щаслива хвилька, і з першого кроку впаду прострелений.

Вал кінчився²³⁷, упираючися в другий, вищий, що йшов упоперек до цього. В кількох кроках темніли плями розкопаної землі. Здогадуюся, що тут стріляють і закопують.

²³⁷ У вид. 1938 р.: «кінчився».

— Набік! — крикнув червоноармієць, що йшов за мною²³⁸, до старшого.

По тілі перебіг електричний струмок. Ще мить — і череп розтріснеться під кулею... Коли старший затримав крок, щоби зробити рух в сторону і пропустити мене вперед, роблю скачок на нього. Вхопивши за плечі і обернувши кругом себе, штовхаю його на задніх. Два постріли... крик (і досі сумніваюся, чи призначені для мене кулі не дісталися старшому). Скотившись клубком з валу, пускаюся бігти. Босий, в одній білизні. Коло ніг зло дзичать кулі... До цього часу в грудях забивається дух, коли згадаю той біг. Старт — смерть. Мета — життя і воля! Коли б хтось бігав так на спортових змаганнях, зібрав би нагороди з цілого світу.

На овиді темніла якась довга смуга. Бєру напрям на неї. Бачу, як зліва, від тюремного муру, відділилися кілька по-статів і, стріляючи, біжать в одному напрямку зо мною.

Добігаючи до тієї темної смуги, бачу, що це височенний паркан, який протягнувся далеко в один і другий бік. На бігу зважую положення. Як побіжу попід ним направо, переймуть мене навпростець мої конвоїри. Наліво — перейме варта, що бігла від тюрми. Мушу перескочити! Скочивши з розгону, впиваюся пальцями в колючий дріт, протягнутий поверху, і, підтягнувшись на м'язах, перекидаюся на другий бік. Пояс моїх зашироких на мене кальсонів, що замість гудзика був засилений одним кінцем у петельку, під час скоку розпустився — і кальсони, злизнувши з мене, залишилися на тамтому боці. Великий корч агресу, вбивши в м'які частини мого тіла кількадесят своїх колючок, вирятував, може, мене від вивихнення ніг або доброго потовчення.

Біжу садами та огородами, перескакуючи через паркани. З усіх боків зустрічає мене ошаліле гавкання псів. Якийсь злючий рябко чуть не покоштував моєї литки, піддавши мені духу при перескакуванні високого частоколу.

²³⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Йдучий позаді червоноармієць».

Пси виявляли, де я обертався, і червоноармійці бігли²³⁹ в тім самім напрямку, стріляючи по дорозі в небо. Та з кожним перескоченим плотом ті стріли віддалялися.

Біг тим передмістям вже довго, переконаний, що біжу за місто, в поле. Нарешті з прикрістю стверджую, що біжу просто до міста. Сади і городи меншали, будівлі більшали і густішали. Перескочивши через один паркан, опинився на вулиці з хідниками та електричними ліхтарями. Зміркувавши, що це може збити з сліду червоноармійців, перебігаю вулицю і перескакую знову в сад. Знову пси.

Змінюю напрямок, та бажаного кінця міста нема. По тому, що я вже ледве волочив ногами, та по тому, що надворі вже сіріло, зрозумів, що бігав принаймні півтори години. Вже розвиднялося, а я у місті в одній сорочці...

Ноги відмовлялися вже нести. Нестерпно пекла спрага. Насилу перелізши якийсь паркан, падаю у закуток подвір'я між будинком і садом. Пса не чути. Посидівши на землі хвилинку з замкненими очами, з жахом стверджую, що вже зовсім видно. Десь недалеко розляглося два стріли. *Особотгел* міг оточити передмістя військовою частиною і зробити облаву. Бачу перед собою двері до льоху із закладеною кілочком клямкою. Машинально встаю і, відмкнувши їх, захожу досередини. Двері були старі і приставали нещільно²⁴⁰. Притримавши крізь щілину клямку двома пальцями, просуваю два пальці другої руки і закладаю кілочок на місце.

Спускаюся кілька ступенів униз і сідаю на сходах, важко віддихаючи²⁴¹. Відпочивши, зважую положення. Добре, як у льоху знайдеться де заховатися, щоби непомітним перебути до вечора. Хто знає, до чийого льоху я попав?! Може, тут живе який комуніст²⁴², що відразу ж віддасть

²³⁹ У вид. 1934 р.: «пси виказували червоноармійцям, де я обертався, і вони бігли».

²⁴⁰ У всіх прижитт. вид.: «нещільно».

²⁴¹ У вид. 1938 р.: «віддихаючи».

²⁴² У вид. 1934 і 1935 рр.: «жид або комуніст».

мене в руки чекістів. Зійшовши по сходах, відчиняю і зачиняю за собою ще одні двері.

Спрага пекла так немилосердно, що рішаю проковтнути трохи вогкої землі, якщо знайду її у льоху. Розставивши у темряві руки, починаю обмацувати приміщення. Ідучи попід стіною, натикаюся²⁴³ на зроблене в ній заглиблення з полицями. На одній із полиць попався під руки гладущик. Пускаю до нього на розвідку пальця і переконаюся, що в ньому щось холодне й мокре. Не досліджуючи більше, перехилию гладущик і жадібно випиваю більшу половину квасного молока із сметаною. Обійшовши льох, не знаходжу в ньому нічого, окрім бочки, що стояла в куті перевернута догори дном. Це мене задовольняє. Під бочкою можна пересидіти до вечора. Але за мною залишився слід — недопитий гладущик з молоком. Обміркувавши, випиваю ще трохи, а решту перевертаю на полиці, щоби звалили вину на якогось kota або щось невідоме.

Перекинувши бочку, влажу до неї і з трудом ставлю у попереднє²⁴⁴ положення. Судячи по досить немилому запаху, це була бочка, не вимита ще добре після квашення огирків²⁴⁵ або капусти. Колись, може, служила для іншої цілі, бо мала в боці не забиту під цей час дірку від чопа. Повернувши її тою діркою до дверей, скорчений, з колінами під бородою, засипаю²⁴⁶ тим тривожним важким сном, у якому можна все чути і не мати сили прокинутися.

Пробудившись, чую голоси, що долітали через стелю підлогу із хати. Ніколи до того я не припускав, що із льоху так виразно можна чути розмову. Надзвичайно утішило мене те, що в хаті розмовляли по-українськи. Та були ж і українці-вороги, що із-за користи чи ідейно працювали на ворога...

²⁴³ У вид. 1938 р.: «натикаю».

²⁴⁴ Так у всіх прижитт. вид. (пор. на стор. 153, 168).

²⁴⁵ Так у всіх прижитт. вид.

²⁴⁶ У вид. 1938 р.: «засипляю» (пор. на стор. 163).

Із розмови здогадуюся, що господиня збирається на ринок. Коли вернулася, чую, як роззлосцим голосом оповідає чоловікові, що на площі збирається мітинг²⁴⁷ з музикою.

— Все мітинги та музики, а народ бідний з голоду пухне. Насилу трохи картоплі роздобула.

Пізніше до хати зайшов ще якийсь мужчина і, пожартувавши з господинею відносно «меню» на обід, став оповідати, що цієї ночі утік хтось з-під розстрілу коло тюрми. До восьмої години міліція та червоноармійці по садах і городах нищпорили. До декого до хат заходили, по хлівах шукали.

— Слава Богу, хоч одна душа вирятувалася! — забренів²⁴⁸ голос господаря. — І коли це кінчиться?! Щоночі стріляють, стріляють — і кінця не видно. Шмаркаті жиденята поодягали револьвери та й знуцаються над українським народом.

Цього було досить, щоби я почув себе під бочкою, як у власній хаті.

Гість пішов. Господиня крикнула дитині, щоб відчинила льох — хай провітрюється. До льоху увірвалося денне світло і по сходах збігла гарненька дівчинка — може, років десяти. Побачивши розлите²⁴⁹ молоко, сплеснула рученятами і побігла нагору. З подвір'я донісся її трагічний крик, що молоко пропало. З'явилася господиня з чоловіком. Глянувши на утрату, жінка теж сплеснула руками.

— Скільки разів казала я тобі — зроби яку полапку на тих проклятих щурів! З чим я тобі тепер — з хроном чи з яким чортом — картоплю дам їсти?!

— Не шуми, стара, — лагідно одізвався господар, — добре, що картопля є. Може, ще й картоплі скоро не дістанеш.

Господиня зм'якла:

— Ти б викинув цю бочку надвір, хай висмердиться.

²⁴⁷ Так у всіх прижитт. вид.

²⁴⁸ Так у всіх прижитт. вид.

²⁴⁹ У вид. 1938 р.: «розбите».

Разговор

по делу о нападении бандаитов на Ново-
Ширгород Вязь 1920г.

Кол. Охрана завед. в селе Каминатовке,
пол. Орман Кривенко повозал:

"Много поимали и арестовали в лесу близ
села Пастырское 5 человек (одни из них
ранены). Обстоятельства нападения таковы:

В пятницу 13/10 началась на поле переделка.
Высланная разведка выяснила, что бандаиты
попытались отступившими бандаитами и совет-
скими войсками. Наблюдая за ними, что
бандаиты скрылись в лесу. Советско с кол.
охраны села Турши я выехал в лес
позже для преследования одлав. На крики
наших людей: "остановись, кто там?" бандаиты
открыли заливной огонь, но заметив превосхо-
дство численности имели отхода, бегали.
При преследовании убито 4, захвачено 5,
убито 3. Остатки арестованных: Зинке-
ва, Железняк, Сивака, Болдурь (5 ранены).

Захвачено оружий - 2 винтовки один автомат
Мюкка, 3 патрона, один Революция Брауни.

Протокол допиту Ніколаєм Францевичем начальників заводських і сільських охорон, що 13 травня 1920 р. захопили в полон холодноярців (уривок). Оригінал зберігається в ГДА СБУ.

— Колись викину та випаримо. Все одно надворі покидати на ніч не можна. Он у сусідів вкрали. Що попадеться — на паливо тягнуть.

По їх відході я знову заснув, прокидаючися від кожного звуку. Коли в проході до льоху стало темніти — вилажу тихо із-під бочки і, розправивши задубілі члени, сідаю за нею в куті, прислухаючися до розмов в хаті.

Роздумую, чи звернутися за будь-яким одягом до господарів, чи, як добре стемніє, вибратися, поки зійде місяць, за місто. Жита та пшениці вже високі. Годуючися їх зеленим зерном, якимось доберуся до своїх сіл. За дві-три ночі дев'яносто²⁵⁰ кілометрів пройду. Господарі можуть налякатися і наробити шуму. Краще не ризикувати. Коли стемніло, чую, як господиня звертається до чоловіка:

— Іди зачини льох. Та візьми замкни на колодку, а то справді ще хто бочку на дрова потягне — не буде у чому й капусти на зиму наквасити.

Перспектива бути замкненим у льоху мені не посміхалася, бо, вибиваючи силою двері, можна наробити²⁵¹ такої тривоги, що й міліція прибіжить. Постановляю переговорити-таки з господарем, коли він прийде замикати. Якщо справа обернеться несприятливо — то вже темно. Зіб'ю його з ніг і буду скакати через паркан в сади. Підіймаюся по сходах і стаю в куті коло верхніх дверей.

Коли господар став вже зачиняти двері, тихо кличу його по імені, як звала його дружина та гість.

— Хто це? — злякано запитав він, приглядаючися в темноті до моєї постаті.

— Хвилинку спокою. Я той, що тієї ночі утік з-під розстрілу. День я пересидів під вашою бочкою. Моя смерть вам не потрібна, а життя ви можете допомогти мені вирятувати. Мені потрібні лише які-будь²⁵² старі штани.

²⁵⁰ У вид. 1938 р.: «дев'ятдесят» (пор. на стор. 11).

²⁵¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «може наробити».

²⁵² Так у всіх прижитт. вид.

Хвилину думав.

— Знаєте, я боюся... Тепер такий час... До одного мого знайомого прийшов отак якийсь чоловік — сказав, що із ЧК утік. Попросив, щоб той його заховав. А потім виявилося, що то був агент із ЧК, і того бідолаху розстріляли.

Раптом прибігла мені в голову щаслива думка. Я спімнув розмову з дідусем у лікарні перед його звільненням, що їй не надавав тоді жадного значення.

— Ви не знаєте, до такої-то вулиці далеко?

— Це вона саме і є.

— А такий-то — називаю прізвище дідуся, — не знаєте, далеко живе?

— А ви звідки його знаєте?

— Я сидів разом з ним у тюрмі.

— А як він виглядає? За що сидів? Коли звільнений? — засипав мене господар запитаннями.

Відповідаю, додавши прикмети будинку, що їх старий мені описав на випадок втечі. Це його заспокоює.

— Та то мій добрий знайомий. Він живе там, ближче до поля, — махнув рукою господар у напрямку, звідки я прибіг у це подвір'я, — якщо він знає вас, то я вас до нього можу завести. Подождіть хвилинку — принесу щось одягнути.

Одягаю довгого дощового плаща, японські чоботи з високими брезентовими холявами, старого капелюха, і виходимо на вулицю.

Через якийсь час упізнаю по прикметах будинок. У подвір'ї чуть не скрикую від радості, побачивши дідуся, що йшов назустріч. Приглянувшись до мого обличчя, дідусь схопив мене за руки:

— Утекли? Та то чи не вас часом цієї ночі по наших городах ганяли?

— Мене, дідусю, аж ось до цього пана у льох загнали.

— Ну і слава Богу! Ходім до хати.

Мій денний господар, сказавши, що за одягом зайде завтра, сердешно стиснув мені на прощання руку:

*Протокол про втечу автора зі станції Єлисаветград
2 липня 1920 р. (уривок). Оригінал зберігається
в ГДА СБУ.*

— Я щасливий, що ви вирятували собі життя у моїй садибі. Та коли б, не дай Боже, ви попали їм ще в руки — не видавайте мене. У мене жінка, діти...

Заспокоюємо його і йдемо до будинку. Дідусь, випросивши з кухні якусь старшу жінку, наливає у балию теплої води, дає мило, гребеня і командує, щоби добре вимитися. Потім приносить мені чисту білизну, легке літнє убрання, сандалі.

Коли я вже одягнувся, до кухні зайшла симпатична панночка. Глянувши на мою вишиту сорочку, що лежала на стільці, несподівано кинулася мені на шию і привітала теплим сестринським поцілунком. В очах її заблесли сльози радості:

— Я, як випрала ту сорочку, цілу ніч молилася, щоби Бог дарував вам життя. Мені батько написав був, чия то сорочка та чому ви нею дорожите. Тепер я знову вам її виперу.

Дідусь обняв за плече і запросив до покою. Переступивши поріг із коридора, я остовбурів. За столом сиділа ціла «колегія»: три здоровенних військових з відзнаками поважного рангу червоних старшин на рукавах.

Дідусь підптовхнув мене:

— Ідять-ідять. Це мої синочки, це зять, а це старша дочка. Сідайте вечеряти.

За вечерею з легкою чаркою довідуюся, що прізвище дідуся зятя — це одно із тих, за які я боявся, щоби не зрадити їх в ЧК. Добрий знайомий дідуся, про якого він запитував мене на початку нашого знайомства, — це його третій син, що під псевдонімом перебував в Холодному Яру. Червоні командири оповіли мені, що дванадцять добрих хлопців (в тому числі і вони всі три) з бомбами та ручним кулеметом дожидали, коли мене, хворого на тиф, привезуть до земської лікарні. Тачанка з добрими кіньми тієї ж ночі відвезла би мене за тридцять кілометрів до своїх людей, де була би добра медична допомога. Були приготовлені документи.

Довідавшись, що я не захворів, плянували відбити, як поведуть розстрілювати — бо про те, що по виїзді *особотге*-ла 1-ї кінної армії розстрілювала 45-а дивізія коло тюрми, знали. Хтось обіцяв довідатися, коли прийде до 45-ї дивізії завідомлення, щоб розстріляти, та, очевидно, не зміг. Вартувати щонаочі не мали змоги, та й ночі стали дуже видні.

Спати дідусь запровадив мене на горище, на свіже сіно. Лежучи на пахучій, м'якій постелі, припоминаю собі складний ланцюг обставин, що, чіпляючися кільце за кільце — почавши від покладення до портфеля по повероті із Кам'янки старшинських документів, — привів мене замість до могили на це пахуче сіно.

На душі було так радісно, що, потягнувшись всіма м'язами, я весело засміявся уголос. Яка то приємна річ видертися з обіймів старої бабці-смерти. Тепер — знову в боротьбі! До перемоги!

У півсонних мріях крутився образ Галі та ще когось, маленького і крикливого, хто має жити й боротися після мене.

Через два дні, удосвіта, діставши від «червоних командирів» револьвера та чужі документи, від молодшої дочки — випрану вишиту сорочку і вузлик з різними смачними речами, від дідуся — листа до його приятеля у селі, в тридцяти кілометрах по дорозі до Холодного Яру, та... сапу, я виходив польовими доріжками на потрібний мені шлях. Тим шляхом йшло з міста на села багато інтелігентних осіб, несучи, як і я, на плечі сапу, щоби заробити нею хліба і картоплі.

Дідусів приятель тієї ж ночі завіз мене тачанкою на хутір, де гостював удома партизан з лісу Чота. Від нього я довідався, що у тому лісі — кілометрах у двадцяти від хутора — перебуває якраз група холодноряців. Взявши від нього точну адресу, на другий день розшукав її коло лісового хутора Діденки. Хлопці, які були переконані, що я за-

гинув, зустріли мене такими вигуками радості, що сполошили з дерев ворон на кілометр навкруги.

Були там і ті чотири, що вирвалися з рук червоноармійців на лісничівці, було декілька з групи Чорноти. Від них я довідався, що в той час, коли ми виступали з села пробиватися, між хати, в яких спала друга половина наших, в'їхала на підводах піхота, якої ми не зауважили. Селяни поховали хлопців, і вони сиділи по горищах і клунях кілька годин, аж піхота вийшла з села по повороті кінноти. Чорноморець до Чорноти не добіг, а заховався від червоноармійців на густу грушку, де і пересидів до вечора. Увечері пішли нашими слідами...

Я довідався, що повернувся до Холодного Яру Ханенко, який їздив за кордон. Бачився з головним отаманом і генералом Омеляновичем-Павленком. Привіз наказ стримуватися від широких повстань до отримання інструкцій. Однак наші зайняли вже з поляками Київ, Врангель доходив до Олександрівська — а ніяких інструкцій ніхто не присилає.

Невеликі групи холодноряців бурлачать з своїх лісів у Бовтиш, Чоту і назад, роблячи дрібні напади на ворога. Та Соловій²⁵³, який загоїв вже рану, приніс із штабу новину, що Холодний Яр скоро знову заговорить.

²⁵³У вид. 1934 і 1935 рр.: «але Соловій».

VIII

Група холоднорярців, яку я відшукав в Чоті, вирвавшись з лабет чекістів, налічувала до семидесяти чоловік²⁵⁴.

Табор був розположений в густому зрубі поблизу лісового хутора Діденки. Прогалина, до якої вела ледви помітна стежка, була застелена соломою. У відрах, які висіли на чумацьких триніжках, хлопці варили їжу — пшоняний куліш з салом, часом барана або пару десятків курей. Продуктів достарчали довколишні селяни через знаного в тих околицях діда Шевченка, старого борця за українську справу, який побував на царській каторзі. Склад групи знаний мені був ще з Холодного Яру, за винятком кільканадцяти хлопців із Бовтишки та Івангорода, які прилучилися до холоднорярців у цьому лісі разом із своїми сільськими отаманами Хоменком та Отаманенком. Від них я довідався, що по селах по цей бік залізниці розгулюють червоні частини та «вдарні групи» ЧК — а тому весь активніший елемент, який приймав участь у тогорічних повстаннях, переховується невеличкими гуртками по лісах, дожидаючи загального повстання.

Наша група жила неспокійним життям. Ліс був великий, але у червоних не було перед ним того страху, що перед холоднорярським. Відділи *«по боротьбі з бандитизмом»* відважувалися заглиблюватися в ліс навіть вночі. Багато допомагали їм кілька місцевих повстанців, добре обзнайомлених з лісами і звичаями лісовиків, які перекинулися на службу до ЧК.

Група виставляла варгу на просіки й лісові дороги, провадила дальшу розвідку через лісників і селян. В Чоті було ще кілька груп лісовиків, з якими ми тримали зв'язок. Отаманом відділу тимчасово, поки були в цьому лісі, лічився Отаманенко як найстарший із старшин і добре знаючий місцевість.

²⁵⁴ У вид. 1938 р. пропуск від «в Чоті» до «налічувала».

На другий день після мого прибуття ми сиділи увечері гуртками коло костирів і обговорювали останні політичні події. Час до часу із лісу доносилося завзяте бекання диких цапів, у яких під цей час була «пора кохання».

Години коло одинадцятої бекання почулося десь зблизка. Отаманенко, який оповідав щось, підніс голову і, приклавши до уст руки, крикнув стопроцентовим цапом. Крик знову повторився двічі по три рази підряд.

— Це наш старий цап харчі привіз. Ану, хлопці, шість чоловік до діда на просіку.

Хлопці, захопивши порожні мішки, зникли в корчах. Через якийсь час вернулися з харчами. Позаду йшов дід Шевченко з мисливською дубельтівкою на плечі (з військової рушниці недобачав уже стріляти). Привітавшись, підсів до нашого вогню. Оповів коротенько, де брав та з ким привіз харчі, і глянув по костирах:

— З наших у грабник ніхто не пішов?

— Ні. Без вартових, усі вдома, — відповів Отаманенко. — А що?

— Якийсь чорт зо мною перекликався, як їхали. Чую, кричить цап, а тільки неначе двоногий. Кричу — відповідає. Тільки не тим знаком, що ми умовилися, а тогорічним. Думаю, може, хто з Квашиних хлопців із Бовтиша прийшов. Аж чую голос щось знайомий. Неначе Гриця Крамаренка із Соснівки, що до чекістів служити пішов. Ми з ним торік у Бовтиші ховалися. Може, й причулося, та на всякий випадок кажу Степанові: «Гони коней!» Назад другою дорогою поїхав. Казали мені на хуторі, що вчора коло сотні червоних за Татарською могилою в житі лежало.

Отаманенко потер чоло до своєї рушниці.

— Завтра змінимо місце. Перейдемо в Городок. Там, як що, то й бій можна прийняти. Коло херсонського шляху лісник кінноту большевицьку у лісі зустрічав — про «*бангитов*» розпитували. В селі загін ВОХРа стоїть. Діденка молодшого питали, чи не заходять за чим-небудь на хутір

«бандити» із Холодного Яру або місцеві. Собачі діти добре освідомлені.

Після вечери костирі пригасили²⁵⁵.

Коло півночі табор заснув. Ніч була темна. Перед світом прийшлося пережити кілька тривожних хвилин. Одурилий²⁵⁶ від «кохання» дикий цап вігнався стежечкою на прогалину, пошк собі ноги в гарячому вугіллі, яке ще тліло під золою, перекинув куняючого на пеньку вартового і, скачучи через сонних, розбив Соловієві носа. Той спросонку застрочив в глупу ніч²⁵⁷ з люїса. Вартовий теж дав постріл. Усі зірвалися і приготувалися до бою. Соловій і вартовий запевняли, що через них перескакував кіннотчик. Скінчилося все доброю порцією сміху, коли дід — старий мисливець — розшукав на попелі й на землі сліди цапових ніг.

На другий день по сніданні табор вирушив на нове місце. Перейшли до ліса по другім боці Діденків. Кілометрів через три підійшли до вузьенької гатки через непрохідне болото, заросле осокою й корчами. З кілометр перебиралися тою гаткою, перескакуючи по струхлявілим деревам і проваленим місточкам. За гаткою вийшли на високий острів серед болота, на якому була старовинна земляна фортеця, подібна розположенням валів і фортів до Мотриного монастиря. Вкрита²⁵⁸ лісом і корчами, вона була дуже вигідним місцем для оборони. Це й був Городок, про який я чув ще в Холодному Яру від Чорноти.

Окрім гатки, по якій ми йшли, інших підходів до нього не було. Гатку можна було чудово обстрілювати з виступаючого в її бік форту. Про те, щоби нас могли взяти тут наступом, не було мови. В разі потреби можна було відійти вночі іншим, досить небезпечним, шляхом, що був знаний лише місцевим мисливцям і старим лісовикам. Це був по-

²⁵⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «пригасли».

²⁵⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «здурівший».

²⁵⁷ У вид. 1938 р.: «в глуху ніч».

²⁵⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «заросла».

кручений ланцюжок купок твердого ґрунту серед глибоченних багн. Перескакуючи по них, можна було вийти до ліса в протилежнім від гатки боці. На такий випадок ми мали двох провідників — діда і ще одного місцевого лісовика.

Видрапавшись²⁵⁹ за другу лінію валів, що були розположені одна над одною, стали улаштовувати табор. Хлопці, які пішли за дровами, знайшли в корчах трохи (як для нашого гурту) соломи й деякі речі, покинуті колись²⁶⁰ іншою групою лісовиків.

Кухарі взялися до обіду, а ми з Отаманенком, дідом і ще кількома цікавими пішли оглядати Городок. Старий оповідав нам різні чудасії, які мали тут творитися.

— Тут, діду, чорти, певно, водяться, місце для них добре — глуш... багна... — звернувся до Шевченка холодно-ярець Жук, який «на своїм віку три рази чорта бачив».

— Якби, козаче, водилися, то я б досі хоч одного підстрілив. Не раз тут сам на качок ночував. Але мара його знає, що воно до чого. От візьміть горбки оці, — торкнув дід ногою один із горбків, подібних до цвинтарних могилок, — є тут їх до лиха. А як послідуєш за ними, то вони як прищі: один вискочить, а другий западеться.

Отаманенко почав пояснювати з наукової точки, та дід перебив його:

— Це душі татарські під землею бунтуються! Немало їх тут — п'ятнадцять тисяч!

Мене зацікавило:

— Яких, діду, п'ятнадцять тисяч?

— Отож старі люди переказували, як цей Городок будувався за татарів ще. Тут же за ліс — та й степ уже. Як ішла татарва з Криму, то нашим селам не з медом було. І відбиватися треба було, і ховатися по лісах доводилося, а татарва і в лісі знаходила. Так ото козаки і порішили для людей сховку на цих багнах зробити, щоби мали де від

²⁵⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «видрапавшись».

²⁶⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «за якийсь час перед тим».

орди відсиджуватися. Та й самим, може, фортеця така потрібна була. Ото пригнали сюди п'ятнадцять тисяч полонених татарів і примусили оту гать до середини болота насипати, а потім і сам Городок. Ото бачили, як ішли сюди, яруги глибокі у лісі? То там землю брали і у мішках сюди носили. Топилася татарва, гинула як мухи... А як скінчили роботу, то козаки усіх до одного порубали й потопили трупи у болоті. Це щоб котрий, як дістанеться до своїх, не показав орді, де Городок і як до нього підступати.

— Чи ж воно, діду, правда це?²⁶¹ — одізвався хтось із хлопців.

— Так воно і буде, що правда. От переказували ще, що знайшовся був зрадник один із козаків, що за гроші татарів через багна повів, щоби ззаду зайти, бо на гатці п'ять днів битва йшла, а не могла татарва нічого зробити. Та поміг Бог козакам — відбили і тих, та й провідника-зрадника в руки вхопили. Присудили радою замурувати його живим у льох, дати збан води, а їсти дати ті гроші, що він у татарів взяв. І мій дід мені про це оповідав — від свого діда чув, і другі оповідали, аж ото років з десять тому розкопував один пан отут попід вали — старих річей шукав. І я йому помагав. Провалився у нас під землю робітник. Розкопали ми далі те місце — льох, кругом дубом виложений, а посередині стовп, і до нього ланцюгом кістяк прикутий. Так і сидів під стовпом, та як рушили — відразу розсипався. А перед ним стояв збан глиняний, високий. У збані на дні монета. Панок той глянув на неї. «Турецька, — каже, — стара монета»... От вийшло, що правду старі люди переказували. Як підем на той бік, я вам яму і покажу.

Підвечір Отаманенко відрядив десять хлопців, щоби принесли з найближчого села околотів для спання. На гатку виставили варту з ручним кулеметом. В бік проходимої

²⁶¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «правда цьому?»

часті болота теж поставили двох хлопців, на всякий випадок.

Забезпеченість від несподіваного нападу створила у всіх веселий настрій. Костирі, на яких варився пшоняний куліш з салом, обсіли гуртки, розмовляючи про минуле й майбутнє. Розмова пересипалася сміхом і жартами. Найвеселіше було коло нашого костиря, де зібралось кілька піджиганих уже чигиринців. Окрім діда Шевченка, у відділі був ще дід Онисько з-під Холодного Яру, який бурлачив з молодшими по лісах, залишивши на господарці сина. Цей дід, міцний ще і жвавий, завжди був душею товариства. Маючи досить глибокий природній розум і чималий життєвий досвід, був він корисним і потрібним членом нашого лісового братства. В усьому й кожному дід умів підмітити щось смішного, і коли на хлопців від втоми чи небезпеки нападала нудьга, дід відпалював щонебудь таке, що всі за животи хапалися. Забувалася і втома, і небезпека.

Підтрунювали й над ним хлопці — найбільш за те, що дід був закоханий у ручні гранати, яких двигав з собою чималу торбу. По службовому положенню був він у нас інтендантом і старшим кухарем, із-за чого завжди точилася жартівлива війна²⁶² з дідом Шевченком, якого Онисько не допускав до «внутрішніх кухонних справ», залишаючи йому «зовнішнє постачання».

У діда Шевченка була дочка, що родилася, як він був на засланні у Сибірі²⁶³, від жінки, з якою він там одружився. Дружина померла, як дочці не було ще року, і дід сам її винянчив, виховав, виучив у гімназії і дуже нею гордився. Дівчина, як оповідали, була досить гарна, розумна і приймала активну участь у підпільній боротьбі, від чого старий не стримував*.

²⁶² У вид. 1934 і 1935 рр.: «ривалізація».

²⁶³ У всіх прижитт. вид. «Сибірі» упереміж із «Сибіру».

* Розстріляна в 1921 році.

Обсівши діда коло костиря, хлопці допитувалися, за кого він дочку віддасть.

— Хто більше ворогів уб'є — за того й віддам.

— А як не схоче за того?

— Схоче, бо ж то хлопець вже не абиякий буде!

Дід Онисько, плюнувши в пальці, енергійно пригладив сиві вуса.

— Ге-е! Лихо його матері! Об'являю себе першим кандидатом! Де мої гусячі яйця?! — потягнув дід за торбою з гранатами Мільса.

Дід був удовець, і на цю тему посипалися жарти.

Та час минав, куліш давно був готовий, а хлопці з села не верталися. Повечеряли без них і порішили, як до півночі не вернуться, йти цілим відділом довідуватися, що з ними.

Коло півночі на дорозі за гаткою почувся стук возів і пісні. Забекав, але невдачно, бо з сміхом, «дикий цап». Наші. Але чому на возах?

Через гатку перейшов холодноярець Федоренко, який ходив з хлопцями за старшого. Зустрічаємо його з Отаманенком під валом.

— Пане отамане! Привезли десять околотів соломи, два вози і бричку, три пари коней, два мішки муки, два крупи, мішок сала, із півсотні курей та гусей, п'ять баранів і чотирнадцять «товаришів».

— Де ви, у чорта, стільки добра набрали?

— Прийшли за соломою, а у селі «товариші» з упродкома развйорстку деруть. Так ми подождали вже, поки вони відпочивати розбрелись. А тоді зібрали їх потихеньку — дядьки із села підпомогли, — випустили тих, кого вони поарештували, роздали назад те, що зібрали в селі, а часть того, що привезли вже з собою з інших сіл, поклали на казьонні коні та разом з ними й доставили сюди. Був упродком, і нема... Зібрав развйорстку і поїхав десь

із села хто знає куди! — додав жартівливо Федоренко, якому не першина була чисто обробляти такі справи.

Отаман післав людей, щоб поносили через гатку привезене. Найбільше клопоту було з курами та гусями, які нарobili страшного крику. Дід Онисько, який улаштував пов'язану птицю в закутку між валами, сварив хлопців, що корму не набрали, та вилічував, скільки то в Городку на весну курчат і гусят буде.

Захоплені підводи відправили з кількома хлопцями до своїх людей у протилежний бік. «Товаришів» привели до табору.

За винятком трьох червоноармійців-українців були все москалі й жида. Переляканий жидок-уповноважений розповів, що упродом лічив ці села очищеними від «бандитизма», бо в цей район вислані військові частини. Тому вони так безпечно собі оперували. При уповноваженому були цікаві таємні розпорядження і постанови ЦК компартії про безоглядне стягування харчових продуктів з українського села для забезпечення армії та промислових центрів у Московщині.

Світанком одно з віконць ненаситного багна проковтнуло ще чотирнадцять трупів.

На другий день у Городок прийшли гості з Холодного Яру — Микита Кононенко і Микола Гуцуляк. Привела їх Шевченкова дочка Тіна — симпатична, весела дівчина років дев'ятнадцяти, яка серед лісовиків почувала себе як вдома.

Хлопці принесли нашій групі наказ від отамана Деркача: знищити²⁶⁴ в одну з ближчих ночей чоту червоноармійців, яка охороняла залізничний міст коло Соснівки, і зірвати самий міст. Для цього принесли двадцять пачок пірокселіну і двадцять трітолю. Потім, забравши з Ботвиша ще одну

²⁶⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «наказ від отамана Деркача, щоби наша група знищила <...> і зірвала самий міст».

групу холодноряців, об'єднатися з групою Кваші і чекати на дальші розпорядження в Бондурівському лісі.

Розвідку — як розположена та чота і як краще її напасати — зробила вже Тіна. Вона ж принесла багато цікавих відомостей про інші червоні частини. «Товариші» збираються робити облаву в цьому лісі. Довідалася, до кого заходить за відомостями зрадник Крамаренко, який роз'їжджає з вдарною групою ЧК. Як хочемо, вона увечері поведе. Сьогодні, може, він буде, бо був учора увечері, а раненько той чоловік поїхав до лісу, ніби по дрова, а дров йому зовсім не треба — на розвідку поїхав. Вона все від дівчат довідується, яким доручила ту справу. Як не піймаємо у нього Крамаренка, то все одно треба цього знищити. А того, може, ще в одному місці — у дівчини, до якої вчащає, — застукаєм. Тільки мусимо дати їй мужеську одежу і малий німецький штуцер — іншого не хоче.

Лісовики, весело усміхаючися, слухали цього дівочого щебетання.

Хлопці надзвичайно здивувалися, зустрівши тут мене, бо в Холодному Яру залічили мене до поляглих²⁶⁵. Чорнота поставив у Мотриному монастирі дубовий хрест «на вічну пам'ять р. б. Юрієві» і, споминаючи в розмові, не раз очі кулаком витре. Не забуває вірний побратим. Гуцуляк теж пустив сльозу, спімнувши свого краяна-побратима Йосипа Оробка.

Перелічили мені без мене загинувших холодноряців. Небагато, а все ж серце стиснулося.

Увечері вісім хлопців під проводом Тіни пішли полювати на Крамаренка. Виправа удалася. Зрадника захопили в хаті його спільника якраз в час, коли вони писали до ЧК звіт про місцевих повстанців, що переховувалися у лісах. Група ЧК, при якій був Крамаренко, пішла викону-

²⁶⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «загинувших».

вати якесь завдання під Ставидла, залишивши його розвідати про нас.

Ранком²⁶⁶ багно проковтнуло ще двох, але вже живими.

Слідуючого вечера²⁶⁷ уся група вирушила з Городка під Соснівку. Запас харчів віддали по дорозі на сховок лісникові. За провідника була Тіна.

Пройшовши кілометрів з десять лісом та полями, підійшли до кількох хат поблизу мосту. Тіна розглянулася в темноті:

— Ота найбільша хата під бляхою. Господарів вигнали — поміщаються самі. Псів нема ні в одній хаті — вистріляли всіх. Вартовий або на ганку сидить, або ходить коло хати. Плата нема кругом — спалили. Тепер якраз добре. У дванадцятій годині зміну варти на мості зробили і, певно, сплять усі. Якби вартового без галасу забрати, то можна б просто до хати ускочити і не дати їм опам'ятатися. Стривайте. Хто змною піде утрюх — зараз вартовий буде наш. А решта хай ляже і чекає. Як сірника запалимо — тоді просто до хати.

Здогадуючися про плян Тіни, штовхаю ліктем Отаманенка:

— Ходім.

Коли підійшли до ожереду соломи позаді вартівні, Тіна, наблизивши своє лице до наших, шепнула:

— Заховайтеся за солону і чекайте. Я його зараз приведу сюди. Як трохи забарюся, то нічого. Я з ним поромансую і запрошу перейтися кругом хати. Але ви хапайте відразу за горло, щоб не крикнув.

Тіна зникла в темряві. Через якийсь час від хати в нашому напрямку стала наблизатися приглушена московська розмова:

— *Слышь, ты только тише, чтоб начальник не услышал... Слышь, я тебя выдал, как ты вчера к нам масло на соль*

²⁶⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «рано».

²⁶⁷ Так у всіх прижитт. вид. (у журн. вид. 1934 р.: «на слідуючий вечір»).

менять приносила, начальник всё к тебе подсыпался... Ты, слышь, ему не верь — ён женатой. Я вот как увидал тебя — так сразу полюбил, вот ей-богу, полюбил. Пойдем, слышь, посидим на соломке...

Тіна, соромливо відмовляючися, простувала до соломи. Дійшовши до ожереда, червоноармієць потягнув її сідати, але вона шарпнулася, щоб підвести ближче до рогу, за яким ми притаїлися. Подумавши, певно, що хоче тікати, «товарищ» кинув рушницю і, вхопивши Тіну поперек, жбурнув нею на соломку.

— Молчи, стерва, а то заколю!

Поки він, розпалений, «готовився до наступу», Отаманенко зашморгнув на його шиї пояс²⁶⁸. Тіна, зірвавшись з соломи, вихопила мисливський ніж, що висів на моїм поясі, і тричі прошила ним груди червоноармійця.

— Вот ей-богу, я тебя сразу полюбила! — прошепотіла з люттю і, віддавши мені ніж, витягла із-за пазухи револьвер.

— Світіть сірника і йдем до дверей, щоб не вискочив надвір ніхто.

Зійшовши на ганок, стаємо по обох боках відчинених дверей у сні. З хати чути храп сонних. Нечутними тінями замаячили коло хати постаті хлопців.

Через пару хвилин в хаті попід стіни сиділо двадцять сім обеззброєних червоноармійців. Двадцять хлопців з Отаманенком побігли надолину до моста, на якому стояла варта — три чоловіки з кулеметом. На мості розляглася стрілянина. Забравши своїх полонених, виходимо через залізницю в поле. Коло мосту стихло. Значить, усе в порядку.

За десять-п'ятнадцять хвилин долини стали наближатися постаті наших. В цей час розлігся вибух. В короткому блиску світла промайнула арка мосту. Вийшовши на до-рогу і відвівши по ній захоплених у протилежний від нашого маршу бік, скидаємо у рів двадцять сім трупів. На мос-

²⁶⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «пояса».

ті одного убили, а двох²⁶⁹ втекло, покинувши кулемет. Отаманенко турбується, чи добре вдався вибух, бо трохи поспішили при закладанні міни.

Прощаємося з дідом Шевченком та Тіною, які йдуть додому, і вирушаємо в напрямку Бовтиша. Дід стоїть на рові, махаючи нам шапкою:

— Бувайте, хлопці! Як завітаєте ще в наші краї — сповістить зараз же. Буду знову годувати вас чим Бог пошле. А якщо той... то ми вас з дочкою і в Холодному Яру знайдем!

Коли ми відійшли вже три-чотири кілометри, на залізниці розляглося кілька гарматних стрілів. Просвистіло в бік лісу і розірвалося десь далеко кілька стрілен. Почулася приглушена віддалю кулеметна стрілянина. Здогадуємося, що то вартовий панцирник, який кружляв уночі і супроводжував потяги на цій лінії, підійшовши до підірваного моста, відкрив навмання вогонь по невидному ворогові²⁷⁰.

Ідемо якийсь час попід лісом. Дійшовши до рова, де границя²⁷¹ лісу круто завертала вправо, посилаємо трьох хлопців розшукати в Бовтиші другу групу лісовиків і передати їм наказ отамана. Самі рушаємо даліше полевою дорогою. Коли переходили одну балку, Отаманенко показав мені рукою на височенну могилу, яка залишалася праворуч від нас²⁷².

— Читав або чув, може, пісні та перекази про запорожця-характерника Харька? Так ото²⁷³ його могила. Добру насипали. Як гетьманові якому...

По дорозі оповів кілька переказів про фантастичні чини козака-характерника, який і «кулі від себе відвертав», і «шаблі заговорював», і «з сотнями ворогів сам у бій вступає та побивав їх»...

²⁶⁹ Так у всіх прижитт. вид. (пор. «кількох» на стор. 89 і 94).

²⁷⁰ У вид. 1934 р.: «відкрив вогонь по невидимому ворогові».

²⁷¹ У вид. 1938 р.: «границя».

²⁷² У вид. 1938 р. пропуск після «могилу».

²⁷³ У вид. 1938 р.: «то».

Вже починало світати, коли ми пройшли полями між селами Івангородом та Бовтишкою і полем взяли напрямок на Бондурівський ліс. Зайшовши по дорозі до одного із лісників, дістаємо сьогоднішню «адресу» Квашиної групи лісовиків. Провідника не треба було, бо Отаманенко й цей ліс знав як своїх п'ять пальців.

Поснідавши коло лісничівки хлібом і салом²⁷⁴, ідемо розшукувати дуб, на якому минулого року трьох большевицьких комісарів лісовики повісили²⁷⁵. За інформаціями лісника, Кваша переніс учора свій табір в його околиці. По годині²⁷⁶ ходу лісом Отаманенко зупинив нас:

— Полежіть трохи тут, а я піду сам — бо хлопці, чого доброго, спросоння ще кулями привітають.

За кільканадцять хвилин трохи вбік від напрямку, взятого Отаманенком, розляглося бекання диких цапів. Ще через кілька хвилин між деревами показався Отаманенко і Кваша, в накинутій наопашки студентській шинелі. (Кваша був студентом агрономічної школи.)

За якийсь час ми були вже в таборі Кваші, що був розположений між деревами в старому, зарослому дрібними корчами лісі. Група ця налічувала коло тридцяти чоловік. Розположуємося поруч неї. Хлопці поділилися з нами запасом продуктів на обід. Відра ми мали з собою. Запалили²⁷⁷ вогнища.

Один із Квашиних козаків приніс нам дикого цапа, якого застрілив світанком²⁷⁸. Мене здивувала надзвичайна фізична сила хлопця, що ніс величезного цапа, як би то був заяць. Розбалакалися. Хлопець був одним із тих старих лісовиків, що від 1918 року більше прожили в лісах, як в хатах. Звали його всі Бугасм, а як було його правдиве прізвище, нікого не цікавило. Він на цей досить немило-

²⁷⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «хлібом і салом, які мали з собою».

²⁷⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі замість «повісити» — «повішати».

²⁷⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «через годину».

²⁷⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «запалили».

²⁷⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «на світанку».

звучний псевдонім зовсім не ображався. Коли я запитав, чи це його прізвисьце, то Бугай з усмішкою потиснув медвежими плечима й добродушно махнув рукою:

— Та ні! Це братва мене так прозвала. А мені що! Як Бугай, то Бугай — аби большевиком не називали.

В розмові довідаюся, що то він минулого року повісив на дубі трьох комісарів.

Оба табори змішалися. Хлопці ділилися новинами і вражіннями. Бородатий лісовик оповідав, що минулого тижня робила на них облаву ворожа кіннота:

— Вони ще тільки рано в ліс збиралися, а нам вночі вже передали. Два полки їх, значить... Отаман каже: «Ну, хлопці, роби гнізда на старих дубах!» Як місяць зійшов, ми й пішли отуди під Кучургани. Дуби там старі, високі та гилясті. Вибрав собі кожний дуба, щоб густий був та до гиляк високо, а тоді Бугай шнура на гиляку закине і підсадить кожного. Він у нас, бач, завжди з шнуром ходить — каже, щасливий, бо вже одинадцять «товаришів» на йому повісив, а ні разу не увірвався.

Слухачі глянули на Бугая, що стояв коло мене. Той добродушно усміхнувся і погладив рукою міцного льняного²⁷⁹ шнура, який був намотаний наукіс через плече і груди.

— Та воно, дядьку Петре, шнур — штука хороша. Чи в господарстві, чи в лісі завжди придасться.

— Та хіба я кажу, що нехороша?! Так ото кожний виліз на самий вершок, посплітав гиляки і ліг собі, як дитина в колиску. Лежиш — тільки вітрець тобою погойдує. А навкруги тільки й видно, що небо та море зелене. Ані тобі униз, ані тебе знизу — ні чорта не видно.

Раненько «товариші» лавами у ліс. Свистять, кричать, стріляють — як би хто заяців полохати наняв їх. Звісно, кацапня дурна — думали, «хахли» від однієї лави на другу

²⁷⁹ У вид. 1938 р.: «ляняного».

тікати будуть. А воно тут ще баландинських хлопців сім по лісі путалися. Почули та й полягали у тернину густу. Туди конем не поїдеш. Лава перейшла, а хлопці руки в кишени та й пішли собі у протилежний бік.

Попід наші дуби із сотня перейшла. Кричать:

— *Го-го-го! Сдавайся, бандити!*

А ми собі лежимо та пуза на сонці вигріваєм.

Один «товариш» відстав від лави та й сів під деревом, по «своїй надобності», значить... Та на нещастя своє, попав під Бугаїв дуб. Сидить, значить, коня в руках держить за повід, кавалок газети читає і «Яблучко» поспіває. А Бугай слухав-слухав та тихенько спустився на нижчі гіляки, зашморгнув «товариша» своїм шнурком за шию і потягнув на дуба, як яструб курча.

Слухачі засміялися.

— То штука ризиковна²⁸⁰. А якби був промахнувся?! — відіззався один із наших.

— Хто? Бугай промахнеться?! Він у нас майстер арканом орудувати! Каже, як війни вже не буде, піду до міста і запишуся у гицлі — собак ловить на «смичок».

Хлопці вибухнули реготом. Бугай соромливо зачервонівся:

— Не видумуйте, дядьку! Я тоді оженюся і господарювати буду.

До Отаманенка, який лежав під деревом, підійшов Кваша з середніх літ чоловіком, одягненим у захисне вбрання і сиву смушову²⁸¹ шапку. Підходжу до них. Кваша представляє свого товариша:

— Це наш «кошовий» поет пан Чайченко. Все поеми пише про лісову братію.

Лягаємо усі на траву. У Чайченка, як і личить поетові, мрійні сірі очі, якими він закохано оглядає нас:

²⁸⁰ Так у всіх прижитт. вид.

²⁸¹ Так у всіх прижитт. вид.

— Знаєте, дійсно... Ми ж, тиняючися тепер по лісах, робимо велике діло для визволення Батьківщини від ворога. Та коли ми досягнемо свого, то одні вже загинуть, другі підуть на мирну працю, невідомі нікому, і визволена Україна навіть не буде знати імен своїх лісових лицарів. Я, знаєте, поставив собі за ціль писати поеми, в яких фіксую прізвища учасників, характерні риси кожного, події, в яких він приймав участь чи відзначився... Це, знаєте, для майбутньої історії визвольної боротьби буде дуже важливим матеріалом.

Я усміхнувся.

— Якщо ви до прізвищ, характерних рисок, вчинків додасте ще й адреси, а потім з своїми поемами попадетесь в руки ЧК — то це дійсно буде важливим... і для чекістів, і для нас, і для наших родин.

— Але ж Боже борони! Цього ніколи не може статися. Адрес я, звичайно, ніде не зазначую, та їх нетяжко буде устійнити і потім. Те, що я пишу, — це є своєрідний літопис боротьби. Матеріал, що певний час можемо заховувати в безпечному місці у своїх надійних людей, де він буде собі чекати перемоги над ворогом. А чекістам я живий взагалі в руки не дамся, бо Єлисаветська ЧК заочно присудила вже мене до розстрілу за працю, яку я провадив на Херсонщині. Товариш пана Кваші знає це — він порадив мені рятуватися до нього в загін.

Зав'язалася розмова про загальне положення й перспективи. Поет висловлював наївні оптимістичні думки, над якими ми в душі посміхалися. Потім перевів розмову на особи.

— Отаманенко — це, певно, ваш псевдонім? — звернувся він до Отаманенка.

Той (це було його дійсне прізвище) затверджуюче кивнув головою.

— Звичайно, псевдонім.

— А ваше, пане Залізник, — звернувся до мене, — теж, певно, псевдонім?

- Ні, це моє дійсне прізвище.
- Ви не з Катеринославщини часом? У нас зустрічається це прізвище...
- Ні. Я з Бессарабії.
- В вашому відділі багато холоднорців. Мене, знаєте, Холодний Яр цікавить. Хотів би побувати там.
- Будемо ще, — завважив Кваша.
- Маю охоту пописати²⁸² трохи. Піду приглянуся до ваших хлопців. Знаєте, цікаві типи є. Як дивишся — так і пригадується старовина, бурлачня запорізька...

Чайченко встав і пішов до гуртків, що розмовляли коло вогнищ. Отаманенко глянув на Квашу:

- Де ти його взяв?
- Один наш чоловік, з-під Новомиргорода, із листом прислав. Пише, що його розшукує по селах ЧК і щоб я його прийняв до себе.
- Щось він мені зі своїм «літописом» не подобається...
- Та у нього просто сьомої клепки в голові бракує... Видається собі поетом. Думає, що робить велике діло для історії. Щоби підозрівати в ньому агента ЧК, для цього він задурний. Коли б він записував прізвища з якоюсь іншою ціллю, то робив би це потихеньку, щоб ніхто не знав. Але я теж такої думки, що треба йому сказати, щоби він краще спалив свої «поєми». Поки ще пишемо історію кров'ю — з прізвищами треба обережніше.

Через годину я сидів з Бугаєм коло костиря і уплітав за обі щоки кавалок²⁸³ смаженого цапа. Бугай оповідав мені цікаві подробиці з інтимного життя великого лісу: про звичаї і характери звірини, про те, як по поведінці дикої птиці відгадувати, чи є хто близько в лісі, і чи то лісовик, чи чужий. («Лісовик ніколи птиці кривди не зробить, вона його знає і не боїться».)

До нас підійшов сяючий Чайченко:

²⁸² У вид. 1934 і 1935 рр.: «написати».

²⁸³ У вид. 1938 р.: «кусок».

— Ну, знаєте, я дуже задоволений. Сьогодні я багато написав. Отут і про вас є...

Перекинув кілька списаних карток.

— От...

Наш загін, хоч невеликий, —
Ворог не злякає,
Бо він собі, як залізо —
Залізняка має.
Не старого, що на весь світ
Славою лунає,
А нового, молодого,
Що слави здобуває.

Щоби відчепитися від «поета», хвалю вірша і лягаю спати. Прокинувшись через пару годин, шукаю води напиться і вмитися.

Більшість табору спала. Відра всі були порожні. Бугай, який, сидячи під деревом, витісував з кавалка липи ложку, піднявся:

— Напитися хочете, пане Залізник?

— Напитися та й умитися добре було би.

— Випили хлопці всю воду після цапа. Як хочете, перейдемося до кринички. Там удолині, в корчах, є така, що тільки звірі та ми її знаємо. Я люблю отак на розсвіті полежати в корчах коло неї, подивитися, як дикі кози та лиси прибігають воду пити.

Захопивши відро, ідемо лісом. Кроків із сто Бугай задумливо мовчить, потім обертається до мене.

— А знаєте, пане Залізник, отой писака, що до нас підходив у обід, — то большевицький шпигун. Я казав Кваші, а він сміється.

— А чому ви так думаєте, що він большевик?

— Я не думаю, а знаю напевно. Чому я знаю, то я правду сказати, і сам не знаю, але голову дам собі відрізати, що

це так. Він у лісі не по своїй охоті. Ліса він не любить, і його ліс не любить...

Я усміхнувся:

— Як то, хіба ліс може любити?

— А ви думаєте, що ліс мертвий? Ліс живий. Він теж знає, хто свій, а хто ворог...

Я йшов задумавшись, машинально зламуючи по дорозі гілки кущів.

— От відразу видно, що ліс для вас ніколи не був хатою і родиною. Якби я попав у лісі на ваш слід, то відразу здогадався б, що то пройшов не лісовик. Навіщо²⁸⁴ ви ломаєте ці гілячки? І кривду лісові робите, і слід за собою залишаєте. Отам, як ми йшли, ви на муравлисько наступили... квітку оту синеньку ногою зломали. Настоящий лісовик завжди переступить, без потреби найменшої гілочки не зламає.

Ми йшли вже зрубом. Нагло Бугай пристанув і пильно глянув понад корчі. Трохи вбік від напрямку, в якому ми йшли, на дереві, що здіймалося трохи над корчами, завзято цокотала сорока, викручуючися на всі боки.

— Чого це вона розцокоталася?

— От цокоче собі... може, нас побачила.

— О ні! Я їх натуру добре знаю. Там хтось сидить або лежить. Бачите, вона все на нього поглядає — боїться, щоб гнізда її не зачепив. Хто б це міг бути? Може, і з наших хто — та підем поглянемо на всякий випадок.

Поставивши відро, витягнув револьвер. Витягаю свій і тихенько крадемося корчами до наміченого Бугаєм місця. Сорока втекла з дерева і цокотала десь в корчах. Через якийсь час Бугай, що йшов попереду, став і стиснув мені руку. Дивлюся в напрямку, який він показав мені пальцем. На пеньку, між корчами, плечима до нас сидів «поет» і, видно, писав щось на колінах. Заглибився в «хвилю натхнен-

²⁸⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «нащо».

ня» — майнула думка, та відразу ж відлетіла. На землі коло нього лежав скинутий чобіт. На ньому револьвер. Через якийсь час поклав²⁸⁵ револьвер на коліна, підняв чобіт і, запхавши між холяву та піднаряд зложений папір, став зашивати розпорене. Щоби попасти голкою в старі дірки, підносив чобіт до сонця.

Нема сумніву... Але що робити? Чи схопити його зараз, чи підждати, поки вернеться до табору? Бугай дав мені знак, щоби я заховався добре за корч, а сам рачки зник. За пару хвилин «поет», обкручений добре Бугаєвим шнуром, лежав на землі коло пенька. Беру чобіт і витягаю з не-зашитої до кінця холяви кілька списаних карток паперу. Прізвища, імена, короткі біографії, головне — «злочини проти совітської власті», домашні адреси лісовиків, родичі, прізвища людей, які доставляли харчів. Сьогодні дописував наших, здобувши за короткий час чимало відомостей, розмовляючи і підслухуючи. Бугай відшукав в списку себе, із зазначенням села і правдивого прізвища.

— Бач, записав, що я одинадцять його братів повісив. Не турбуйся, браток, будеш дванадцятим...

В таборі «поет», роблячи наївну міну, виправдувався, що він боявся, що будемо лаяти його за ті записі, і через те записував потайки — звичайно, «для історії». При деталь-ному обшуку знайшли заховану в закаблукові чобота по-лотняну посвідку в московській мові:

«Зовсім таємно. Посвідчується, що пред'явник цього, т. Миколаїв, є дійсно таємний співробітник особливого відділу 1-ї Кінної армії, відділу боротьби з політичним бан-дитизмом. Всім ЧК і особвідділам військових частин в разі, коли б він до них звернувся, пропонується допомагати йому всіма можливими засобами.

Начальник особвідділу 1-ї Кінної армії (підпис)».

²⁸⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «він поклав».

Після відповідного допиту «поет» підвечір повис на «дубі трьох комісарів».

Вночі поблизу нашого табору розляглася стрілянина²⁸⁶. Приготовилися до бою. Бугай, що пішов на розвідку, привів з собою групу лісовиків, яка з Бовтиша прийшла на з'єднання з нами. Виявилось, що вона в темноті у лісі зустрівалася з групою баландинських хлопців, які не знали наших паролів і вступила з ними в бій. Обійшлося, на щастя, без жертв.

На другий день весь табор перенісся в урочище Кучургани — частину лісу, яка своїми горами і ярами, вкритими густим зрубом, нагадувала околиці Холодного Яру. Оповістили лісника про «зміну адреси».

Наступного ранку прийшов з Холодного Яру Чорнота з двома козаками. Побачивши мене, Андрій остовбурів. Потім, обхопивши, мало не задушив в своїх медвежих обіймах. Був той самий. Кубанка, черкеска, срібний кинджал і шабля... З жалем згадую свої, які попали в руки ворога під Капітанівкою. Андрій потішаюче²⁸⁷ поплескав по плечі:

— Нічого, Юрку, достанем²⁸⁸... і коня для тебе маю доброго*. Я там побував вже після того. Хреста над хлопцями поставив. Того, що тоді «товаришів» привів на лісничівку, повісив. За тебе мстився, а ти — живий...

Андрій передав Отаманенкові і Кваші наказ від отамана Деркача.

Штаб Холодного Яру постановив переходити до активної боротьби. Почавши з дрібних нападів на ворожі осередки, запалити вогонь великого повстання на Чигиринщині. Досягнуто відповідне порозуміння з ватажками Черкаського повіту і Задніпров'я. Приходили зв'язки

²⁸⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «розляглася у лісі стрілянина».

²⁸⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «потішаюче».

²⁸⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «дістанем» (у журн. вид. 1934 р.: «достанем»).

* Мій Абрек окалічив на ноги після того, як вирятований ним від смерти Гриб нагодував його на radoцax через міру ячменем, не давши як слід прохолонути.

з Звенигородщини та з Херсонщини. Від українського уряду приходив Красовський.

Червона армія витратила багато сил на українсько-польському фронті. Врангель посувається вверх по Дніпру. Треба бути готовим до боротьби ще й з цим ворогом. Рішено, що якби Врангель раніше від українського війська заняв нашу місцевість — залишатися в лісах і не ослаблювати боєвої готовності. Як білі захочуть, щоби здати їм зброю, — вступати в боротьбу.

Події насуваються. Через три дні, вночі, група холодноряців робить напад на Олександрівку. Тієї самої ночі Кваша і Отаманенко мають зробити по цей бік залізничі напад на три пункти і зруйнувати частину залізничної лінії. Занявши Олександрівку, холодноряці перейдуть теж на цей бік і, приєднавши до себе цю групу, разом повернуться до Холодного Яру.

Після наради Андрій йшов з лісу до табору зо мною.

— Ну, Юрку, я ввечері назад. Ти теж підеш. Завтра вночі в Отамановій долині під Мельниками збирається братва з усіх холодноряських сіл. Буде кілька тисяч народу. Це поки що пробна збірка і нарада. Розмітимо на ново курені й сотні. Там будеш потрібніший²⁸⁹.

— Андрію, як там Галя поживає?

Андрій глянув на мене якимось дивно.

— Тобі ще той чад із голови не вилетів? Плюнь на це. Галі, може, більше вже не побачиш.

Тривожний біль стиснув серце.

— Андрію! Що з нею! Вона вже нежива?

Відповів не відразу:

— Жива, нічого їй не сталося. Та баба-бабою... Я чув, що вже в якомусь чекістові закохалася і у Московщину виїжджати з ним збирається. До нас вже не приходять. Найдорожчих наших хлопців у Кам'янці — Маркевича

²⁸⁹ У вид. 1938 р.: «потрібний».

та Буряченка — розстріляли. Улаштували ми, без тебе вже, одного бувшого старшину Чорноморського полку з чужими документами слідчим у кам'янську ЧК — того теж розстріляли.

Останні хлопці спостерегли, що за ними стежать і повтікали. Галі не зачіпили²⁹⁰. Хто знає? Може, хлопці, що загинули, не видали її, а може... вона їх видала... З Кам'янкою у нас тепер зле.

Стало гірко й смішно. Галя закохалася у чекістові?! Галя видала хлопців?! За це я спокійний. Та мимо того заспокоєння в душу засіла тривога.

Підвечір ми з Чорнотою і двома козаками вирушили до Холодного Яру. Перейшовши ліс вздовж кам'янської дороги, вийшли в поле. Йшли межами між дозріваючими хлібами. Зліва, зовсім близько, засвітилися вікна села²⁹¹ Юрчихи. Йшли обережно, бо це село, недалеко від Кам'янки, було улюбленим місцем постою карного загону Лопати. Місцеві грабіжники й конокради під проводом теж місцевого злодійського «батька», що став вірним слугою ЧК, були для нас небезпечніші від червоних частин. З села долітали п'яні викрики і пісні. Карателі розважалися.

Виходимо на горб і оглядаємо місцевість. За Юрчихою світилася²⁹² Кам'янка, до якої було не більше чотирьох кілометрів. Правіше простяглася довга смуга світел села Косарки²⁹³. Коло неї маємо переходити.

Спускаємося в балку і виходимо нею на луки. Хлопці пильно розглядаються, щоби не зблудити з напрямку на брід через річку. Через якийсь час, лігши в лозах, оглядаємо і «обслушуємо» протилежний беріг. Чорнота сідає і починає стягати чоботи.

²⁹⁰ У всіх прижитт. вид. «зачепити» упереміж із «зачіпити».

²⁹¹ У всіх прижитт. вид. тут і далі подекуди «с.»

²⁹² У вид. 1938 р.: «світалася».

²⁹³ У всіх прижитт. вид. замість назви Косарів — назва річки Косарки (пор. на стор. 130, 238).

— Цікаво, чи скоро «товарищи» здогадаються засідку тут зробити. Через цей брід все сполучення наше через залізницю йде.

Взявши чоботи в зуби, а в руки револьвери та гранати, по черзі, тихо ступаючи в воду, переходимо на другий бік. Збільшивши ще чуйність, посуваємося вперед до залізниці, по якій ходили вночі патрулі залізничної охорони. В кількадесятьох кроках замаячили телеграфічні стовпи. лягаємо в житі і оглядаємо лінію.

Почувся шум потягу, що наближався із сторони Знам'янки. Із-за горбка висунулося світло паровозу. В «теплушках» гамір, пісні. Переважають сумні українські мотиви. Андрій зітхнув:

— наших сватків у Сибір та Туркестан везуть... Большевики мобілізацію переводять... До деяких наших сіл Кам'янський воєнкомат теж наказ передав. Щоби чотири річники²⁹⁴ в добрих чоботях та із запасом харчів на два тижні до Кам'янки зголосилися. Та хлопці сміються. Ми, кажуть, вашого воєнкома не признаємо. У нас свій в Холодному Яру сидить.

Коли червоне світло на останньому вагоні віддалилося, переходимо через залізницю. Полями між Косарами й Новою Осотою беремо напрямок на Грушківку. Після півночі спускаємося з гори в село, недалеко лісу. На вулиці, якою йдемо, мертва тиша.

— Хто?! — розлягається оклик невидного вартового.

— Дуб! — відповідає Чорнота.

— Чорний Яр! Це ти, Андрію?

— Я. Виліжайте-но на дорогу.

З-поміж дерев на окопі вискакують три чоловіки з рушницями і наближаються до нас.

— Свят-свят! Залізник! — скрикує один із вартових, приглянувшись в темноті до мого обличчя.

²⁹⁴ У вид. 1934 і 1935 рр.: «передав із своїми селянами, щоби чотири річники».

— Вернувся з того світу... За Холодним Яром занудьгував, — задоволено буркнув Чорнота.

— А що ж наш Зінкевич, чи правда, що загинув?

— Не знаю, хлопці. Ми були разом в одиночному корпусі елисаветградської тюрми, ізольовані один від одного. Мене вночі повели розстрілювати на пустарі незв'язаного, і я висмикнув їм з рук. Ми оба числилися за будьоновським *особотгелом* — один вирок мусів бути. Як раніш його від мене забрали, то, видно, вбили — і як після мене брали, то, напевно, вже зв'язали.

Хлопці сумно схилили голови.

— А мати його не хоче вірити, що загинув. Живий, каже, Гнат і тільки. Сни їй такі сняться...

Чорнота позіхнув:

— Другим разом собі побалакаєте. Тепер давайте нам їсти і десь заснути трохи до світу.

— Ходіть до мене, — запропонував один. — В клуні свіже сіно. Крапці постелі не може бути.

Поївши сала з зеленим часником, лягаємо спати.

Раненько, поснідавши, занурюємося в гущавину Холодноярського лісу. По дорозі відвідуєм невеликий табор, що заложив його тут начальник телепинської червоної міліції Калениченко із своїми хлопцями. Калениченкові, що у наших реєстрах звався Галайдою, та його хлопцям треба було оповісти. Годі було і від почастунку відмовитися... Забрало це добру годину часу.

Вийшовши з табору, завертаємо²⁹⁵ понад Холодним Яром на Мельничанські хутори. Величава тиша й темно-зелена безодня яру робить вражіння сильніше від зимового.

Отамана Деркача на хуторах не застали. Пішов з Ханенком і ще кількома хлопцями у село.

²⁹⁵ Уривок від «Холодноярського лісу» до «завертаємо» додано у вид. 1938 р.

IX

В лозах на Чучупаковій леваді розляглися на траві кілька-надцять чоловік бурлаків і місцевих повстанців. Отаман лежав горілиць, а на ньому верхи сиділа маленька Ліда і щось жваво оповідала. Зустріли нас весело, тим більш що всі присутні були переконані, що мене нема вже на цьому світі.

Міцно стискають руку Олекса та Семен Чучупаки, Ганна Ерестівна, Деркач, Ханенко, Кононенко й інші. Ліда, з якою ми колись гаряче приятелювали, якийсь час недовіжливо дивиться на мене в іншому одязі, потім обіймає за ноги і тягнеться на руки. Сівши в кружок на траві, ділимося новинами.

Ганна була з Лідєю у Києві, коли його займало польське і українське військо. Під час відвороту залишила місто. До Фастова добралася з обозом якоїсь польської частини. Оповідала свої вражіння. Всіх приємно здивувало, що українські частини, які були в Києві, мали із англійського сукна військові однострої з пагонами й відзнаками²⁹⁶ на петлицях. Майже всі присутні були минулого року в українській армії, коли на фронті старшини і козаки носили однострої згідно із смаком та поглядами командирів частин, а то й своїми власними, без усяких рангових відзнак.

Увагу притягнуло оповідання Ханенка, що повернувся недавно із зв'язкової поїздки за фронт, про його розмову з «дідусем» Омеляновичем-Павленком. Було якось дійсно дивно, що «дідуся» тепер величають не отаманом, а генералом, а він до Ханенка звертався «пане поручнику».

На леваду прийшов старий Чучупака із Чучупачихою. Стару трудно упізнати — так пригнобила і знищила її смерть синів. Обличчя бліде. Руки і голос дріжать.

— Дітки, чи обідати до хати підете, чи, може, сюди хай дівчата принесуть?

²⁹⁶ У вид. 1934 і 1935 рр.: «відзнаки».

Більшість погодилася обідати на вільному повітрі. Кілька дівчат, що помагали Чучупачисі варити обід, принесли на леваду горшки з борщем та макітри з варениками. Після обіду надійшло ще кільканадцять чоловік. Прийшов бувший коцурівський командир куріня²⁹⁷ та член ревкому Юхим Ільченко, чигиринець старшина Хвещук, бувший курінний «Запорізької Січі» Ковальцов (Орлик), Василенко, Заяць і др.

Підвечір вирушаємо всі на Отаманову долину. Піднявши-ся на високу гору над селом, заходимо на цвинтар. Могила Василя Чучупака гарно прибрана муравою й квітами. Постоявши хвилину коло неї, йдемо далі. Вже темніло, коли ми прийшли над глибоку круглу долину. На схилах її темніли плями поодиноких дерев. Спускаємося трохи вниз і розташовуємося під високою могилою, що стояла на уступі. Через півгодини на горі розлігся свист — спочатку короткий, потім протяжний, Семен Чучупака відповів таким самим свистом.

Із-за обрію виткнулася довга валка людей. То йшли медведівчани. За кілька хвилин з протилежної сторони засвітали лубенчани. Надійшли мельничани. До одинадцятої години вся долина заповнилася озброєними людьми. Зібрався активніший повстанський елемент із Медведівки, Мельників, Грушківки, Лубенець, Зам'ятниці, Головкивки, Івковець, Новоселиці, Полуднієвки, Янівки, Матвіївки²⁹⁸, Худолієвки, Трушівець. Мамай привів побережан. Група суботовців прибула під командою Левадного. Від недавньої ворожнечі двох «республік» не було вже й сліду. Всі групи трималися по селах, відповідаючи за свій склад. Ніхто чужий — або й свій, до якого не було повного довір'я, — не міг потрапити в Отаманову долину. За обрієм долина була оточена низкою вартових.

До штабу коло могили зібралися ватажки. По короткій нараді Деркач піднявся на могилу. Сильним голосом з'ясу-

²⁹⁷ У всіх прижитт. вид., окрім журн. вид. 1934 р., у непрямих відмінках «курін-» упереміж із «курін-», так само «курінний» упереміж із «куренний».

²⁹⁸ У всіх прижитт. вид. «Матвіївка» упереміж із «Матвієвка», так само «Розумієвка» і «Розумієвка».

вав загальне положення. Червоні, досягнувши хвиливу перемогу на західньому²⁹⁹ фронті, спішаються із «приведенням до порядку» запілля. Підсилено здирають развйорстку. Переводять мобілізацію і відсилають забраних українців до Сибіру та Середньої Азії. На півдні успішно розвивається наступ війська Врангеля. Положення на українсько-большевицькому фронті може змінитися. Буде залежати від того, чи зможе Україна вдарити по ворогові своїми повстанчими силами. Наближається рішача хвиля боротьби. Холодний Яр мусить підносити зброю.

З юрби виступило кілька промовців. Їх короткі змістовні промови збігалися до одного:

— На мобілізацію не підем. Як гинути — то захищаючи свої хати, а не московські інтереси в Азії. Ворогові не піддамося. Хліба йому не дамо. Треба готуватися до боротьби. Хай штаб Холодного Яру переводить підготовчу організацію — підемо всі. Треба лише до широкого виступу виграти трохи часу, бо поспіли жнива. Зібрати хліб — і за зброю!

Зібравши знову ватажків, отаман на швидку руку переводить реорганізацію за вказівками, що їх привіз Ханенко із-за фронту. Полк Холодного Яру переформовується в бригаду трьохкуренного складу.

1-й курінь складається із ближчих до Холодного Яру сіл. Він буде основним ядром збройних сил. Поки що, до розширення операцій, командує ним сам Деркач, а штаб його є одночасно і штабом бригади. Має у своєму складі три піші сотні, кінну і кулеметну. Першою сотнею командує сотник Василенко, другою — сотник Вишневецький, третьою — сотник Темний. Кінною командує Чорнота. Кулеметами — Левадний. Я дістаю наказ приступити до виконання обов'язків куренного осаула (фактично ад'ютанта)³⁰⁰.

2-й курінь — Дніпрове побережжя з Мамаєм. 3-й — села із-за залізниці, які на цьому зібранні представлені не були.

²⁹⁹ Так у всіх прижитт. вид.

³⁰⁰ У вид. 1938 р.: «осаула».

Села мусять поспішити з жнивами і готувитися до повстання. Гуртки тихо покидали долину, поблискуючи під місяцем зброєю. Коло сотні хлопців з різних сіл та бурлаки, зарання попереджені отаманом, залишилися і пішли доночувувати до Мельників.

Отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака, Левадний, Василенко і я, повернувшись світанком до села, сідаєм в одній із хат за мапу. Обговорюємо деталі пляну сьогоднішнього нічного нападу на Олександрівку. Ціль операції проста і практична. Треба зробити для бригади запас цукру, солі, сірників. Все це є в олександрівській цукроварні та двох «гос-базах» у містечку. Цими днями до каси цукроварні привезено вісім мільонів карбованців, які теж нам здадуться. Каравальна рота та міліція дадуть пару кулеметів і чимало набоїв.

Коли червоні не будуть знати, хто зробив напад, то він не притягне їх уваги до Холодного Яру. Після нападу перейдемо на один день за залізницю і повернемося, зробивши фальшивий маневр відходу на Херсонщину. Сьогодні ж вночі група наших хлопців із Бондурівського лісу зіспе залізницю між мостами на річці Косарці та Осотяжці і перейде до Холодноярського лісу. Це забезпечить нас від бронепотягів з боку Кам'янки. Кваша з половиною людей одночасно зіспе залізницю з протилежного боку — між Олександрівкою та Малими Бірками. Отаманенко з останніми зробить напад³⁰¹ на село Великі Бірки і налякає звідти продовольчий загін. Виповнивши свої завдання, ідуть на з'єднання з нами до лісу Нерубай.

Наступної ночі перейдемо назад через залізницю під Соснівкою і на Цвітну, Любомирку, Матвіївку вернемося до Холодного Яру.

Увечері двісті бурлаків і місцевих повстанців зібралися коло сільської управи. З Мельників і Медведівки прибуло

³⁰¹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Кваша з половиною останніх людей одночасно зіспе залізницю з протилежного боку — між Олександрівкою та Малими Бірками. Отаманенко з рештою...»

сорок підвід на кращих конях. Десять підвід мали взяти по дорозі в Матвіївці. Кіннотчиків брали лише десять — для розвідки і роз'їздів по дорозі. Група була розбита на чотири відділи, при кожному ручний кулемет. Цілі маршу з місця ніхто не знав, окрім штабу.

Головківку перейшли не затримуючися. У Матвіївці приєдналися підводи, замовлені ще за дня. Матвіївських хлопців, які теж приготувалися до походу, чекало розчарування, бо групи не збільшували, щоби не зробити її нерухливою. Польовими дорогами, обминувши Триліси, під'їхали після півночі під Олександрівку. Залишивши підводи позаду, розположуємося на краю ліска під самим містечком. Посилаємо двадцять чоловік обійти з двох боків місток, через який мали вірватися, і тихо зняти, а як не вдасться, то збити з нього заставу. Приділивши до кожної групи людей, що добре знали містечко, Деркач вияснює кожній зокрема її завдання.

Залогу і місцевих комуністів сподіваємося захопити несподівано — бо після того, як отаман Богдан поліг весною в бою із сотнею будьоновської кінноти, Олександрівка вже відвикла від нальотів.

На містку, до якого було не більше трьохсот кроків, розляглося кілька стрілів, потім — наш умовний свист. Пускаємося бігом туди. Один із висланих наперед хлопців, зустрівши, пояснює, що застава, зауваживши їх, дала кілька пострілів і втекла до містечка. Наш авангард погнався за нею.

Рушаємо всі бігом через міст. Добігши до площі, відділи розбігаються кожний на свою «роботу». Через міст вже гуркотіли підводи. Про невдачу нападу не могло бути мови, бо озброєних ворогів в Олександрівці не більш сотні. Треба було лише скоріше справитися, щоби не надіспіла їм підмога з Кам'янки або Знам'янки, якщо Кваші чи Жукові не вдалося як слід зіпсувати залізницю.

Взявши з собою кіннотчиків, заскакую у пошту, де був телеграф і телефон. Застаю там лише дві панни: дижурну

телеграфістку та телефоністку, які трохи злякано, але з цікавістю приглядаються до нас. Питаю, чи сповіщав хто Знам'янку або Кам'янку про напад на містечко. Відповідають, що Кам'янка від одинадцятої, а Знам'янка від дванадцятої години не відкликується. Є сполучення тільки із стацією Олександрівкою, яка сповістила теж, що зв'язок на оба боки має перерваний. Значить, з обох боків наші хлопці своє діло зробили. З направою залізниці у «товаришів» діло так скоро не йде. Боючися засідки, майже завжди чекають дня. Забравши оба апарати, виїжджаємо на площу до штабу. Отамана не застали — поїхав на цукроварню.

Через якийсь час на площу стали з'їжджатися підводи, навантажені цукром, сіллю, сірниками і різним потрібним для нас крамом із склепів «госбази». Дядьки жартують, що добре ярмаркувалося. Групи Василенка і Чорноти прибули з підводами, на яких два кулемети, рушниці й набої, захоплені в міліції та караульників. Вбити удалося небагато, бо все порозбігалося, покидавши зброю. Отаман приїхав заводською бричкою. На бричці чимала валіза з совітськими грошами. За півтори години робота була скінчена.

Запаливши «госбазу», виступаємо в напрямку Івангорода. Залишивши його праворуч, прямуємо до лісу Нерубай. Групи Кваші і Отаманенка дожидали вже нас у тому лісі.

Увечері вирушаємо назад за залізницю, перейшовши її коло Соснівки. Отаманенко з холоднорцями і своїми хлопцями приєднався до нас. Кваша, переговоривши з Деркачем, повернувся до своїх лісів. Його люди мали розпустити у селах чутку, з тим щоби вона дійшла до червоних, що нальот на Олександрівку зробив якийсь переходячий партизанський загін, що пішов на Херсонщину.

Перейшовши залізницю без жадних пригод, перед Цвітною звертаємо на польові дороги. Обминувши також Любомирку, світанком в'їжджаємо у Матвіївку.

По повороті до Мельників все привезене поступило на склади в розпорядження господаря. Частина грошей була

призначена на видатки по розвідці та інші витрати поза межами Холодного Яру. Гроші, призначені для внутрішніх видатків, відіслано до Одеси — щоби через своїх людей обміняти їх на українські гривні та карбованці. В Одесі українські гроші розцінювалися вже дуже низько, а коло Холодного Яру селяни зовсім не хотіли приймати совітських, лише українські і миколаївські.

Через кілька днів, в зв'язку з чуткою, що в напрямку Черкас з'явилися нові червоні частини, коло трьохсот холодноярців виведено у табор в самому Холодному Яру. Там же був і штаб. Останні були в поготівлі, не відриваючися від праці.

В перших днях серпня прибув до нас звідкись, здається, із повстанкому Правобережжя, Дігтяр-Хоменко, бувший державний інспектор котроїсь із частин української армії. Здивувався, що у нас досі немає місцевого повстанкому*. На цю тему відбулося в штабі декілька дискусій, і нарешті постановили: «щоб не відставати від других», вибрати і собі повстанком. Завданням його, як заявив Дігтяр, має бути тримання зв'язку з центральним комітетом, агітація та політична організація селянства. На одному із схилів Холодного Яру відбулися збори, на які прибули представники із сіл. До комітету вибрали Деркача, Ільченка, Отаманенка, Дігтяра, Микитенка та Терехова — бувшого політичного референта котрогось із українських міністерств.

Коли багато голосів викрикнуло кандидатуру Чорноти, той розсердився:

— Моє діло ворога бити, а не в засідання гратися. І взагалі на сім чортів здався нам той комітет?! Зв'язки і штаб може тримати. Агітувати у нас нікого — а туди, де «товариші» панують, пан Дігтяр агітувати напевно не поїде. Досі у нас одна голова була, яку всі слухали. А то штаб буде казати «я старший», а повстанком «я старший». І почнуть воду

* Повстанського комітет. (Тут і далі автор уточнює не приміткою, а в дужках у тексті. — Упор.).

в ступі товкти. Коли хочеться вже вам так повстанкому, то хай отаман буде і головою.

Ця заввага не на жарт зачіпила Дігтяревого соціал-демократичного коника, і він накинувся на Андрія з цілою промовою. Зазначив, що повстанками — це основа майбутньої демократичної влади України, наговорив цілий обіремок про контроль політичної лінії отаманів, про їх відповідальність перед масою.

Коли комітет почав між собою вибирати голову і хотів Деркача, Дігтяр зазначив, що це неможливе — бо отаман є військова влада і не може бути одночасно політичною. На пропозицію Деркача вибрали Дігтяра-Хоменка.

Після зборів ми з Чорнотою лежали на бурці і розмовляли. До нас підсів нововибраний голова повстанкому:

— Ви, пане Чорнота, може, добрий вояк, але з вас дуже кепський політик. Ви не знаєте нових засад...

Андрій перервав його, вдаривши рукою по плечі:

— Слухай-но, браток, ти свої «нові засади» тримай для себе. Попав до Холодного Яру — дивися та вчися, як боротися треба. А почнеш тут «внутрішню політику» з інтригами та демагогією заводити, так — от тобі святий хрест — повішу тебе на першому дубі. І нікого питатися не буду.

Збентежений таким поворотом дискусії голова повстанкому мовчки відійшов.

На другий день, 6 серпня, було Спаса. В цей день у Мотриному монастирі щороку був великий здвиг народу.

У нашому таборі за два-три дні до того виникнула думка, щоби в цей день, коли будуть у монастирі святити квіти та овочі, посвятити свою зброю. Чутка про це передалася на села, і на Спаса — разом з жінками та дівчатами, що принесли святити яблука³⁰² та квіти — прийшло чимало дядьків та хлопців з рушницями. Наш табор пішов на Богослуження до

³⁰²У всіх прижитт. вид. «яблуко» упереміж із «яблоко» (у журн. вид. 1934 р. — виключно «яблоко»).

манастиря майже увесь. Залишилися лише кухарі коло кітлів³⁰³ та кулеметники коло станкових кулеметів.

Коло церков — велика товпа народу, що не вмістився³⁰⁴ у храмі. Виставивши на дороги варту, змішуємося з юрбою. Вітаємося із знайомими, ділимося новинами. Коли наблизився час хрестного ходу, народ став великим кругом навкрузи нової церкви. На траві були розставлені кошики та миски з овочами, медом, вінками і букетами із колосків збіжжя та квітів. Хрестний хід провадив старенький манастирський священик, українець не тільки з походження*, про якого я вже споминав. Коли розпочав вже посвячення, на траву, як по команді, лягли сотки рушниць, шаблі, ручні кулемети; між яблуками та грушками зачорніли ручні гранати. Побачивши це, священик схилив на груди сиву бороду і задумався, неначе нараджуючися із своїм сумлінням. Потім підніс до неба очі і широко махнув кропилом:

— Благослови, Господи, на враги і супостати!

Отаман, з яким ми стояли проти могили сотника Компанійця, став на коліно. За ним хвилею преклонила коліна лава народу. Після посвячення ми стояли гуртом коло могили, розмовляючи з селянами. До нас підійшла і почастивала свяченими яблуками старенька жінка. Це була матір Солонька, боровицького отамана, що загинув весною разом з Петром Чучупакою у черкаській ЧК. Вона прийшла до манастиря пішки із Побережжя, щоб відправити молебен за сина. Постановляєм після Служби Божої відправити на Компанійцевій могилі панахиду за всіх поляглих холодноряців.

Між богомольцями зустрічаю Галину тітку із Медведівки. Стара зраділа:

— Боже мій! То ви живий, пане Залізник?! А ми думали, що й Галю поховаємо... Так же побивалася сердешна, так побивалася — ради не можна було дати. Тієї неділі була

³⁰³ Так у всіх прижитт. вид.

³⁰⁴ У вид. 1938 р.: «не вмістилися».

* Здається, отець Іван.

я у них в Кам'янці. Змарніла геть чисто, плаче все... Воно ж, бідне, не знає, що ви вже тут! Та й і я ж не знала! На другу неділю нарочито піду — потішу. На крильцятах прилетить...

Раджуся з Чорнотою, чи не передати Галі записку, щоби прийшла. Андрій глянув на мене якось незвичко тепло. Потім нахмурих брови:

— Не передавай їй нічого, не запрошуй — як прийде сама, хай приходять.

Сміючись, пригадую йому його новинку, що Галя закохалася у якомусь чекістові, та він, насупившись, нічого на те не відповів.

По повороті до табору зустріла нас приємна несподіванка: Холодний Яр зацвів вишитими сорочками і біленькими хустинками. Мельничанські дівчата принесли нам святочний обід і свячені у селі овочі.

Між деревами на терасі, де містився штаб, застаєм священника одного із великих сусідніх сіл — типового козарюгу, якого повстанча «інтелігенція» жартівливо називала отцем Мельхіседеком*.

Привіз від своїх прихожан на кількох возах «трохи перекусити». Здогадливий панотець не забув захопити також і того, після чого перекусується — а овочевий самогон гнали в холодноярських селах знаменитий. Після кількох чарок і козацьких пісень — які він, до речі, співав артистично — «отець Мельхіседек» розчулився:

— Ех, братчики! Якби мені не попадає та не п'ятеро попелят, попросив би я у Бога прощення, зняв би рясу, взяв би рушницю та й пішов би з вами ворога бити.

Співав весь табор. По «страшному яру» котилися луною мелодійні дівочі голоси. Група дівчат «заатакувала» штаб і так обгодувала нас свіжим медом, що Андрій нарешті заявив, що йому «на живіт вже вилазить».

* Натяк на Мельхіседека Значко-Яворського, що святив гайдамакам зброю.

Після обіду із села стали приходити старші віком гості, чоловіки і жінки. Пришкандибало кілька дідів. Майже столітній дід Гармаш — який, видно, добре потягнув собі ще вдома, — зібравши круг, став оповідати, «що йому дід оповідав», про гайдамаків і Холодний Яр.

Пізно увечері, коли гості розійшлися, ідемо з Андрієм наверх — перейти лісом. Згори яр виглядав фантастично. Табор був розположений недалеко від входу в старих гайдамацьких чи козацьких укріпленнях, що спиналися поверх над поверхом по протилежному схилі. Палаючі в таборі костирі, здавалося, висіли один над одним в повітрі.

Мимоволі захоплений тією асоціацією старого і нового, я почав деклямувати із Шевченка, «як ножі святили». На Андрія теж напав поетичний настрій. Плеснув мене по плечі, що аж кістка хруснула:

— Здається, Юрку, цієї осені не на жарт «повіє вогонь з Холодного Яру»...

В наступні дні в селах відкрився новий вид торгівлі. За одну свячену рушницю давали дві несвячених. Приїжджали міняти із дальших сіл. Додавали револьверами, набоями, грошами, та не знаходилося багато охотників випустити з рук свячену. Чутка про те, що будуть святити, не вспіла належно розповсюдитися, і посвятили зброю може 600—700 чоловік, в тому числі наш табор. Штаб, який перед тим не придавав цій урочистості великої ваги, тепер шкодував, що не перевів цієї акції в ширшому розмірі. Повторювати було якось ніяково.

З Холодного Яру наш табор перенісся на другий край лісу — ближче до села Лубенець, — щоби на якийсь час перенести на нього обов'язок доставки харчів. Роботи у полі кінчалися і до табору стало прибувати більше людей. Прибули із дальших сіл.

Прийшла група хлопців із Жаботина, у якому існувала вже совітська влада.

Одного дня двоє селян привели до табору якусь дівчину у напівміському убранні. Зайшовши до Мельників, вона розпитувала селян про повстанців — скільки їх та де вони тепер стоять. Селяни ті стали за нею стежити, коли вона із села пішла до лісу. Зайшовши до Мотриного монастиря, вона уважно оглянула там всі закутини і вирушила на Жаботин. Тоді вони її притримали. Жаботинські хлопці упізнали, що це Паша Пескова, коханка жаботинського воєнкома, сестра кацапчука Федькі Пескова, якого ми весною повісили за те, що привів до Мельників червону кінноту, завдяки чому загинули Василь і Петро Чучупаки. Притиснута на допиті у штабі Паша призналася, що її вислали на розвідку воєнком та уповноважений кам'янської ЧК, що чекає на неї у воєнкома. По короткій нараді штабу два хлопці повели Пашу до лісу. За пару хвилин два постріли сповістили, що Паша пішла услід за братом.

Через пару днів повернувся із села Соловій і заявив, що тільки що застрілив бувшого холодноярця Запорожця, який залишився був з большевиками, коли ми відходили із Кам'янки. Йому сказала у селі дівчина, що Запорожець, зайшовши на Кресельці, де його знали як холодноярця, сказав, що прийшов шукати своїх. Тим часом уважно розпитує, що робиться у Мельниках та в монастирі, а головним чином добивається, чи ходили хлопці із Мельників у нальот на Олександрівку.

Коли Соловій зайшов до хати, де був Запорожець, то той, змішавшись, почав оповідати йому, що тоді, як ми відходили з міліції, його притримали у містечку червоноармійці і він не міг прилучитися. Потім не мав нагоди втекти, аж оце прийшов. Згодився іти разом з Соловієм до табору. Та по дорозі той «нюхом відчув», що Запорожець має в кишені зброю і хоче, уживши її, втекти. Застрілив його в хвилині, коли Запорожець став витягати із кишені револьвер.

Розпитавши про все, Дігтяр-Хоменко накинувся на Соловія, що той зле зробив, бо, може, Запорожець дійсно

прийшов з щирою душею, зрозумівши свою помилку. Може, Соловієві видалося, що той хоче стріляти чи тікати. Треба було забрати у нього револьвер ще на лісничівці.

Повстанкомові заопонував Чорнота:

— На твоє маленьке «може» у мене є велике «може», що Запорожця послали на розвідку, коли не вернулася Пескова. Коли б він прийшов із щирою душею, то він краще від тебе знав, до кого і куди треба йти. Для мене — як для судді — вистарчить, що Запорожець питав, чи ходили холодноярці на Олександрівку.

На другий день хлопчина, який гнав коло табору корів, сказав, що чув у монастирі шум багатьох голосів і думав, що табір перенісся вже до монастиря. Отаман робить припущення, що то привів свій загін Петренко — бо той передавав, що коло Михайлівки довго вже не втримається.

Левадний, взявши із собою ще п'ятнадцять козаків, пішов з двома ручними кулеметами розвідати, хто там у монастирі шумить. До монастиря від табору було зо три кілометри. Через якийсь час в напрямку монастиря розляглася стрілянина принаймні із тисячі рушниць. Цокотіло декілька кулеметів. Рвалися ґранати.

Табір звинувся в бойовий лад і вирушив лісом до монастиря. Хвилини через п'ять стрілянина притихла. Не доходячи півкілометра, розсипаємося в лаву і, виславши розвідку, посуваємося з наготовленою зброєю.

Розвідка привела двох переляканих червоноармійців, яких знайшла захованих в кущах. Молоді кацапчуки, цокотячи зубами від страху, оповіли, в чому справа.

2-а бригада внутрішньої служби, яка лише позавчора прибула до Бобринської із Московщини — і не маючи зеленого поняття³⁰⁵ в місцевих відносинах, не мала страху перед Холодним Яром — дістала наказ зайняти Мотрин

³⁰⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «ніякого поняття».

манастир і стати в ньому гарнізоном. Проїхала вона через Жаботин на підводах, не затримуючися. Через те зв'язки із Жаботина не встигли попередити нас про її наближення³⁰⁶.

Прибувши до монастиря, бригада спокійно, не виставивши навіть варти, розташувалася на подвір'ї і стала готувати собі обід. Тим часом комісія оглядала приміщення. В цей час, за словами червоноармійців, їх оточила велика сила якогось ворога і майже всіх перебила.

Здогадуємося, що то Левадний використав безпечність бригади і, не турбуючи нас, сам з нею упорався.

На монастирському подвір'ї застаємо страшний хаос. Поміж будинками, в саду лежать вбиті і ранені червоноармійці. Стоять і лежать поперекидані вози з майном, набоями, кулеметами. Земля ряба від рушниць, набійниць, шинелів³⁰⁷, шапок. Посеред цього «Мамаєвого побоєвища» спокійно димилися походові кухні, в яких готувався обід для бригади.

Левадного з хлопцями у монастирі не було. У лісі в напрямку Жаботина розлягалися рідкі стріли³⁰⁸. Погнався, певно, здоганяти. Коли ми, виславши частину людей лавою у тому напрямку, стояли з отаманом і Чорнотою коло церкви, до нас з плачем підбігли черниці. Оповіли, що «товариші», оглядаючи церкви — до яких, казали, що поставлять коней — та келії, забрали з престолів золоті й срібні річі для Богослужень, та знасилували³⁰⁹ декілька черниць — у тому числі стареньку малпообразну карличку, що мала усі шанси померти дівцею.

Селяни, розбрівшись по монастирі, добивали стрілами та вдарами багнетів ранених червоноармійців. Приглядаюся до їх спокійних рухів і пригадую собі «роботу» чекістів у льоху для розстрілів.

³⁰⁶ У вид. 1934 р.: «Проїхала вона через Жаботин на підводах, не затримуючися, а тому ми не встигли отримати попередження про її наближення».

³⁰⁷ Так у всіх прижитт. вид.

³⁰⁸ У вид. 1938 р.: «розлягалися стріли».

³⁰⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «понасилували».

Інакше не можна. Ворог, що залічив рану, — теж ворог. Та й що можна закинути цим озброєним гречкосіям?! Вони лише понятливі учні тих, хто в боротьбі з ними був сильний своєю жорстокістю.

Повернувся Левадний і оповів, що, коли підійшов до монастиря, то побачив з валу лежачих та блукаючих із співами червоноармійців. Залігши з семи чоловіками в корчах на валу від мельничанської дороги, послав останніх вісім з другим кулеметом — щоби, обійшовши лісом, відкрили вогонь із валу з боку Жаботина. Коли спантеличені червоні кинулися тікати юрбою у цей бік, зустрів їх кулями і гранатами. Червоноармійці відкрили рясну безтолкову стрілянину, яка, дезорієнтуючи їх самих в силах ворога, побільшила ще паніку.

Бригада стратила не більше двохсот чоловік, маючи у своєму складі до тисячі. Останні, покидавши частинно зброю, розбіглися у ліс через вали. Частина їх ще виловиться, бо москалі поміж ярами не скоро дорогу знайдуть, але все-таки Левадний впоров³¹⁰ страшну дурницю. Коли б він дав знати до табору і зачекав, можна було оточити ту бригаду і винищити до ноги.

Отаман сердився і лаяв Левадного. Той виправдується, що серце не витримало, як побачив «товаришів», що господарювали у монастирі. А все-таки кількасот рушниць, сім кулеметів, до сотні тисяч набоїв, кількадесять скринь гранат — це для нас нахідка. Та й кухні здадуться.

На бричці з побитим кулями колесом знаходимо бригадну канцелярію. У валізі, очевидно, командировій, — забрані чаші, хрести, дароносиці. Віддаємо їх зрадівшим черницям. Із підводчиків-селян був ранений лише один. Більшість підвід «товариші» перед тим відпустили, а ті селяни, що ще залишилися, при перших стрілах позабігали до будинків.

У скрині з канцелярією знаходимо ділокацію³¹¹ дивізії внутрішньої служби, що прибула у наші краї³¹², та наказ її

³¹⁰У вид. 1938 р.: «але все-таки впоров».

³¹¹Так у всіх прижитт. вид.

³¹²У вид. 1934 і 1935 рр.: «наші края».

штабу розбитій бригаді про заняття Мотриного монастиря. У ньому штаб дивізії наказував бригаді, занявши монастир, провадити систематичне виловлювання «бандитів» та дезертирів по довколишніх лісах. Зазначив, що за відомостями, які він одержав від бобринської ЧК, в селах поблизу монастиря сильно розвинутий «кулацький бандитизм» — а тому радив, щоби командування бригади не дозволяло червоноармійцям ходити в одиночку у села, особливо вночі. Штаб дивізії, очевидно, уявляв собі, що він у Тамбовській губернії, з якої приїхав. Та тепер, після науки, міг розпочати інші операції.

По короткій нараді постановляємо перенести табір до монастиря. Частина козаків пішла полювати на заблуканих у лісі москалів. Одна сотня пішла за залишеними у лісі речами. Кількадесят чоловік занялося стягуванням до лісу і закопуванням трупів.

В цей час приїхав до монастиря верхи зв'язок із Жаботина в супроводі верхівця із Мельників. Коли червоні переїжджали через Жаботин, він іншими дорогами поскакав у Мельники. У Мельниках зарядили збірку дієвої сотні, а його послали з провідником до нашого табору у лісі. В таборі нас вже не застали — а від хлопців, що йшли за речами, довідалися, що вже спізнилися. Отаман передав до Жаботина, що коли завжди будуть так попереджувати про наближення ворога, то невелика з того буде користь.

В наступні дні «Мотря» знову зажила життям воєнної фортеці. На дорогах до монастиря на скору руку викопали легко укріплені пункти³¹³ передової оборони. Кожна сотня дістала на валах свою дільницю на випадок наступу червоних. Левадний розмітив місця для кулеметів та мінометів. Найближчі села були повідомлені про відновлення порядку бойової збірки за великим дзвоном Мотриного монастиря. Сама залага налічувала вже понад сімсот козаків.

³¹³ У вид. 1934 р.: «були спішно зроблені легко укріплені пункти».

Х

На третій чи четвертий день після заняття нами монастиря дістаю від отамана наказ про призначення мене членом на сьогоднішнє засідання³¹⁴ організаційного суду.

Коли за столом в отамановій келії засіли отаман, Чорнота, Ільченко, Семен Чучупака і я, чотири голоси доручили мені головування на цьому засіданні, та голос забрав отаман:

— Маємо розглянути справу одного із членів нашої організації, який зрадив ворогові імена трьох інших членів організації. То були дорогі для національної справи люди. ЧК їх розстріляла. Хочу знати твою думку, осауле: який карі він підлягає?

Я міг лише стиснути плечима:

— Мене дивує, отамане, що ти мене про це питаєш. Коли ми робили постанову про організаційний суд, то для всіх і назавжди було сказано, що такий член підлягає смерті, хоч би зробив то несвідомо.

— Бачиш, Юрій... Ми всі тебе любимо і не хотіли би після пережитого недавно тобою завдавати³¹⁵ тобі болю, але... є речі, що стоять вище від нашого хотіння...

Мене здивували ці вступи — неначе тим підсудним мав стати я. Кажу про це з усмішкою товаришам. Отаман тепло, але твердо глянув мені в очі:

— Це, Юрій, зробила Галя.

— Що? Це неможливе!

Присутні мовчки кивнули підтверджуюче головами. Чорнота, що сидів поруч мене, обняв мене за плече.

— Ще до твого приходу наші хлопці із телепинської міліції зв'язали і перепачкували вночі до Холодного Яру уповноваженого кам'янської ЧК «по боротьбі з контрреволюцією», який приїхав був до Телепина для налагодження агентурної сітки. Завдяки нотаткам, знайденим

³¹⁴У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «посідання».

³¹⁵У вид. 1938 р.: «завдати».

у його портфелі, та його признанням на допиті ми відкрили таємницю розстрілу наших людей у Кам'янці.

Член-секретар суду Ільченко розкрив і підсунув до мене обгортку з паперами. Переглядаю зізнання розстріляного уповноваженого ЧК, нотатки з його записної книжки, обговорюємо спільно справу, і переді мною стає у цілий зріст страшна правда.

Коли Галя довідалася, що я загинув, то від болю стратила зовсім голову. Поділилася своїм горем з товаришкою, яка в той час була вже тайною агенткою ЧК. Та оповіла все уповноваженому — додавши, що вона підозріває, що Галя знає, хто у Кам'янці зв'язаний з Холодним Яром.

Коли елисаветградська ЧК розіслала по різних ЧК світлину з мене і Зінкевича, розшукуючи зв'язків організації, той уповноважений зручно використав це. Закликав до себе Галя і сказав їй, що я не загинув, а знаходжусь в арешті ЧК. Показав мою світлину з датою знимки. Розположивши до себе ласкавою співчутливою розмовою, запропонував їй, що коли вона видасть, хто у Кам'янці зв'язаний з Холодним Яром, то він ручить їй, що забравши мене із справою до себе, не розстріляє, а вишле до якоїсь місцевості у центральній Московщині. Вона зможе поїхати зо мною, ніби не знаючи, чому мене звільняють.

Напівзбожеволіла від горя дівчина, що не могла у своєму душевному стані розважати холодним розумом, повірила, що вирятує цим мені життя, і видала всіх, кого знала.

ЧК, розстрілявши головніших, стежила за останніми до нового розвинення організації. Та хлопці занюхали небезпеку і повтікали. Галі не арештували. Той уповноважений, діставши в лісі півсотні шомполів, признався, що про те, що Галя теж приймала активну участь в роботі, голові ЧК й другим чекістам не сказав — щоби не поспішили з її розстрілом. Мав замір використати її ще й просто як гарну дівчину, що подобалася йому. Розстріляні хлопці її не видали під час допитів і биття.

Суд відбувався сьогодні тому³¹⁶, що Ільченко довідався, що Галя окружним шляхом приїхала до тітки у Медведівку і збирається прийти до мене у монастир.

Серце стиснули залізні обценьки. Моя вимріяна Галя, думка про яку дала мені силу урятувати собі життя, мусить сьогодні померти... Не хочу! Цього не може бути!

Але чому? Тому що вона зрадила з любови до мене? Яке діло жорстоким законам боротьби до причини зради! Тому що я її люблю? Що обходять ті невблаганні закони особисті почування їх рабів! Кожен із нас за те саме підлягає тій самій карі.

Підсуваю до себе написаний вже короткий вирок і, поклавши під ним перший підпис, виходжу із келії прибитий, змучений. Зайшовши у сад, падаю лицем в траву, пробитий наскрізь лезом однієї думки: Галя мусить вмерти.

Після обіду прийшла до монастиря Галя — змарніла, розгублена. Болюче спімнулися світлі мрії про цю зустріч... Сідаємо з нею на лавочці коло Компанійцевої могили.

— Тебе звільнили?

— Ні, я утік, як вели розстрілювати.

Груди їй рушив глухий стон:

— Я хотіла відібрати собі життя... А тепер я так хочу жити! Для тебе...

Подумавши про щось, здригнулася і припала всім тілом до мене.

— Я вже більше звідси не піду... буду з тобою...

Холодне, тупе лезо поверталось в грудях. При думці про те, що мало статися, всі атоми тіла спалахнули буйним протестом. Не хочу! Цього не буде! Ще є час... Виберу собі у штабі добрі большевицькі документи, візьму із совітських грошей — що їх як осаул мав у своєму розпорядженні більшу суму — і увечері, захопивши Галю,

³¹⁶У вид. 1934 р.: «суд був зібраний сьогодні через те».

зникну з Холодного Яру. Замість неї віддам на смерть свою честь.

Та хтось інший в мені суворо стиснув в кулак серце. Яке тут значіння має твоя честь?! Утікаючи з боротьби, чи не вбиваєш ти ножа в плечі справі, якої не маєш права ставити нижче свого особистого щастя?!

Того самого дня, підвечір, вирок над Галею був виконаний. Зробив їй одну прислугу, яку міг зробити. Вмерла щасливою, несподівано, не знаючи, що її чекає... У лісі коло монастиря з'явилася маленька могила моїх великих мрій.

Рано, глянувши у дзеркало, побачив на своїй голові сиві волосини. В душу вселилася пустка і холодна гадюка нудьги. Рука мимоволі тягнулася до револьвера. Та в критичну хвилину Чорнота, що стежив за мною, стиснув мені ззаду³¹⁷ плече:

— Не роби дурниць... Не маєш права. Життя твоє належить не тобі, а Холодному Ярові і Україні.

³¹⁷ У вид. 1934 і 1935 рр.: «ззаді».

XI

До монастиря підпливала сила. Підлягаючі червоній мобілізації хлопці з дальших сіл, де існувала «*советская власть*», виходили із сіл групами з червоними прапорами до Черкас і Кам'янки, та... потім «збивалися з дороги» і йшли до Холодного Яру. Деякі групи привозили із собою зв'язаних співробітників воєнкоматів, що переводили мобілізацію.

«Подарованих» 2-ю бригадою рушниць не вистарчило. Добули частину зброї із захованого в печерах під валами запасу.

Одного ранку прибув до монастиря отаман Петренко з трьомастами михайлівчан та прусівчан. Привів із собою п'ять кам'янських чекістів, яких його хлопці упіймали десь коло Райгорода. Після допиту в штабі бачу з вікна келії, як Чорнота з козаками повів їх зв'язаних за вали. Виходжу без зброї і йду туди. Чекісти стоять в рові під валом, благаючи, щоби їх не вбивати. Дивлюся на їх зблідлі, скривлені від страху обличчя, і цілого мене обхоплює палка ненависть. Це ж вони... вбивники Галі...

Андрій, уважно глянувши на мене, виняв і протягнув мені свій кинджал:

— На... Лекше³¹⁸ на серці стане...

Беру кинджал і підходжу до уповноваженого «*по борьбе с бандитизмом*» — здорового москаля-матроса. Скорчившись, благає подарувати йому життя. Клянеться, що поїде відразу до свого «*родимого*» Петрограда і ніколи на Україну більше не приїде.

Розмахнувшись, вбиваю кинджал у ліву кишеню френча на грудях. Впавши, чекіст судорожно чіпляється холодючими пальцями за траву, неначе намагаючися цим затримати зникаюче життя. Дивлюся якийсь час на заслинений труп і усвідомляю собі, що та ненависть в мені не до цієї

³¹⁸Так у всіх прижитт. вид.

неестетичної купи м'язів, а до цілоти ворожої сили, яка руками цих тварин, що навіть померти як слід не вміють, прямує, не перебираючи в засобах, до своєї цілі. Та від того, скільки цеглинок ворожого муру ми проб'ємо лезами і кулями, залежить висновок боротьби. Пропхнувши кинджалом другого — з таким почуттям, як би то був мішок із половою — витираю і віддаю Андрієві кинджал. Останніх покололи козаки багнетами. Трупів їх не закопували. По ночах доносилося із-за валів хрипле гавкання лисиць, що обглодували кістяки чекістів.

Одного дня після обіду сторожа з-під Грушківки привела до штабу селянина, що йшов з пакетом до штабу Холодного Яру від кам'янської ЧК.

Був це бідний дядько, який під час нашого побуту в Кам'янці носив там жидам воду. Селянин оповів, що його послав сам «товариш начальник» із ЧК та наказав віддати самому отаманові і то обов'язково під розписку — інакше його розстріляють, коли повернеться. У пакеті відозва-наказ, підписаний повноважним представником Всеросійської ЧК на Правобережній Україні, що, очевидно, приїхав до Кам'янки знайомитися з положенням на Чигиринщині. Зверху — звичайно, по-московському — надруковано великими літерами: «Холоднорярським бандитам — нещадний червоний терор!» Далше йшов категоричний наказ до трьох днів здати зброю і зголоситися всім до ЧК. В такому разі «*рабоче-крестьянская*» власть помилує нас і дарує всім життя. Інакше всі будемо винищені, а непокірні села спалені.

Селянин, діставши за службу чарку і обід, озираючися, оповів нам, що сьогодні вранці чекісти настромили відрубані голови двох холоднорярців із села Косар на списи і поставили їх на залізничному переїзді — на дорозі, що вела через Грушківку до Холодного Яру. На одному списі висить табличка: «Холодному Яру — нещадний червоний терор!» На другому: «Це чекає всіх бандитів!»

Здогадуємося, що це голови двох наших хлопців із села Косар, які три дні тому відпросилися провідати вночі батьків і не вернулися.

Видавши дядькові розписку з печаткою Холодного Яру, зав'язую йому знову в келії очі і відправляю до передової сторожі. Пізніше ми довідалися, що ця відозва була розліплена в довколишніх містах і доступних для червоних селах.

Штаб і повстанком, розлігшись в саду на траві, почали обговорювати новинку. Отаман висловлює думку, що треба написати відповідну відповідь і, передавши її для більшого фасону видрукувати до чигиринської друкарні, де ми мали своїх хлопців, передати її до ЧК та розповсюдити в містах.

Голова повстанкому, лігши на живіт, відразу же захопився виготовленням тексту. За півгодини списав олівцем кілька канадцять карток у своїй записній книжці і почав наголос читати написане. У тій відповіді Дігтяр таки добре загнуждав свого партійно-демократичного гнідого. Почавши від того, що большевики неправдо розігнали Всеросійські установчі збори³¹⁹ і зломали засади свободи, рівенства, братерства та права націй на самопреділення, закінчив палким закликом до москалів-червоноармійців, щоби вони не проливали невинної крові, а об'єднувалися з українськими повстанцями, які борються за правдивий соціалізм, та повертали зброю проти нових деспотів, що стали на місце «кривавого Миколая». Окремий розділ присвячував «обдуреним братам-українцям» і закликав їх прозріти, не «здімати з матері полатаної сорочки».

Отаман, вислухавши, заперечуюче крутнув головою:

— Не годиться. Напиши-но, осауле, ти. По-військовому. Коротко та ясно.

Озброївшись олівцем, починаю ломати собі голову над різними варіантами відповіді. Нарешті, глянувши на

³¹⁹Так у всіх прижитт. вид.; у журн. вид. 1934 р.: «Всеросійское Учредительное Собрание».

большевицький зразок, що лежав переді мною³²⁰, пишу з нього плагіята: «Московсько-жидівським червоним ка-там України — нещадний жовто-блакитний терор!» Дальше від імені Холодного Яру та всіх українських повстанців пропоную «товаришам» негайно визбиратися у свою Московщину, інакше всіх їх на Україні чекає смерть. Не потребуємо³²¹ няньок, щоби опікувалися нашими справами. Самі собі раду дамо. Окремо обіцяю своїм зрадникам, які пішли на послуги³²² до ворога, що пощади для них не буде.

Відповідь усім, за винятком Дігтяра, сподобалася. Лише Чорнота збунтувався проти виразу «жовто-блакитний терор»:

— Блакитний чи ще там який рожевий колір на суконки для молоденьких панночок добре надається. Але вбирати у нього нещадний терор — як це, до чорта, виглядає?! Носимо чорні верхи на шапках, маємо чорний прапор — чому не можемо назвати свого терору чорним?

Отаманенко зауважив, що тоді хтось з боку міг би змішувати нас з анархістами-терористами. Погодилися на тому, щоби замість слова «жовто-блакитний» ужити слово «національний».

Підвечір до мене підійшов на подвір'ї Чорнота, який радився перед тим щось з отаманом. Глянув на небо — бігали хвилясті хмарки³²³.

— Під ранок буде дощ, а вечір буде темний, захмарений... Підеш зо мною наших хлопців голови забрати, а червоноармійські на їх місце настромити?

Охоче згоджуюся.

Ми знали, що під Кам'янкою вночі стояла виставлена в наш бік застава із шести чоловік з кулеметом. Стояла вона по грушківській дорозі на високому курганові — або,

³²⁰У вид. 1938 р.: «передо мною» (пор. прим. 206).

³²¹У вид. 1934 і 1935 рр.: «потрібуємо».

³²²У вид. 1938 р.: «на послугу».

³²³У вид. 1934 і 1935 рр.: «Глянув на небо, на якому бігали хвилясті хмарки».

як називали його, «майданові», — що мав на своїй верхівці широке заглиблення. Хтось оповідав мені, що у ньому козацькі хеміки робили у старовину селітру для пороху.

Вечір видався дійсно темний, з вітром. Взявши із собою двадцять чоловік із двома ручними кулеметами, заходимо той курган полями ззаду, від Кам'янки. Поклавши хлопців коло дороги лицем до міста, ушестерьох, взявши з собою тільки кинджали і револьвери, плазуємо до кургану³²⁴.

У півсотні кроках від нього Чорнота поліз на розвідку сам. Повернувшись, оповів шепотом, що чотири червоноармійці сплять посеред заглиблення, а два лежать, розмовляючи, коло кулемета на гребіні з протилежного боку. Коли підліземо, хлопці залишаться лежати у прокопаному з цієї сторони хіднику на курган, а ми удвох, прокравшись по під внутрішніми боками заглиблення, прикінчимо з плечей двох, що не сплять, чеченськими вдарами між лопатки. Кавказький кинджал, вбитий поперек лезом між лопатки, неминучо розриває завдяки формі свого леза позвоночний стовп, що відразу параліжує³²⁵ всі почуття. Це було вірніше, як шукати з плечей серця. Після того хлопці підскочать і прикінчать сонних.

Виплазувавши тихо на курган, залишаємо хлопців і розлазимось з Андрієм в оба боки по під внутрішніми схилами. За дві-три хвилини³²⁶ червоноармійці, що весело оповідали один одному свої любовні пригоди в «*матушке Расеє*», замовкли навіки. В наступні секунди³²⁷ сонні стали мертвими. Вся застава не видала ні одного крику.

Відрубавши червоноармійцям голови, повертаємось з ними до своїх. Прислухавшись якийсь час, плазуємо всі до переїзду. Коло поручнів стоять застромлені у петлі списи з головами. Витягнувши списи і знявши з них голови,

³²⁴У всіх прижитт. вид. «кургана» упереміж із «кургану».

³²⁵Так у всіх прижитт. вид.

³²⁶У вид. 1934 р.: «через пару хвилин».

³²⁷У вид. 1934 р.: «через пару слідуєчих секунд».

Чорнота з одним із козаків понасилювали, б'ючи до землі, на кожний по три ворожих голови. На місце відв'язаних чекістських табличок Андрій прив'язав заготовлені ним у монастирі: «Московсько-жидівським червоним катом України — нещадний національний терор!», «Це чекає усіх червоних бандитів!».

Списи стали на своє місце, лицем до міста. Забравши голови загинувших хлопців, відсуваємося назад і, захопивши з кургана кулемет та рушниці, прямуємо полями до лісу. Добре змочені по дорозі дощем, вертаємося до монастиря.

В наступні ночі наша відозва була розліплена у Чигирині, Черкасах, Знам'янці, Олександрівці та Кам'янці³²⁸.

Грушківські хлопці упіймали і привели до монастиря свого односельчанина Семена Залізняка, що зрадив нас у Кам'янці. Залізник, забравши до Кам'янки жінку і дитину, прийшов вночі до своєї хати за якимись потрібними речами.

Допитом його занявся спеціально Чорнота. Я у цей час був зайнятий іншою «роботою». Проходжуючися по валах, відбив у жирного монастирського kota молоде пташеня. Ситий кіт, упіймавши його, грався ним і трохи помняв. Провозившись з ним, поки почало підлітати, за порадою старої черниці несучи його валом на місце, де взяв — щоби його могли знайти там батьки і забрати до гнізда. По дорозі наздігнав³²⁹ мене Чорнота, який з двома козаками вів поза валом зв'язаного зрадника. Вирок на нього був вже винесений давно. Побачивши мене на валу, Залізник підняв до мене зблідле жалке обличчя:

— Рятуй мене, Юрій! Ти ж так любив мою маленьку Ганусю... Тепер вона зостанеться сиріткою...

³²⁸У вид. 1934 і 1935 рр.: «В наступні ночі наша відозва була розліплена у Чигирині, Черкасах, Знам'янці, Олександрівці. Міліціонер телепінської міліції, що приїздив до Кам'янки з пакетом від свого начальника, розліпив її вночі на мурах у Кам'янці».

³²⁹Так у всіх прижитт. вид.

Мовчки проходжу вперед. За плечима у мене розлягається розпучливий крик³³⁰. Ще пару місяців тому мені було би його жаль. А тепер... Ця зліплена з української глини ворожа цеглина мусить бути розтовчена.

Пустивши пташеня і зачекавши, поки воно зв'язалося криком з батьками, що з тривожним криком літали навкруги по деревах і корчах, іду назад. В рові під валом лежить Семен Залізник. По тому, що голова розсічена шаблею майже надвоє, пізнаю важку руку Чорноти. Припоминаю собі його слова. Гануся — це була його надзвичайно мила і розумна донечка³³¹ років п'яти-шести. Коли дружина його відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами пестився з нею.

Може, Залізник і зрадив через те, що, повіривши у сталість большевицької влади, не хотів, щоби Гануся побачила його колись мертвим, щоби не побачила знущань над матір'ю, спаленої хати. Та чи не однаково³³², чому зрадив? Чому віддавав на смерть два десятки товаришів?

³³⁰У вид. 1934 і 1935 рр.: «розпучливий рик».

³³¹У вид. 1934 і 1935 рр.: «дочечка».

³³²У вид. 1934 і 1935 рр.: «все рівно».

XII

Життя у монастирі йшло своїм порядком. Я, користаючи з мирних днів, упорядковував³³³ штабову канцелярію, переводив реєстрацію старшин та підстаршин. Ночами, щоб ніхто не бачив, відвідував Галину могилку й годинами непорушно просиджував коло неї з запеченим на серці болем. Чорнота не читав мені більше лекцій про те, що боротьба не знає жалю. Я вже й сам добре усвідомив собі, що коли дві нації борються за існування, то білі рукавички мусять бути скинені.

За п'ять років на фронтах довелося розрубати в бою череп не одному німцеві, мадярові, москалеві, але що можна піднести шаблю на ворога, який кинув уже зброю, що ворог лише мертвий перестає бути ворогом — з цим я погодився аж тепер, на цьому клаптеві української землі, який треба було відстояти або загинути.

Холодний Яр зробив ще деякі зміни в моїй душі. Я і до нього «не боявся смерти» — бо не показував цього перед іншими. Тепер я чомусь дійсно спокійно дивився їй в очі.

Це не була апатія, яку я переживав у льохах ЧК, не був сліпий фанатичний запал. То було цілком тверезе усвідомлення, що моє життя належить не мені, а тому помноженому на мільйони могому «я» — моїй нації, в боротьбі за існування якої я лише малесенький трибик, що став на місце когось, хто насипав вали кругом Мотриного монастиря, копав шанці в Холодному Яру...

Коли я впаду, моє тіло, може, з'їдять лисиці, щоб нагодувати молоком своїх дітей, мою кров вип'є рідна земля, щоби виростити з неї траву для коня того, хто стане на моє місце — і нічого під сонцем не зміниться.

А події насувалися. Доходили противорічні³³⁴ чутки про перемоги й поразки Червоної армії на західньому та пів-

³³³ У вид. 1938 рр.: «упорядковував».

³³⁴ У вид. 1938 р.: «противорічіві».

денному фронтах. За Дніпром горіли села і гуркотіли гармати в боях червоних частин з сильними партизанськими загонами Келиберди³³⁵ та Скирди.

Большевики підвезли Дніпром частини, які, займаючи села на Побережжі, посувалися між Дніпром і Тясмином, відрізуючи нас від куреня Білого Яру. Мамай передав, що йому в плавнях стає гаряче, бо ворожі бронеплави систематично їх обстрілюють з гармат. Він поки що дурить «товаришів», переносючи кожної ночі січ човнами на обстріляні вдень ділянки.

Збільшений вже Чорноліський кінний полк Пилипа Хмари час до часу латав «товаришам» боки, виринаючи з Чорного лісу. За Чигирином розгулявся верткий Кобчик, напади якого якнайкраще відповідали його псевдонімові — а далі в степ пороли животи продовольчим загонам, набиваючи в них «развёрстки», повстанці Лютого та Штиля. Крім них з'явився на Херсонщині сильний загін Блакитного та махнівського типу летючий загін Чорного Ворона. Кваша за залізницею теж нагадував про себе. Коло Розуміївки з'явився загін Загороднього, а на Звенигородщині — кінний відділ Божка. На Черкащині, в околицях Млієва — Тетієва — Городищ, починав розгулюватися Голий.

Дивізія внутрішньої служби пересунула свої частини в нашому напрямку, ведучи інтензивну³³⁶ розвідку в бік наших лісів. Передаємо до Голого, щоби по можливості забавляв її з протилежного боку. Гарнізони Кам'янки і Олександрівки були значно підсилені.

Зв'язок із Знам'янки приніс відомості, що туди прибули³³⁷ потягами бригада піхоти, полк кінноти та загін особливого призначення Всеросійської ЧК. Перед тими частинами і місцевими чекістами виступав з промовою наркомвоєнмор Льова Троцький. «Червоний цар» прибув до Знам'янки

³³⁵ У вид. 1934 і 1935 рр.: «Килеберди».

³³⁶ Так у всіх прижитт. вид.

³³⁷ У вид. 1938 р.: «прибуло».

під охороною двох бронепотягів. У його поїзді — крім сильної охорони — дві п'ятакформи з автом та малим аеропланом. Троцький передбачав навіть, що, може, доведеться тікати від повстанців у повітря.

Станувши³³⁸ на вагоні, він істерично³³⁹ кричав до червоноармійців та чекістів про те, що «кулацька контрреволюція» вбиває ножа в спину большевицької революції в той час, як Червона армія бореться на фронтах з зовнішнім ворогом. Маючи під рушницею мільйони, червоне командування може кидати на fronti лише сотки тисяч — бо останні необхідні для «оборони завоювань революції» в запіллі. «Червона армія, — кричав Троцький, — центральні міста, фабрики голодують, а український куркуль закопує хліб у землю, а сам бере рушницю і йде годувати нас кулями!»

Закінчив свою промову клясичним наказом червоноармійцям: «Нещадно вистрілюйте, вирізуйте бандитські кодила, бо інакше нас переріжуть! Без жалю нищте, паліть бандитські села, бо інакше нас сплять у вогні контрреволюції!»

По його від'їзді кіннота виступила в напрямку Цвітної, а бригада піхоти — на Чигирин. В повітрі не на жарт запахло порохом.

У нашому штабі відбулася нарада. Коли не хочемо, щоби нас перерізали, а наші села пішли на попіл, мусимо виступати і нищити ворога, не даючи йому пляново затягувати петлю на нашу шию.

Ввечері я сидів у келії і при світлі двох зроблених із лямпадок каганців писав до сусідніх отаманів зв'язкові листи. Наш штаб закликав³⁴⁰ їх до порозуміння і спільного плянового провадження операцій. Написавши до Мамає і Кваші — щоби, поповнивши свої курені, вели їх до Холодного Яру, — почав писати накази своїм сільським отаманам.

Холодний Яр проголошував мобілізацію.

³³⁸ У вид. 1934 і 1935 рр.: «ставши».

³³⁹ У вид. 1934 і 1935 рр.: «гістерично».

³⁴⁰ У вид. 1934 і 1935 рр.: «листи, у яких наш штаб закликав».

НАУКОВИЙ КОМЕНТАР

П'ять розміщених далі статей з'явилися в результаті роботи в близько тридцяти архівах і бібліотеках від Берегова до Москви, консультацій із десятками фахівців, порівняння всіх відомих прижиттєвих видань першої частини «Холодного Яру» між собою, співставлення їх із перекрученими версіями твору.

Наслідком опублікування частини цих текстів на *Historians* стали схвальні відгуки кількох колег, насамперед Юрія Митрофаненка й Олега Літовка (на жаль, українських науковців Холодноярщина не дуже цікавить), і пасквіль невігласа, про чию наругу над «Холодним Яром» не можна було змовчати. З нього читачі дізналися, що я розмовляю російською і схожий на єврея — ніби в цьому є щось погане.

Доля спогадів Горліса-Горського й млява реакція суспільства на полеміку останніх років (додайте до неї ще й лист Галини Гришко, вдови автора, оприлюднений наприкінці 2014 року на «Літакценті») якнайкраще засвідчують шкоду, яку заподіює Україні її задовнені хвороби — ура-патріотизм і зневага до професіоналізму.

Сергій Лунін

Хорунжий ЮРІЙ ГОРОДЯНИН-ЛІСОВСЬКИЙ.

В 1917—18 рр. — молодший старшина кінного ім. Кармелюка куріня. В 1919 р. — молодший старшина Запорозької дивізії. В 1920—21 рр. осавул основного куріня повстанчої організації Холодного Яру.

«ХОЛОДНИЙ ЯР» ЮРІЯ ГОРЛІСА-ГОРСЬКОГО: АРХЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

У творчому спадку Юрія Городянина-Лісовського (1898 — 1946; літературний псевдонім — Горліс-Горський) чільне місце посідає «Холодний Яр» — спогади офіцера Дієвої армії УНР і Холодноярської повстанської організації, яким надано форму пригодницького роману.

Значення цієї книги неоціненне з огляду на нечисленність джерел, що збереглися від власне повстанців — хоча більшовики захопили їх багато, наприклад: 20 вересня 1920 р. «деякі папери» штабу Холодного Яру, 5 вересня того ж року канцелярію отамана Чорного, 12 серпня 1921 р. «важливі документи» повстанкому Право- і Лівобережної України (себто холодноярського)³⁴¹, — і пов'язану з цим односторонність джерельної бази. Найбільша її частина породжена діяльністю органів більшовицької влади.

Треба відзначити й відносну свіжість вражень автора (друкувати його почали через 11 років після залишення Холодного Яру), доступ до деякої літератури за темою і певний вплив думки інших емігрантів³⁴². Спогади 60—80-х років минулого століття загалом химерніші.

Холодноярщина отримала неабияке висвітлення в українській культурі. Це засвідчує поява тією чи іншою мірою епігонської белетристики³⁴³ — навіть у СРСР, де «Холодний Яр», як і решту творів Горліса-Горського, було

³⁴¹РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 231. — Л. 113; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 74; Там само. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 62.

³⁴²Напр., *Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2.* — Л., 1937. — С. 367—368. (Далі посилання на цей твір Горліса-Горського, включно з журнальними версіями, без прізвища автора, за винятком тих, де наводиться повний бібліографічний опис.)

³⁴³Ю. Степовий. В херсонських степах. — Мюнхен: Культура, 1948 (не 1947); *М. Негода. Холодний Яр.* — К.: Радянський письменник, 1971; *В. Шкляр. Чорний ворон.* — К.: Ярославів Вал, 2009; *В. Шкляр. Залишенець. Чорний ворон.* — Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2009.

заборонено³⁴⁴. Поза тим книгу до 2017 р. не було вшановано належним виданням, а в книгарнях, бібліотеках та Інтернеті читачу пропонують спотворені після смерті автора тексти або — в поодиноких випадках — прижиттєві видання з одруками та іншими вадами. Кепські справи і з джерелознавчим аналізом.

Під час перекладу першої частини «Холодного Яру» російською³⁴⁵ мені довелося порівняти версії його тексту, яких виявилось щонайменше дванадцять. Укладання ж коментаря стало нагодою для опрацювання численних матеріалів, лише частково введених до наукового обігу. Інше важливе питання — вплив образу Холодного Яру на масову свідомість українців — лишається поза межами дослідження³⁴⁶.

Історія видання «Холодного Яру» вельми заплутана. Горліс-Горський починаючи з листопада 1932 р. друкував у «Літописі «Червоної калини»» (далі — ЛЧК) значно менший за обсягом варіант під назвою «Рік в Холодному Яру», а з січня 1934 р. — продовження: «Холодний Яр говорить»³⁴⁷. «Рік в Холодному Яру» на відміну від книжки згадує про двомісячні поневіряння автора й Гната Зінкевича в елісаветградських в'язницях і втечу першого лише одною короткою фразою (ті події «*відносяться до моєї історії, а не Холодного Яру*»). «Холодний Яр говорить» розпочинається з того, про що піде мова в 8-му розділі першої частини, завершується ж подіями по-

³⁴⁴Напр., Л. Кусий. Відділ спецфондів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР: 1954—1964 рр. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Вип. 2 (18). — Л., 2010. — С. 595. (У документі, на який посилається автор, цензори ототожили з Ю. Горліс-Горським В. Юрченка.)

³⁴⁵Пошуки видавця тривають.

³⁴⁶Див.: о. П. Олійник. Зошити: Мемуари. — К., 1995. — С. 45; ОУН в 1942 році: Документи. — К., 2006. — С. 121; Напрявні та плян виховно-політичної роботи в УПА // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8.: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліля. 1944—1946. — К.; Торонто, 2006. — С. 265; тощо.

³⁴⁷Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1932. — № 11; 1933. — № 1—3, 5—10, 12; Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 1—9, 11.

чатку жовтня 1920 р., які автор викладе вже в другій частині³⁴⁸.

У листопадовому номері 1934 р. автор повідомив читачів, що публікацію припиняє, бо незабаром вийде книжкове видання першої частини «Холодного Яру», проте оголошення про вихід її друком з'явилися в пресі ще на початку жовтня³⁴⁹. Ця книжка — накладом сотника Івана Зуба, обсягом 173 сторінки, не рахуючи оголошень, з фотографією автора — зберігається серед іншого в київській бібліотеці ім. Олега Ольжича й варшавській Бібліотеці Народно-вій. За споминами вдови письменника Галини Гришко, виданню фінансово посприяв митрополит Шептицький³⁵⁰.

Навесні 1935 р., десь між серединою березня, після виходу друком «Спогадів» Горліса-Горського, і серединою травня, І. Зуб ще раз видав першу частину «Холодного Яру» у тому самому форматі, з тим самим портретом і деякими виправленнями³⁵¹.

Фразу «*тиф, якого об'явилося декілька випадків*», яку бачимо і в журнальному виданні (а вона є однією з важливих точок біфуркації для аналізу версій тексту), змінено на «*тиф, на який захворіло вже декілька козаків*». Виправлено помилку в прізвищі Якова Стефановича (в журнальному виданні: «Серафімович», у 1-му книжковому: «Серафімович»). Прибрано речення «*Вправо відходить дорога на Грушківку*» після «*По кількох кілометрах дорога розходиться*»

³⁴⁸Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 12. — С. 12; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 96, 111—112.

³⁴⁹Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 10. — С. 25 (знайдено Б. С. Горбовим); Там само. — № 11. — С. 22; Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. — Річник II, т. IV, кн. 10. — 1934. — С. 776; Нові книжки й журнали // Діло (Львів). — 1934. — 4 жовтня; Оголошення // Там само. — 12 жовтня; Нові книжки й журнали // Там само. — 13 жовтня.

³⁵⁰Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л.: накл. І. Зуба, 1934; Спомини, листи, звернення, передмова та післямова до видань Юрія Горліс-Горського // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»: Спогади. Поезії. Документи. Листування. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. — С. 391.

³⁵¹Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. 2-е вид. — Л.: накл. І. Зуба, 1935; Ю. Горліс-Горський. Спогади. — Л., 1935. — С. 159; Нові книжки й журнали // Діло. — 1935. — 19 березня; Дажбог. — Л., 1935. — № 6. — С. 16.

(«кількох» з'явилося замість «чотирьох»). Відредаговано зауваження про освіту Чорноти, опис підготовки приміщень у Кам'янці до переїзду повітових установ, скарга на псів під час утечі з елісаветградської каторжної тюрми влітку 1920 р., опис нападу на заставу біля Кам'янки. Змінено окремі слова й словосполучення: «перебільшують» на «переважають», «заставимо» на «примусимо», «в Київ» на «до Києва», «перехідки» на «прогульки», «потрібних» на «намічених», «невидимому» на «невидному», «були спішно зроблені» на «на скору руку викопали», «суд був зібраний» на «суд відбувався»³⁵².

Друге видання зберігається в львівському музеї «Тюрма на Лонцького», а також у бібліотеці Університету Альберти в Канаді. В грудні 2015 р. Центр досліджень визвольного руху оприлюднив скановану копію цього видання, завдяки чому авторський текст першої частини вперше став доступним широкому колу читачів (поза журнальними виданнями, які виклали в Інтернеті разом із усіма матеріалами ЛЧК ще 2013 р.). Видавцем помилково названо друкарню Наукового товариства ім. Т. Шевченка, у скані пропущено сторінки 118—119³⁵³.

Утім, кілька бібліотек України давно вже мають факсимільне видання нью-йоркської «Говерлі» від 1961 р. З'явилося воно завдяки зусиллям Миколи Сидора-Чарторийського, який добре знав автора з часів Карпатської України 1938—39 рр. Перший том цього видання, 3-го, за підрахунком Сидора-Чарторийського (нумерація хибна, як побачимо нижче), тотожний виданню 1935 р. (а за форматом і виданню 1934 р.), його обсяг так само становить 173 сторінки³⁵⁴.

³⁵²Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1932. — № 11. — С. 12, 13; Там само. — 1933. — № 2. — С. 14; № 3. — С. 6; № 7. — С. 9; № 10 — С. 6; Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 2. — С. 20; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 13, 14, 22, 27, 34, 39, 61, 79, 80, 122, 137, 161, 163, 168; Холодний Яр. — Л., 1935. — С. 13 тощо (номери сторінок збігаються).

³⁵³<http://www.cdvt.org.ua/books/холодний-яр>.

³⁵⁴Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. 3-є вид. — Нью Йорк: Говерля, 1961; М. Сидор-Чарторийський. Мандри життя (Анабаза). В Карпатську Україну. — Нью-Йорк: вид-во Чарторийських, 1975. — С. 48, 93—125.

Двотомник «Говерлі» містить обидві частини «Холодного Яру» — другу, також у Львові, автор намагався публікувати 1936 р. дрібними зшитками (видавництво Юрія Лісовського, здається, спромоглося лише на одну), а на початку 1937 р. її всю надрукувала «Дешева книжка»³⁵⁵. «Говерля» 1961 р. другу частину видала в іншому форматі, ніж видання 1937 р., але, зменшивши кегль, розташувала текст у такий спосіб, що том має стільки ж сторінок — 368. Через це номери сторінок завжди збігаються (за винятком епіграфа до 2-ї частини), як і у випадку з першою частиною у виданнях 1934, 1935 і 1961 рр. Портрета автора немає.

Нью-йоркський двотомник 1961 р. аж до 2017 р. лишився останнім, що не подавав перевернутого після смерті автора тексту. Утім, книжкові версії 1934 р. й 1935/1961 рр. потерпають від помилок, яких не було в журнальному варіанті: «гостенем», «чоловід», «забагто», «розколала», «знате», «дивізонів», «черз», «заувижала», «розомву», «писали де чека звіт», «на форнти», «пгісилено», «гороіз» тощо³⁵⁶. Що стосується редагування, то, наприклад, «Всеросійское Учредительное Собрание» журнального варіанту перетворилося на «всеросійські установавчі збори» (помилково замість «установчі» або «установавчі») ³⁵⁷.

Не потрапили з ЛЧК до книжкових видань примітки автора про змінені ним прізвища деяких повстанців і про долю тих, хто підпільниками перебували в лавах міліції м. Кам'янки (названі справжніми іменами); скорочення зазнала примітка про прапори Холодного Яру³⁵⁸.

³⁵⁵ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. Зш. 1. — Л.: [б.в.], 1936; Холодний Яр. — Ч. 2. — Л.: Дешева книжка, 1937; Книжка про большевицький рай // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1937. — 22 квітня; Б. Горбовий. До історії видань роману «Холодний Яр» // Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 31—32.

³⁵⁶ Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 2. — С. 13; № 5. — С. 15; № 6. — С. 15—17; № 7 — С. 8, 9; № 12. — С. 8; Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 1. — С. 23; № 3. — С. 20, 21; № 5. — С. 23; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 32, 50, 53 тощо (тут і далі текст і номер сторінки збігаються з виданнями 1935 і 1961 рр., якщо посилання не наводяться на кожне видання окремо).

³⁵⁷ Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 7—8. — С. 31; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 167.

³⁵⁸ Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 1. — С. 14, 16; № 6. — С. 16; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 25.

Востаннє, мабуть, за життя автора «Холодний Яр» оприлюднив львівський «Рекорд». Першу частину надрукував у іншому форматі обсягом 256 сторінок³⁵⁹. Це видання названо третім — так само, як нью-йоркське 1961 р. (Сидір Чарторийський, вочевидь, про рекордівське не знав).

Замість доданого до попередніх видань портрета автора бачимо значно давнішу світлину — опубліковану того ж 1938 р. у збірці «За державність» — з підписом: «Хорунжий Юрій Городянин-Лісовський. В 1917—1918 рр. — молодший старшина кінного ім. Кармелюка куреня. В 1919 р. — молодший старшина Запорізької дивізії. В 1920—1921 рр. осавул основного куріня повстанчої організації Холодного Яру»³⁶⁰.

Невідомо, чи є ця книжка в Україні. На щастя, її зберегли в бібліотеці Університету Альберти — там є й друга частина видання «Дешевої книжки» 1937 р. Саме з тамтешньої каталожної картки (укладач не зауважив різні видавництва) походять хибні відомості про те, що «Рекорд» видав обидві частини впродовж 1937—38 рр.³⁶¹ Копію першої частини видання «Рекорду» мені пощастило отримати в серпні 2015 р. завдяки Сергію Плохю та Володимиру Кравченку.

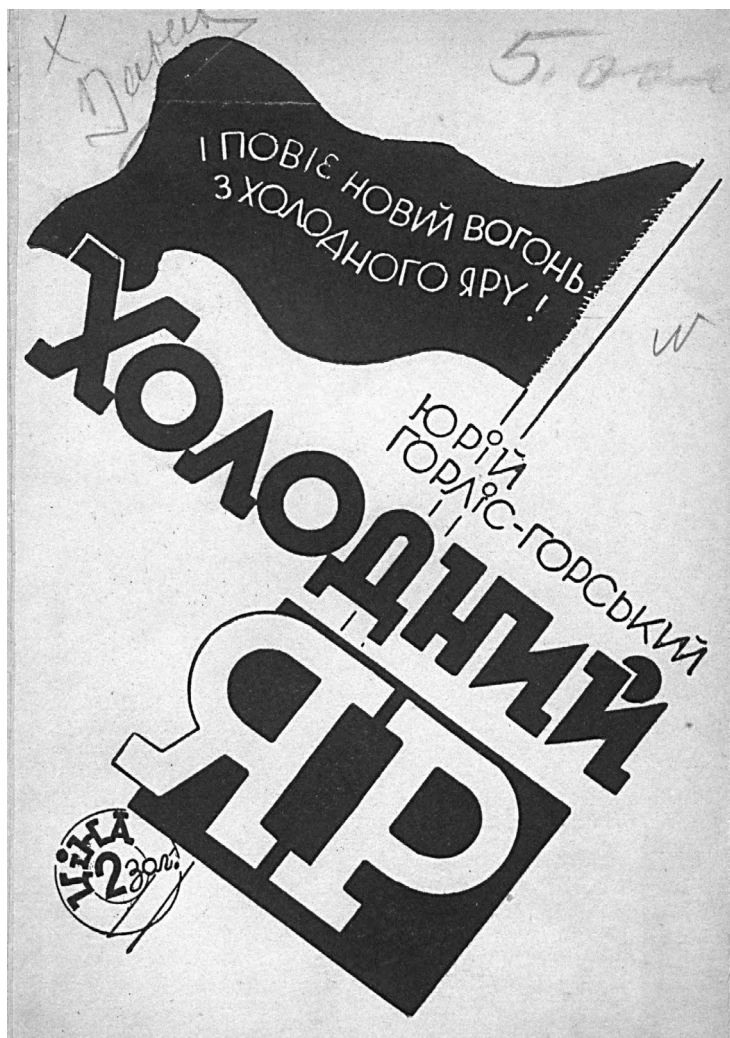
Видав «Рекорд», мабуть, і другу частину, але наразі про неї майже нічого невідомо (див. нижче).

Найзначніші виправлення тексту 1938 р. пов'язані з холоднорарським сотником, колишнім кам'янським отаманом Артемом Калиниченком — Горліс-Горський пише, що отримав від нього листа з Франції після появи в 1937 р. другої частини. Проте автор, розкриваючи псевдо, не уникнув додаткової плутанини. Присвятивши Калиниченку кілька речень у вступі (згадано там і лист від Пилипа

³⁵⁹ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Перша частина. 3-є вид. — Л.: Рекорд, 1938.

³⁶⁰ За державність. Зб. 9. — Варшава: УВІТ, 1938. — С. 104—105 (вклейка). (Щодо обставин військової служби автора див. «Деякі зауваги...» нижче.)

³⁶¹ Р. Коваль. «Холодний Яр» скликає гарячі серця. *Перевидано роман Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» // Незборима нація. — 2006. — Лютий.*

І ПОВІЄ НОВИЙ ВОГОНЬ
З ХОЛОДНОГО ЯРУ!

ЮРІЙ
ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

ХОЛОДНИЙ ЯР

МІЖНА
2000

Х Дакел

5.000

Авантитул «Холодного Яру» видання 1934 р.

Постоленка, оприлюднений 1937 р. разом із листом від брата Йосипа Оробка), автор навів у 2-му розділі прізвиське Калиниченка замість Івана Голоти — псевдоніма «нашої людини» на посаді начальника телепинської міліції. Наприкінці 8-го розділу він додав до згадки про перехід із Грушківки до Мельничанських хуторів опис невеличкого табору Калениченка (sic!), «що у наших реєстрах звався *Галайгою*» (саме такий його псевдонім, а не «Голота», названо у вступі): наприкінці ж 11-го розділу, навпаки, прибрав з оповіді про холодноярську агітацію слова «*міліціонер телепинської міліції, що приїздив до Кам'янки з пакетом від свого начальника, розліпив її вночі на мурах у Кам'янци*» (Кам'янку просто включено в перелік міст, де розклеювали листівки)³⁶².

Варте уваги те, що у виданнях 1933—35 рр. Горліс-Горський тричі згадує Степівку, насправді маючи на увазі Стецівку біля Чигирина — правильну назву подано вперше саме в 1938 р., але це та всі інші виправлення не відбулися в пізніших версіях «Холодного Яру»³⁶³, бо видання «Рекорду» лишилося не відомим так званим редакторам, що спотворили «Холодний Яр» після смерті автора. А от у другій частині «Холодного Яру» Стецівка згадувалася від 1937 р. лише під правильною назвою³⁶⁴.

«Стецівку» в першій частині відновив лише в 2006 р. Роман Коваль. Взагалі він вперше виправив назву Медвина («Медина») і, мабуть, лівобережної Вереміївки, яку автор називає «Воронівкою» — справжня Воронівка була розташована на правому березі Дніпра. Втім, одну згадку про Медвин (2-й розділ першої частини) Коваль просто викинув. Пізніше він прокоментував і помилку або жарт

³⁶² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 5—6, 56, 148, 169; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 367—368; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 6, 80, 213—214, 246.

³⁶³ Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 1. — С. 16; № 5. — С. 14; № 9. — С. 19; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 25, 49, 70; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 32, 70, 102.

³⁶⁴ Напр., Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 21, 26—28 тощо; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 153—154, 156—157 тощо.

щодо Прусів, перейменованих під час Першої світової війни на Михайлівку³⁶⁵.

Повернімося до видання «Рекорду». Варто зауважити скорочення таких фраз: «у тому гроті Пушкін написав кілька [найкращих] своїх віршів», «може, тут живе який [жид або] комуніст», «група холодноярців, яку я відшукав в Чоті [вирвавшись з лабет чекістів], налічувала», «кам'янський воєнкомат теж наказ передав [із своїми селянами]». Таке редагування могло бути здійснене з різних причин, на відміну від прикладів покращення неоконкретних фраз, як от «деякі речі, покинуті [за якийсь час перед тим] іншою групою лісовиків», де п'ять слів у дужках замінено одним «колись»³⁶⁶.

Замість «6—7 найближчих сіл» бачимо «холодноярські села». У розповіді про атаку червоних під час відступу від Кам'януватки до лісу прибрано речення «Най другі скачуть вперед!», а в попередньому — «Лад захитався від стримуючих коні» — половину відредаговано: «стримуваним бігом коней»³⁶⁷.

З міркувань стилістичного покращення змінено такі слова: «спаскудив» на «знівечив», «гірним хребтом» на «гористим хребтом», «безкорисно» на «по-гурному», «чекати» на «жгати», «персонально» на «особисто», «удень» на «за дня», «третьа часть» на «третина», «одежа» подекуди на «оцяг» чи «огіж», «дворик» на «подвір'ко», «прогулку» на «прохід», «семий» на «сьомий», «йдучий позаді» на «що йшов за мною», «згурівший» на «одурілий», «глупу ніч» на «глуху ніч», «ривалізація» на «війна», «загинувших» на «поляглих», «кавалок» подекуди на «кусок», «ніякого

³⁶⁵ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 44, 50, 51; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 337; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 62, 72, 73; Холодний Яр. 8-е вид. — С. 39, 54, 59, 313—314; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 78, 83.

³⁶⁶ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 79, 123, 129, 131, 147; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 115, 177, 186, 189, 212.

³⁶⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 35, 94; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 48, 137.

ЮРИ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

ПЕРША ЧАСТИНА

ТРЕТЄ ВИДАВАННЯ

Обкладинка «Холодного Яру» видання 1938 р.

поняття» на «зеленого поняття», «противорічні» на «противорічіві» тощо³⁶⁸.

Послідовно або з деякими винятками замінено «свого», «мого» на «свогого», «мойого», «своїм», «моїм» на «своєюму», «моїому», «най» на «хай», «готуйте» на «готовте», «повернутися» на «вернутися» (а от «звернути» на «повернути»), «стати» на «станути», «все рівно» на «все одно» чи «однаково», «через» (якийсь час) на «за», «повішати» на «повісити»³⁶⁹, а також «-ськи» («по-українськи») на «-ському» («по-українському») ³⁷⁰. Значно частіше вживається сполучник «що» («що її я бачив» замість «яку я бачив») ³⁷¹. Безприйменникових зворотів і прислівників також використано більше: «кожної хвилини» замість «в кожну хвилю», «ранком» замість «рано», «світанком» замість «на світанку» ³⁷².

Виправлено більшість помилок, яких припустилися під час друку попередніх видань: «гостанем», «забагато», «дивізіонів», «через», «не захопив із собою», «відштовхнула», «розмову», «фронті», «нігсилено», «придавав», «дорозі», «розпучливий крик» ³⁷³. Проте, готуючи нову редакцію, співробітники «Рекорду» зробили нові: «Собутова» (Субо-това), «кобардинця», «триліплять», «зеврнувся», «від'жджаю», «груту» (гурту), «Груб» (Гриб), «анірхії», «кона» («коня»), «конт-революційна», «сімі» (самі), «плазма» (плашма), «брдьоновських» тощо ³⁷⁴.

³⁶⁸Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 14, 15, 22, 33, 76, 80, 86, 105, 108 тощо; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 18, 28, 46, 110, 117, 124, 153, 157 тощо.

³⁶⁹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 21, 27, 28, 33, 38, 85, 86, 100, 117, 138—139, 147, 155; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 27, 37, 39, 46, 53, 122, 124, 145, 168, 199—201, 213, 224.

³⁷⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 20, 28, 166; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 25, 38, 242.

³⁷¹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 29 тощо; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 39 тощо.

³⁷²Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 50, 136, 138; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 71, 196, 200.

³⁷³Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 32 тощо; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 45, 76, 87, 90, 162, 164, 178, 215, 217, 227, 229, 246.

³⁷⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 33 тощо; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 45, 46, 47, 49, 89, 96, 98, 100, 109, 138, 143, 158.

Брак відомостей не дозволяє зробити висновок, чи всі зміни «Рекорд» узгодив із автором. Наприкінці жовтня 1938 р. Городянин-Лісовський перейшов кордон Карпатської України, ба навіть був затриманий місцевою владою, і майже втратив зв'язок із українською громадою Польщі, хоча, можливо, їздив трохи згодом до Відня³⁷⁵.

Отже, для видання «Холодного Яру» належним чином не досить було б простого передруку будь-якого з прижиттєвих видань — принаймні тому що на кожному з них позначилася недбалість редакторів. Маючи в користуванні всі відомі прижиттєві видання першої частини, я порівняв їхні тексти машинним способом або на око й склав таблицю розходжень — саме це уможливило це академічне видання.

Через небажання самому зазнати критики за те, що я закидаю самозваним редакторам — спотворення тексту після смерті автора, — в академічному виданні вважаю непотрібним будь-яке редагування, окрім коригування пунктуації та (частково) правопису. З огляду на це мені довелося наполювати на збереженні не лише архаїчного правопису, але й паралельних варіантів написання деяких слів, ризикуючи тим, що читачу багато з таких випадків можуть здатися простими одруками.

Серед таких паралельних варіантів бачимо «*монастирський*» / «*манастирський*» (але «*монастир*», здається, ніде не трапляється — лише «*манастир*»), «*прощатися*» / «*пращатися*», «*мусити*» / «*мусіти*» тощо³⁷⁶.

³⁷⁵Обережно з некрольогами! // Діло. — 1939. — 27 березня; В. Гренджа-Донський. Твори. — Т. 8.: Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. — Вашингтон: Карпатський Союз Інк., 1987. — С. 84; М. Слабошпицький. Ще раз про Горліса-Горського і «Холодний Яр» // Народна газета. — 1992. — № 20; І. Гармацій., Р. Коваль. Додаток № 2 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи, спогади і лист. 1939 р. // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемося!»... — С. 352; Р. Коваль. Револьвер і перо як життєва необхідність // Там само. — С. 41, 46—47.

³⁷⁶Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 13, 19, 23, 25, 43, 88; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 16, 24, 31, 34, 61, 128.

Утім, археографічне дослідження ще не завершене. Історія видання другої частини нібито простіша, бо з прижиттєвих маємо лише видання 1937 р., але є вагомні підстави вважати, що після «Дешевої книжки» її видав «Рекорд» — а коли це так, то текст зазнав певних змін. Численні виправлення (й нові помилки) у виданні першої частини 1938 р. підштовхують саме до такого висновку. Які ж є аргументи на користь існування другої частини, виданої 1938 (чи, можливо, 1939) року?

Аргумент єдиний: велике рекламне оголошення на останніх сторінках «Холодного Яру» 1938 р. Під шапкою «"Рекорд", видання власні» з контактами видавництва перелічено 78 книжок і брошур, поділених на три розділи³⁷⁷. У першому — «Повесті, оповідання і новелі» — бачимо «Холодний Яр», а саме першу частину вартістю 2 злотих і другу — за 3 злотих.

Однак лишається питання: якщо цю другу частину досі не знайдено, чи не рекламував «Рекорд» видання «Дешевої книжки»? Примітка «видання власні» таке припущення усуває. З другого боку, важко встановити, чи всі книжки, перелічені в оголошенні, належать саме «Рекорду». Наприклад, підозру викликає «Регіт Арідника (лісовика)» Ростислава Єндика. Відомо, що роком раніше цю збірку оповідань надрукувало львівське ж «Винне гроно»³⁷⁸. Отже, або всі книжки в оголошенні видані чи перевидані (після якогось іншого видавництва, як-от «Холодний Яр»), або «Рекорд» рекламував також продукцію конкурентів.

Варта уваги англомовна рецензія на видання «Рекорду», яку в американському часопису «Books Abroad» оприлюднив 1939 р. Григорій Скегар. Вона лишає місце для сумніву,

³⁷⁷ Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 253—256.

³⁷⁸ М. Хороб. Фольклорно-міфологічні засади прози Ростислава Єндика (на матеріалі книги «Регіт арідника») // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. — Вип. IV. — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — С. 63; О. М. Залевська. Мала проза Ростислава Єндика та Леся Мартиновича: типологія характеротворення // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. — № 2 (18). — Івано-Франківськ, 2012. — С. 235.

бо, згідно з рецензією, другу частину «Холодного Яру» того ж 1938 р. перевидала «Дешева книжка» — якщо Скегар не помилився, маючи відомості про згадане вище видання 1937 р.³⁷⁹

Питання про видання «Рекордом» творів Горліса-Горського поза «Холодним Яром» лишається нерозв'язаним. Про два таких видання йдеться у споміні Ірини Ліщук-Строцької, доньки співробітника видавництва. Оголошення ж про продаж книжок «Рекорду» 1938 р. інших творів письменника не згадує. Утім, видавництво, здається, мало час до вересня 1939 р.³⁸⁰

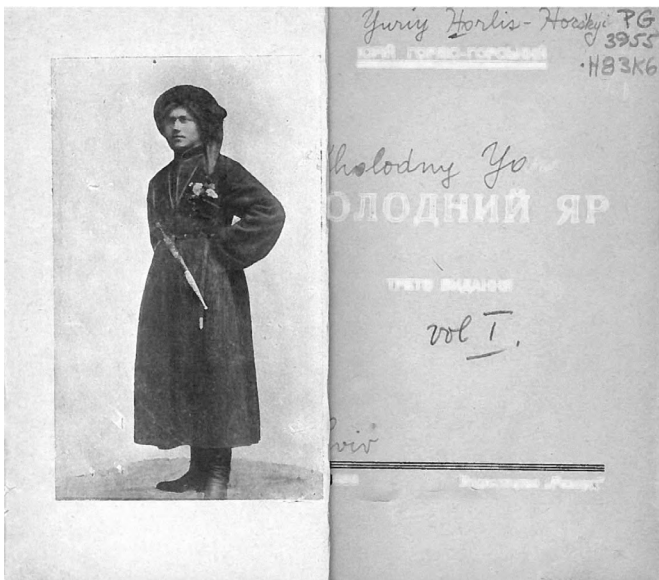
Кілька слів про можливість існування інших прижиттєвих видань. Курйозною є згадка в «Енциклопедії Коломийщини» про видання 1934 р. у Коломії «Холодного Яру» з підзаголовком «Спогади з визвольної боротьби» (трохи вище «Холодний Яр» віднесено до 1937 р.). Автори статті про джерело цих відомостей нічого не змогли сказати, а от Микола Савчук, упорядник енциклопедії, запевнив, що якесь число журналу «Жіноча доля» нібито подає рекламне оголошення про появу книжки у видавництві з тією ж назвою. Переглянувши комплекти журналу за 1934—1938 рр., я не виявив такого оголошення, навіть із іншим видавцем. До того ж Горлісом-Горським у цьому часопису цікавилися мало. Єдина згадка, яку мені пощастило знайти, — кінця 1937 р., де названі дві частини «Холодного Яру» і «Отаман Хмара» (тобто ще кілька творів лишилися поза увагою редакції)³⁸¹.

Не слід цілком виключати можливість, що востаннє за життя автора «Холодний Яр» видали восени 1941 р. З надрукованих «Українським видавництвом» у Львові 37 книг

³⁷⁹ H. G. Skegar. Yurey (sic!) Horlis-Horsky. Kholodnyj Yar // Books Abroad. — Vol. 13, No 3. — Norman, 1939. — P. 389—390.

³⁸⁰ Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 253; І. Строцька. Спогад // Незборима нація. — 2001. — Березень; М. Андрусак. Брати грому. Худ.-док. повість. — Коломия: Вік, 2005. — С. 248.

³⁸¹ М. Васильчук, В. Нагірний. Горліс-Горський Юрій // Енциклопедія Коломийщини. Зш. 4. — Коломия: Вік, 2006. — С. 118; Короткий виказ творів, що торкаються подій з Визвольної боротьби // Жіноча доля. — 1937. — Ч. 20—21. — С. 17.

„РЕКОРД“

ВИДАННЯ ВЛАСНІ

ЛЬВІВ, УЛ. ЛОНЦЬОГО 8. — ТЕЛ. 116-23

П. К. О. 506.494.

Поштове розрахунковеkonto 152.

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ І НОВЕЛІ.

Александрович: Щасливе відкриття — істор. опов.	0.30
„ Вірний аж до смерти	0.30
„ Історія кравця і горбача	0.30
Горліс-Горський: Холодний Яр ч. I	2.—
„ Холодний Яр ч. II	3.—
Демчишин: Утрачені діти — історичне опов.	0.30
Дашко: Хто душий	0.30
„ Живий небіщик	0.30
„ Заборонені двері	0.30
Джеджелія: Софію вибрав	3.—
Вишенський: Поворот небіщика з раю - опов.	0.30
„ Недовішений опришок	0.30
„ Історія трьох голодранців	0.30
„ Морський опришок	0.30
„ Чорний звір	0.30
Р. Єндик: Регіт Арідника (лісовика)	3.50

Титул першої частини «Холодного Яру» 1938 р. Світлину автора того ж року опубліковано в 9-му збірнику «За державність» із підписом: «Хорунжий Юрій Городянин-Лісовський. В 1917—1918 рр. — молодший старшина кінного ім. Кармелюка куреня. В 1919 р. — молодший старшина Запорізької дивізії. В 1920—1921 рр. осавул основного куріня повстанчої організації Холодного Яру».

Реклама видань «Рекорду» з першої частини «Холодного Яру» 1938 р.

і брошур відомі назви лише 29-х. Серед них був і памфлет Горліса-Горського «Ave Dictator!» (у деяких виданнях назва латиною подана з помилкою: «Ave Diktator!»)³⁸². Про видані 1941 р. у Львові памфлет і «Холодний Яр» згадав арештований НКВД такий собі Крейтер — у свідченнях про літературу, яку націоналісти возили до Піщаного Броду Кіровоградської області. Але помилки в його твердженнях («брошура “Холодний Яр”», «Аве конструктор») не дозволяють на них покластися³⁸³.

Еміліу Гаудела з Курітіби, що переклав португальською «Чорний Ворон» Василя Шкляра³⁸⁴, повідомив мені, що бачив у місцевому Товаристві прихильників української культури «Холодний Яр» без зазначення року, міста й видавця, до того ж незвичного формату: обидві частини на лише 212 сторінках (найменше за кількістю сторінок видання всього твору, львівської «Червоної калини», має їх 342). Наразі отримати копію книжки мені не вдалося.

Треба зауважити й таке: Р. Коваль, посилаючись на вдову Городянина-Лісовського, повідомляє про скарги автора на засилля у «Холодному Яру» галицьких слів і виразів³⁸⁵. Наведене вище не дозволяє підтвердити їх чи звинуватити того чи іншого видавця. Друковані тексти 1932—1938 рр. стилістично майже однакові, рукописи ж Горліса-Горського, здається, втрачені.

Стосуватися такі скарги могли б таких випадків, як рідкісний вжиток слова «плечі» у значенні «спина», слова

³⁸²Л. Головата. «Українське видавництво» у Кракові — Львові 1939—1945. Бібліографічний довідник. — Т. 1. — К.: Критика, 2010. — С. 7; Ю. Г.-Г. Ave, Dictator. 2-е вид. — Л.: Укр. видавництво, 1941. («Ave Dictator!» видавали на той час щонайменше тричі: 1933 р. у «Вістнику», 1934 р. окремо брошурою і в «Календарі-альманасі «Нового шляху» на 1936 рік». У числах від 23 жовтня до 6 листопада 1941 р. його надрукувала газета «Подільнин» з підзаголовком «Сталін і його діяння».)

³⁸³Спецсообщение о деятельности ОУН на территории восточных областей Украины // В. Сергійчук. ОУН—УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — С. 57.

³⁸⁴Vassel Scliar (sic!). O Corvo Negro. — Curitiba: Ítala, 2015.

³⁸⁵Напр., Холодний Яр. 14-е вид. — С. 44. (Скановану копію іншого листа Галини Гришко з повторенням цих скарг див.: <http://litakcent.com/2015/01/20/rodynahorlisa-horsko-ho-stverdzhuje-scho-vydavec-perekrutyv-tekst-holodnoho-jaru>.)

«овоч» лише в дещо застарілому значенні «фрукт» (пор. польське *owos*, староукраїнське «овощ») ³⁸⁶, архаїзмів іншомовного походження («*філозофувати*») та питомої української лексики («*погонтаній*», «*кійок*») ³⁸⁷. Зрозуміло, що про жодне виправлення тексту та довільну заміну «галицьких» слів «черкаськими» або «полтавськими» не може бути й мови, як не знайдуться дивом авторські рукописи. На щастя, намір відомого перекладача Олекси Негребецького переписати таким чином «Холодний Яр» лишився нездійсненим. На жаль, за нього це зробили інші.

Від 1967 р. до початку 2014 р. текст «Холодного Яру» друкували лише спотвореним. Першим без сумніву самозваним «співавтором» став Микита Мироненко, який назвав своє видання 4-м (він не знав або про видання «Рекорду» 1938 р., або про двотомник «Говерлі» 1961 р.) ³⁸⁸. Саме Мироненко, мабуть, першим поєднав обидві частини під однією обкладинкою. Зміни в його редакції можна пояснити тим, що колишній харківський економіст і офіцер Червоної армії ³⁸⁹ був неуважним і не розумів значення певних слів і виразів, передруковуючи книгу.

Згадану вище фразу «*тиф, на який захворіло вже декілька козаків*» змінено на «*тиф, на який захворіло вже декількох козаків*». Це додатково свідчить, що джерелом Мироненку не слугувало видання 1934 р. ³⁹⁰ З другого боку, жодні виправлення 1938 р. (три згадки про Артема Калиниченка тощо)

³⁸⁶Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 5. — С. 14; Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 2. — С. 22; № 5. — С. 22; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 49, 143, 155; С. Желеховський, С. Негільський. Малорусько-німецький словар. — Т. 2. — Л., 1886. — С. 659; Словник староукраїнської мови XIV — XVI ст. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 73.

³⁸⁷Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 4, 8, 27; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 55; Б. Грінченко. Словарь української мови. — Т. 3. — К., 1909. — С. 245; С. Желеховський. Малорусько-німецький словар. — Т. 1. — Л., 1886. — С. 345.

³⁸⁸Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр (у двох частинах з мапою). 4-е вид. — Лондон: М. Мироненко, 1967.

³⁸⁹І. Багрянний. Листування, 1946—1963. — Т. 1. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 217; Г. Костюк. Зустрічі і прощання. Кн. 2. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 187.

³⁹⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 13; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 17.

на виданні Мироненка не позначилися, що дає змогу впевнено стверджувати, що він не враховував версію «Рекорду»³⁹¹.

Ще однією важливою точкою біфуркації стали топоніми. Стецівку (у виданнях 1934 і 1935 рр. помилково: «Степівка») в 1-му розділі Мироненко зробив «Степанівкою», в інших розділах залишивши «Степівкою»³⁹². Ці перекручування відтворено в усіх інших виданнях, за винятком тих, що вийшли «за редакцією» Р. Коваля. Перейменував помилково Мироненко і Вовчий Шпиль на «Вовчий Шпиталь», також лише раз³⁹³.

Час від часу така неуважність спотворює думку автора. Оповідаючи, як загін повстанців готується до наскоку на Новомиргород, Горліс-Горський пише: «*Ми вже стояли в ба-лочці <...> дожидаячи, поки зайде місяць і повернеться з розвідки Дорошенко*». В Мироненка бачимо: «*...поки зійде місяць...*». В автора: «*Коли б в Кам'янці хто вас затримував <...> покликайтеся на Лещенка*», в Мироненка: «*...покладайтеся на Лещенка*». У фразі «*дубельтові пістолі <...> добрий виріб місцевого майстра*» з'являється перекручене «*вибір*»³⁹⁴.

(Інші подібні приклади див. нижче, де проаналізовано «редакцію» Коваля.)

Подекуди бракує цілих фраз: «*братові гумка погодбається*», «*а де ті хлопці тепер?*», «*передав із своїми селянами*». Або, навпаки, додані слова: «*рятуйтесь [самі], хлопці*», «*на самий божевільний [крок]*»³⁹⁵. Також замість «*куркулів*» з'явилися «*кулаки*», «*вистав*» — «*виступи*», «*по членах*» — «*по плечах*», «*безмежно*» — «*безперечно*», «*просік*» — «*проліски*» тощо³⁹⁶.

³⁹¹ Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 6, 80, 213—214; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 7, 58, 145.

³⁹² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 25, 49, 70; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 32, 70, 102; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 28, 52, 72.

³⁹³ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 29, 69, 70; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 33, 71, 72.

³⁹⁴ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 55, 58, 90; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 58, 61, 90.

³⁹⁵ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 13, 39, 96, 118, 147; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 17, 42, 96, 117, 144.

³⁹⁶ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 5, 79, 105, 118, 129; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 7, 80, 105, 117, 127.

Нарешті, викинуто епіграф до другої частини — вірш Кіплінга «The Song of the Dead» в перекладі з польського перекладу, з поміткою *J.C. "P.Z." 5.VII.1936*³⁹⁷. Натомість Мироненко долучив до книжки власні роздуми про історію України («Від видавця»), які справили погане враження на Галину Гришко, тому після 1967 р. його післямова до твору Горліса-Горського жодного разу не додавалася³⁹⁸.

До речі, видавець і сам помітив численні помилки у книжці, тому вклав до неї errata на окремому аркуші. З-поміж них варто звернути увагу на назву Капітанівського лісу. У книжці він «*Капітанський*»³⁹⁹, у стовпчику ж «треба» на згаданому аркуші — чомусь «*Капітонівський*».

Роман Федорів — він видав «Холодний Яр» 1992 р., першим у незалежній Україні, — запевнив, що друкує книгу за виданням 1967 р., але насправді не відтворив відредагований Мироненком текст цілковито тотожним. Його версію, вочевидь, без змін, передрукували та ж таки «Червона калина» у Львові 1994 р. і три або чотири рази в Черкасах у 2005—2015 рр. (з додаванням передмови)⁴⁰⁰.

Стосовно змін у версії 1992 р., то це насамперед пропущені слова (наприклад, «*якби [поклони] не прийшлося бити*») й цілі фрази та речення: «*по моїм приході кинув її і встав*», «*як моя справа добре вдасться, вас чека винагородить*», «*по носі, розбиваючи хряща. Хтось з другого приліпив кольбою*» (у Мироненка — «*розбивши хряща*»), «*і як до нього підступати*», «*Дід був удовець і на цю тему посипалися жарти*»⁴⁰¹.

³⁹⁷ Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 3—4; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 169—170.

³⁹⁸ Холодний Яр. 4-е вид. — С. 408—434; М. Мироненко. Міти Холодного Яру, або «Післямова» до книги «Холодний Яр», виданої у Лондоні 1967 року. — Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012.

³⁹⁹ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 87; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 87. (Про пов'язані з цим лісом події див. «Джерелознавчий аналіз».)

⁴⁰⁰ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Роман у двох частинах. — Л.: Червона калина, 1992 (про джерело тексту див. с. 2); Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2005; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Черкаси: Відлуння-плюс, Інтролігатор, 2011; тощо.

⁴⁰¹ Холодний Яр. 4-е вид. — С. 24, 31, 78, 98, 130, 131; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 24, 30, 70, 87, 113, 114.

Для сумнівної милозвучності додані короткі речення: «Він поглянув на мене оцінююче» (потреба в ньому з авторського тексту ніяк не впливає), «О, він вам покаже!!!», «Вігмовляємося», «Погодився», «Сказав»⁴⁰².

«Кількадесять» двічі замінено на «кільканадцять»⁴⁰³. Не минулося й без одруків, наприклад, «важко» замість «важно» і «там любив» замість «так любив»⁴⁰⁴. Яке значення може мати помилка лише в одній букві, бачимо з такого прикладу:

«Потягнулися день за днем. Ще два-три дні слідчий мучив себе і мене безконечними безглуздими допитами...»

В оригіналі ж і в Мироненка: «...Що два-три дні...»⁴⁰⁵.

Курйозне «установавчі» (див. вище) збереглося і в Мироненка, і в цій версії. Проте виправлені «каруальний» і «арештоованих». Помилка в авторському «не захопив з тобою із чека», яка в Мироненка перетворилася на «з собою», виправлена вдруге після 1938 р.⁴⁰⁶

У 2014 р. видання «Червоної калини» передрукували також у Донецьку, але вже з незначними виправленнями (див. нижче) і принаймні одною помилкою — третій розділ першої частини злито з четвертим, через що наступні мають номери на один менше⁴⁰⁷.

І ще раз перевидали, разом зі «Спогадами», «Отаманом Хмарою» і «Ave dictator!», у Черкасах минулого року — але вже за державний кошт (програма «Українська книга») ⁴⁰⁸. Передмова за підписом голови черкаської ОДА Юрія

⁴⁰²Холодний Яр. 4-е вид. — С. 20, 36, 44, 74, 79; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 21, 35, 42, 67, 71.

⁴⁰³Холодний Яр. 4-е вид. — С. 113, 120; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 99, 105.

⁴⁰⁴Холодний Яр. 4-е вид. — С. 56, 165; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 52, 142.

⁴⁰⁵Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 104; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 104; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 91.

⁴⁰⁶Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 113; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 162; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 84, 97, 102, 112, 162; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 75, 86, 90, 98, 140.

⁴⁰⁷Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Донецьк: БАО, 2014.

⁴⁰⁸http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=128136&cat_id=34138 (перелік книжкових видань, передбачених до випуску за програмою «Українська книга» на 2016 рік); Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Твори. — Черкаси: ІнтролігаТОР, 2016.

Ткаченко та невідомо чия біографічна довідка про автора (упорядником названо І. О. Прилуцьку, науковим редактором, як і в попередніх виданнях, — В. В. Масненка) вражають низьким науковим рівнем.

Від пана губернатора дізнаємося, що твори Горліса-Горського виходять нині «чи не вперше в повному обсязі»⁴⁰⁹ — це коли до 2016 р. лише в незалежній Україні «Холодний Яр» перевидали не менше 15-ти разів, а всі інші перелічені твори щонайменше двічі. (Також перевидали «Їх прийшло дванадцять» і частину газетних статей. Нижче піде мова про чотири його неперевиданих твори.)

У біографії, яку після 2012 р., мабуть, ніхто не редагував, знову бачимо хибну дату втечі з Херсона — квітень 1932 р. Утік Городянин-Лісовським роком раніше (див. «Деякі зауваги...»), і автори довідки могли дізнатися про це з першої версії цієї статті на сайті *Historians* уже навесні 2014 р.

Ще абсурдніше виглядає розповідь про вчителювання Городянина-Лісовського на Закарпатті після угорської окупації в «містечку», хоча документальні джерела, надруковані 2012 р. в «Ми ще повернемося!», мали б уберегти від плутанини — він був учителем у селі Луг до нападу Угорщини (див. нижче, а також «Деякі зауваги...»). Вінчається Городянин-Лісовський з Галиною Талащук («Таращук») у листопаді 1944-го, а не 1943 р. — упорядники не знають навіть, коли Червона армія вчергове захопила Львів. Лариса, донька Юрія й Галини, народжується натомість на 10 днів раніше, ніж насправді. Нарешті, кумедно у виданні, що відтворює версію «Холодного Яру» 1992 р., виглядає заувага: «У 1994 році «Холодний Яр», вперше, було перевидано в Незалежній Україні»⁴¹⁰.

Всі ці бздури 2016 р. можна було б виправити дуже легко завдяки самим публікаціям в Інтернеті.

⁴⁰⁹ Ю. Ткаченко. Лицар Холодного Яру // Холодний Яр. — Черкаси, 2016. — С. 4.

⁴¹⁰ Холодний Яр. — Черкаси, 2012. — С. 5—6; Холодний Яр. — Черкаси, 2016. — С. 9—10.

Власне текст не вартий прискіпливого аналізу. Серед іншого бачимо згаданих вище «кулаків» замість «куркулів», «тиф, на який вже захворіло декількох козаків»⁴¹¹, тобто ті ж самі вади 1967 і 1992 рр., з однією відмінністю — вже 2014 р. будь-хто легко міг переконатися, що це перекручування.

До зовсім неподобного перекручення тексту вдався у своїх так званих редакціях Роман Коваль⁴¹². (Він запевняє, що з 1-ю частиною книги йому допоміг Василь Шкляр, а до редагування спонукали вади книг «Червоної калини»⁴¹³.) Це текст, уже спотворений 1967 р. Мироненком і замість виправлення, не надто складного в умовах Києва середини двохтисячних років, переписаний — і переписуваний надалі — так свавільно, що нащадки автора не змогли покласти цьому край, спираючися на п. 2 ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права», лише через вади української системи судочинства.

20 грудня 2014 р. Л. Лісовська опублікувала в мережі листа Г. Гришко до Р. Ковалю від 28 жовтня того ж року, приєднуючись до вимог матері припинити публікацію викривлених текстів Горліса-Горського й повернути документи й світлини, надіслані, за їхніми словами, для передачі до музею чи архіву (Коваль їх привласнив). Не ставлячи під сумнів претензії спадкоємців автора, мушу зауважити, що його родина не мала підстав вважати видання 1967 р. зразковим, як це впливає з листа, з огляду на наведені вище приклади перекручування з вини Мироненка⁴¹⁴. Станом на

⁴¹¹ Холодний Яр. — Черкаси, 2016. — С. 14, 23.

⁴¹² Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр: Документальний роман. 8-е вид. — К.; Львів; Дрогобич: Відродження, 2006; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. 14-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Спомини осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. 18-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013; тощо.

⁴¹³ Холодний Яр. 14-е вид. — С. 44, 505.

⁴¹⁴ <http://litakcent.com/2015/01/20/rody-na-horlisa-horsko-ho-stverdzhuje-scho-vydavec-perekrutyv-tekst-holodnoho-jaru>.

1 січня 2017 р. Коваль жодної змістовної відповіді не дав, обмежившись типовим для нього наклепом.

Родину автора, за словами Л. Лісовської, прикро вразили насамперед вигадані «редактором» назви розділів і зміна розподілу книжки на розділи. На мою ж думку, передусім має значення спотворення тексту як такого. Наведу деякі приклади з першої частини, від другого до дванадцятого розділів, що засвідчують не лише деструктивну роль Ковалю, але й неприпустимість спирання на видання Мироненка:

1. Розділ 2: *«За п'ятьсот гривень я купив на ярмарку майже сотню набоїв»*.

Тексти Мироненка й Ковалю: *«За п'ять гривень я купив на ярмарку майже сотню набоїв»*⁴¹⁵.

2. Розділ 3: *«Межуючих з нами, колись коцурівських сіл — які хоч і утратили свою організацію, та все-таки мали масу зброї — "влада" теж не зачіпала»*.

Мироненко: *«Межуючих з нами, колись коцурівських сіл — які хоч і утримали свою організацію, та все-таки мали масу зброї — "влада" теж не зачіпала»*.

Коваль: *«Сусідні з нами, колись коцурівські, села, що утримали свою організацію і мали багато зброї, москалі теж не зачіпали»*⁴¹⁶.

3. Розділ 5: *«Під криловий вогонь наших кулеметів...»* (тобто фланговий).

Мироненко: *«Під кривавий вогонь наших кулеметів...»*.

Коваль: *«Під нищівний вогонь наших кулеметів...»*⁴¹⁷.

4. Там само: *«кількадесять тисяч набоїв»*.

Мироненко, Коваль: *«кілька тисяч набоїв»*⁴¹⁸.

⁴¹⁵Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 58; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 61; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 89.

⁴¹⁶Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 68; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 70; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 96.

⁴¹⁷Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 95; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 95; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 115.

⁴¹⁸Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 92; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 92; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 113.

5. Розділ 6: «Хтось на відмаш вдарив кулаком по лівому оці». Мироненко: «Хтось на відмаш вдарив кулаком по лівому боці».

Коваль: «Хтось навідліг угатив кулаком у лівий бік»⁴¹⁹.

6. Розділ 8: «Гатку можна було чудово обстрілювати з виступаючого в її бік форту. Про те, щоби нас могли взяти тут наступом, не було мови».

Мироненко: «Гатку можна було чудово обстрілювати з виступаючого в її бік фронту. Про те, щоби нас могли взяти тут наступом, не було мови».

Коваль («Обітниця гіга Шевченка», що відповідає початку 8-го розділу): «Гатку можна було легко перейти. Про те, щоби нас могли взяти тут наступом, не було й мови»⁴²⁰.

7. Розділ 11: «Його надзвичайно мила і розумна донечка років п'яти-шести. Коли дружина його відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами пестився з нею».

Мироненко: «Його надзвичайно мила і розумна донечка років п'яти-шести. Коли вона відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами пестився з нею».

Коваль («Важка рука Андрія Чорноти», зліплено з частин 11 й 12 розділів): «Його надзвичайно мила і розумна донечка років п'яти-шести. Коли вона відвідувала нас у Кам'янці, я цілими годинами з нею грався»⁴²¹.

8. Розділ 12: «Моїй нації, в боротьбі за існування якої я лише малесенький трибик, що став на місце когось, хто насипав вали кругом Мотриного монастиря».

Мироненко: «Моїй нації, в боротьбі за існування, хто насипав вали кругом Мотриного монастиря». (У виданні «БАО» 2014 р. цьому реченню надано логічнішого вигляду — з точки зору редактора, не знайомого з власне авторським текстом.)

⁴¹⁹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 99; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 98; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 118.

⁴²⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 131; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 129; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 141.

⁴²¹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 169—170; Холодний Яр. — 4-е вид. — С. 165; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 169.

Коваль («Важка рука Андрія Чорноти»): *«Моїй нації. Тим, хто насипав ці вали довкола Мотриного монастиря»*⁴²².

У розділі 9 є речення, двічі відредаговане власне автором і ще не менше двох разів після його смерті. Журнальна версія 1934 р.: *«Бригада приїхала через Жаботин на підвогах не затримуючись, через що спізнилося попередження нас про її наближення»*.

Книжкове видання 1934 р.: *«Проїхала вона через Жаботин на підвогах не затримуючися, а тому ми не встигли отримати попередження про її наближення»*.

Книжкове видання 1935 р.: *«Проїхала вона через Жаботин на підвогах не затримуючися. Через те, зв'язки із Жаботина не встигли попередити нас про її наближення»*.

Мироненко: *«Проїхала вона через Жаботин на підвогах не затримуючися, і через те, зв'язки із Жаботина не встигли попередити нас про її наближення»*.

Коваль: *«Проїхала через Жаботин на підвогах не затримуючись, і через те зв'язківці з Жаботина не встигли нас попередити про її наближення»*⁴²³.

Варто навести й приклади перекручування тексту винятково з вини Коваля:

1. Розділ 1: *«Може тому, що тут біла церква над Суботним, в якій висіла табличка <...> не дозволяла його забути»*.

Коваль: *«Може, тому, що тут була церква над Суботовом, у якій висіла табличка <...> і вона не дозволяла його забути»*⁴²⁴.

У пасажі, де йдеться про білі стіни Іллінської церкви, Коваль замінює прикметник «біла» дієсловом «була». (У середині XIX ст. о. Роман Орловський повісив у ній табличку

⁴²²Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 171; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 166; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 170; Холодний Яр. — Донецьк, 2014. — С. 181—182.

⁴²³Холодний Яр говорить // ЛЧК. — 1934. — № 6. — С. 21; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 159; Холодний Яр. — Л., 1935. — С. 159; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 155; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 162.

⁴²⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 14; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 55.

з написом «Здесь погребено тело Богдана Хмельницького», зірвану в грудні 1921 р. Гнатом Стеллецьким⁴²⁵.)

2. Розділ 2: «*Під ним мабуть якийсь магнет в землі лежить*».

Текст Ковалю 2006 р.: «*Під ним, мабуть, якийсь багнет у землі лежить*».

Пізніший текст Ковалю: «*Під ним, мабуть, якийсь магніт у землі лежить*»⁴²⁶.

3. Розділ 7: «*На фабриці Єльворті*».

Видання 1938 р.: «*У фабриці Ельворті*».

Коваль: «*На фабриці Евольті*»⁴²⁷. (Завод Ельворті мусить знати кожен, хто вивчав історію Єлисаветграда⁴²⁸.)

Репліки деяких персонажів переписані Ковалем російською, але українською абеткою, що в сучасній Україні, на відміну від Галичини 30-х рр. минулого століття, навряд чи є ознакою доброго смаку — навіть там, де автор не зазначає, що персонаж говорить «по-московськи»⁴²⁹.

Можна було б навести чимало прикладів і з другої частини «Холодного Яру», але, оскільки досі не маю змоги отримати повну копію видання «Дешевої книжки» 1937 р., обмежусь трьома (розділи в автора не нумеровані):

1. «*Небезпеку плянового оточення Холодного Яру червоними розвіяли повстання на Херсонщині та Черкащині*».

Коваль: «*Небезпеку планового оточення Холодного Яру червоними розвіяли повстання на Херсонщині та Київщині*».

2. «*До Кам'янки прибуло два сильних бронепотяги, які невідомо чого стоять там, замість у Бобринській чи Знам'янци*».

⁴²⁵ М. Новик. Богданові підземелля, або Аналітичний огляд досліджень суботівського мастку Богдана Хмельницького // Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 128—130.

⁴²⁶ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 27; Холодний Яр. 8-е вид. — С. 40; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 64.

⁴²⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 112; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 161; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 127.

⁴²⁸ Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. — Зиновьевск, 1927. — С. 4 и т.д.; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. — К.: Ін-т історії АН УРСР, 1972. — С. 85 тощо.

⁴²⁹ Напр., Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 28, 37—38; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 65, 73.

Мироненко: «До Кам'янки прибуло два бронепотяги, які невідомо чого стоять там, замість у Бобринській чи Знам'янці».

Коваль: «До Кам'янки прибуло два бронепотяги, які невідомо чого стоять там»⁴³⁰.

З. «Постоявши на місці зо три дні, вирушаєм за залізницю, у такому ж приблизно складі, що й на Чигирин. Из Іваногорода наспіла відомість...»

Коваль: «Чекісти і пекло

З Івангорода наспіла новина...»⁴³¹ (скорочено цілу фразу, а замість неї бачимо вигадану назву розділу).

Отже, станом на початок 2014 р. у незалежній Україні «Холодний Яр» видавався лише в послідовно, двічі або тричі, перекручених версіях. Тому Лариса Лісовська заповзялася перевидати твір батька сама, залучивши до співпраці Станіслава Власова, директора «Української вільної бібліотеки» (її вже не існує), історика Богдана Горбового й мистецтвознавця Олену Кіс-Федорук⁴³². Результатом їхньої спільної роботи є поява впродовж 2014—2016 рр. кількох версій «Холодного Яру» різних видавництв, що оголошені автентичними⁴³³, хоча насправді такими не є. Принаймні не є автентичною перша частина — надію на те, що друга сумлінно відтворює текст видання 1937 р. (її перевидання 1938 р., як зазначено вище, поки що не знайдено), я все ж таки зберігаю, бо мав змогу здійснити археографічний аналіз лише уривків другої частини «Холодного Яру».

Плутанини додало й те, що Власов — алкоголік і особа з кримінальною біографією⁴³⁴, — збрехав мені свого часу,

⁴³⁰ Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 60; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 206—207; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 199.

⁴³¹ Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 62; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 200.

⁴³² Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 2, 36, 544.

⁴³³ Холодний Яр. — Л.: СПЛОМ, 2014. — С. 6, 9, 10; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 1, 36, 544; Б. Горбовий. До історії видань роману «Холодний Яр» // Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 27, 29 тощо.

⁴³⁴ Ю. Тимошук. У Львові спіймали Станіслава Власова, який видурював у людей гроші начебто для АТО // Вікна (Калуш). — 2014. — 22 серпня.

що має видання «Рекорду» 1938 р. Згодом, отримавши копію цього видання й порівнявши її з псевдоавтентичними, я переконався, що це не так. Але до того встиг опублікувати репліку, де відстоював автентичність видань Л. Лісовської⁴³⁵. Тепер мушу відмовитися від власних слів.

Здається, упорядники працювали з виданнями 1934, 1935, 1937 (2-ї частини) і 1967 рр. Напевно стверджувати не можна, бо з'ясувати щось у Власова — справа марна, спілкування з донькою автора підштовхує до висновку, що вона не контролювала процес підготовки тексту, згадані ж інші учасники, а також Галина Капініс, головред видавництва «СПОЛОМ», запевнили мене, що переключування 1-ї частини — провина виключно Власова.

Хай там як, та видання 1938 р. псевдоавтентичні жодним чином не відтворюють. Це впливає не лише з їхньої назви — «за оригіналами видань 1934—1937 рр.» в редакції Б. Горбового, — але й з того, що згадки про Артема Калиниченка та інші новації 1938 р. у них відсутні⁴³⁶.

Отже, вперше псевдоавтентичний «Холодний Яр» з'явився лише як макет львівського видавництва «СПОЛОМ». Попри те що тираж, за словами Г. Капініс, становив один примірник, у травні 2014 р. pdf-файл із усіма вихідними даними (навіть словами «підписано до друку 07.03.2014») було оприлюднено в Інтернеті. З кінця 2014 р. київський видавець Олександр Стебеляк час від часу передруковує цей варіант із невеликими змінами⁴³⁷.

Паралельно (презентація у Львові відбулася 10 квітня 2014 р.) майже той самий текст видав у львівській «Триаді

⁴³⁵ С. Лунін. На захист «Холодного Яру» та Юрія Горліса-Горського // Березіль. — 2015. — № 10—12. — С. 176—178. (Публікація з'явилася без попередження майже через рік після того, як я надіслав текст до редакції.)

⁴³⁶ Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 6 тощо; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 15 тощо; Холодний Яр. — Л.: Триада Плюс, 2014. — С. 41 тощо; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 14 тощо.

⁴³⁷ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр: Автентичне вид. за першим вид. у Львові, 1 ч. — 1934 р., II ч. — 1937 р. — Л.: СПОЛОМ, 2014; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр: Автентичне вид. за першим вид. у Львові, I ч. — 1934 р., II ч. — 1937 р. — К.: Стебеляк О.М., 2015.

Плюс» Б. Горбовий⁴³⁸. Над підготовкою видань він працював, імовірно, разом із іншими переліченими особами. Найбільш помітну відмінність між ними становлять статті Б. Горбового «До історії видань роману «Холодний Яр»» і «Версія загибелі Юрія Горліса-Горського», додані ним же коментарі й документи. Але й тексти «Холодного Яру» в них не тотожні.

Нарешті, у вересні 2016 р. презентоване чергове псевдоавтентичне видання — на цей раз львівського «Апріорі»⁴³⁹. Над проектом, як зазначено на першій сторінці, працювали Богдан Горбовий (упорядник), головред видавництва Ілько Лемко, Христина Забуранна й донька автора, чия участь, знову ж таки, вважаю суто символічною.

Уже восени 2014 р. я особисто надав Л. Лісовській та Б. Горбовому докази вад псевдоавтентичних видань, а в січні 2016 р. надіслав через останнього до «Апріорі» таблицю всіх розбіжностей між виданнями 1934—1938 рр. і псевдоавтентичними 2014 р. Згодом зателефонував Ільку Лемку, щоби пояснити йому значення видання «Рекорду», яке восени 2015 р. проаналізував. На жаль, усі мої співрозмовники виявили цілковиту безвідповідальність.

Це підкреслює дивна примітка у виданні «Апріорі»: «У книжці збережено правопис 1929 року з виправленням українських діалектизмів»⁴⁴⁰. У такий спосіб укладачі видання, де «за оригіналами 1934—1937 рр.» нібито гарантує автентичність тексту, водночас визнають, що текст подають не оригінальний.

Видання «Триади Плюс» і «Апріорі» справляють кумедне враження ледве не з першої сторінки: до фрази «боротьба українських "кулаків"» додано примітку: «Кулаки» (з рос.) — багаті селяни, куркулі». Як зазначено вище, «кулаків» пер-

⁴³⁸ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934—1937 рр. — Л.: Триада Плюс, 2014.

⁴³⁹ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр у двох частинах з мапою: за оригіналами видань 1934—1937 рр. — Л.: Апріорі, 2016.

⁴⁴⁰ Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 4.

шим замінив на «куркулів» М. Мироненко. У всіх без винятку прижиттєвих виданнях автор вживає слово «куркулі», а от у всіх псевдоавтентичних бачимо «кулаків»⁴⁴¹.

Вади лондонського видання 1967 р. у них трапляються досить часто. Бачимо тут і «*Степанівку*» замість Стецівки (чи помилково у виданнях 1934 і 1935 рр. «*Степівки*»)⁴⁴², і згадану вже фразу «*тиф, на який захворіло вже декількох козаків*» (замість «*декілька*»)⁴⁴³, і «*зійде місяць*» там, де автор написав «*зайде місяць*»⁴⁴⁴.

Серед інших потрапила до псевдоавтентичних видань і видань Р. Коваля помилка М. Мироненка в уривку, де йдеться про повернення повстанців з нічного наскоку до Кам'януватки, (неназваного автором) села «*кілометрах у двадцяти віг Н. Миргорога*» (у Коваля: «*верст за двадцять віг Новомиргорога*»). У всіх прижиттєвих виданнях: «*кілометрах у дванадцяти*»⁴⁴⁵.

З іншого боку, мироненків «*Вовчий Шпиталь*» замість Вовчого Шпиля і там, і там виправлено⁴⁴⁶.

Через неувважність упорядників з'явилися нові одруки, наприклад, у реченні: «*Сивобороді гядюшки, як діти, граються у «джмеля», «плескача» і т. п.*». У всіх виданнях до 2014 р.: «*джмеля*» (гра, про яку навіть після численних звернень до етнографів і спеціальних видань не вдалося

⁴⁴¹ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 5; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 5; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 7; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 14; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 40; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 13.

⁴⁴² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 25; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 32; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 28; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 35; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 63; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 35.

⁴⁴³ Холодний Яр. — Л., 1935. — С. 13; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 16; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 17; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 23; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 49; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 22.

⁴⁴⁴ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 90; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 90; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 102; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 134; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 105.

⁴⁴⁵ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 92; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 133; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 92; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 113; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 104; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 136; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 107.

⁴⁴⁶ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 29; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 40; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 33; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 66; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 40; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 68.

нічого з'ясувати), але в псевдоавтентичних пропущено літеру: «джеля»⁴⁴⁷. Ще більш прикрою помилку робить спроба Б. Горбового етимологізувати чудернацьке слово: «Джель (від тюркського (sic!) «джель» — вітер) — швидка дитяча гра»⁴⁴⁸. Якість підготовки видань засвідчує те, що одрук у слові «тюркського» 2014 р. «Апріорі» за два роки виправити не спромоглося.

Також лише в псевдоавтентичних виданнях пропущено прізвище Жілінського після слів «хорунжий Богданівської кінної сотні» і уривок фрази: «До Кам'янки теж не заходьте. [Як це для вас підходить, зачекайте там на залізниці, т.] Сім'янів...»⁴⁴⁹.

Дивно виглядає у всіх псевдоавтентичних виданнях одрук Мироненка «каруальний» (виправлений «Червоною калиною» 1992 р.). Інший одрук, якого припустилися вже 2013 р., — «черноармійців» замість «червоноармійців» — так само переходить із видання до видання⁴⁵⁰.

З іншого боку, деякі з наведених вище одруків все ж таки зникли. Іноді таке редагування випадково збігається з версією 1938 р. Наприклад, у неоковирному «вибиваючи силою двері, може наробити такої тривоги» (автор оповідає про себе) і «Рекорд», і упорядники цих видань «може» змінили на «можна»⁴⁵¹.

Щодо розбіжностей між псевдоавтентичними виданнями: трапляються випадки, коли видання «СПОЛОМ» відтворює текст у версіях журнальній і 1934-го, а не 1935-го

⁴⁴⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 111; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 110; Холодний Яр. — Л., 1992. — С. 97; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 127; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 123.

⁴⁴⁸ Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 158; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 127.

⁴⁴⁹ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 76, 77; Холодний Яр. 4-е вид. — С. 78; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 88, 89; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 120; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 91.

⁴⁵⁰ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 83, 98; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 95, 110; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 127, 143; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 98, 113.

⁴⁵¹ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 125; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 180; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 137; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 173; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 141.

й пізніших років (включно з виданням «Тріади-плюс»): «По чотирьох кілометрах дорога розходиться», де 1935 р. «чотирьох» замінено на «кількох». Утім, наступного ж після цього речення — «Вправо відходить дорога на Грушківку» — у виданні «СПОЛОМ» немає (його прибрано 1935 р.). Ще один випадок: «...відкрив вогонь по невидимому ворогові». 1935 р. після «відкрив» додано слово «навмання». Тут така ж сама непослідовність: слово «невидимому» 1935 р. замінили на «невидному», і в усіх псевдоавтентичних виданнях бачимо саме «невидному»⁴⁵².

Тобто, навіть відтворюючи зрідка фрази з найперших видань, упорядники робили це геть непослідовно.

Видання О. Стебеляка загалом повторюють варіант видавництва «СПОЛОМ». Бачимо там, окрім згаданого вище «по чотирьох кілометрах» і «відкрив вогонь по невидному ворогові», що Чигиринський полк «брав участь в боях з армією УНР». У виданнях Мироненка, «Тріади Плюс» і «Апріорі» збережено авторський зворот «приймав участь»⁴⁵³. Не виправлено деякі одруки, яких позбавлені видання «Тріади Плюс» і «Апріорі», наприклад: «селяни зовсім не хотіли приймати совітських, лише українські "миколаївські"» (насправді «українські і "миколаївські"», тобто гроші УНР і Російської імперії)⁴⁵⁴. Годі й казати, як це спотворило думку автора.

Трапляється й таке, що помилку всіх псевдоавтентичних видань виправлено «Апріорі»: було «одірвася хтось із хлопців», повернули авторське «одізвався»⁴⁵⁵.

⁴⁵²Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 3. — С. 6; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 39, 137; Холодний Яр. — Л., 1935. — С. 39, 137; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 51, 149; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 80, 186; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 52, 154.

⁴⁵³Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 10; Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 12; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 20; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 46; Холодний Яр. — К.: Стебеляк О.М., 2016. — С. 18, 48, 143; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 19.

⁴⁵⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 154; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 165; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 203; Холодний Яр. — К.: Стебеляк О.М., 2016. — С. 159; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 171.

⁴⁵⁵Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 132; Холодний Яр. — Л.: СПОЛОМ, 2014. — С. 144; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 180; Холодний Яр. — К.: Стебеляк О.М., 2016. — С. 138; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 148.

Б. Горбовий, як і раніше Р. Коваль, додав до «Холодного Яру» коментар під текстом. Якщо в останнього таких приміток дуже мало (та й страждають вони часом на відверте невігластво), то тут уже справді розпочинається традиція наукового коментування спогадів Горліса-Горського.

Розгляньмо як приклад такий уривок: «*Пригадую собі, що читав колись про "Чигиринські аграрні волненія" <...> революціонери Дейч і Стефанович, щоби підняти на Чигиринщині революційне повстання, використовують гасло самостійності України, повторюють Залізняка і показують селянам "золоту грамоту від царя" <...> на таємних радах*». Кожен історик, і Б. Горбовий також, впізнає згадку про Чигиринську змову 1876—1877 рр. і «таємні дружини». У Р. Коваля ж бачимо таке пояснення: «*Селянські революційні рухи на Чигиринщині 1905 року*». Автор, мабуть, не розрізняв події, між якими сплигло майже тридцять років, як це можна припустити з його помилки в другій частині: «*Дейч і Стефанович зорганізували були завзятих борців-революціонерів проти кровавого Миколи II*». Звісно ж, це пряма мова Дігтяра-Хоменка (до нього автор ставився скептично), тому може бути й інше пояснення. Примітка ж Коваля до першої згадки двох народників (друга не прокоментована, утім, і Горбовим також) вводить необізнаного читача в оману⁴⁵⁶.

З іншого боку, коментарі Б. Горбового подекуди хибні. Наприклад, «*містріванівський клинок*», який до 2014 р. лишався без будь-якого пояснення, історик коментує, даючи волю фантазії: «*Імовірно походить від поєднання чеченських слів «Муса» — ім'я зброяра та «устурхан» — майстер*». Насправді ж на початку ХХ ст. у Владикавказі й Дагестані працював майстер, лак за походженням, чие ім'я знаний спеціаліст із кавказької зброї Емма Аствацатурян

⁴⁵⁶ Холодний Яр. — Л., 1935. — С. 14; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 24; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 54, 182; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 50—51, 240; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 23, 206; Чигиринська змова 1877 // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 10. — Paris — New York, 1984. — С. 3746; С. І. Світленко. Народники // Енциклопедія історії України. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 189.

у працях радянських часів подає в написанні «Містріхан» чи «Місріхан» (наводячи й тавро 1902—1903 рр., де написано російською «Месрихан»), а в пізніших — як «Месріхан» чи «Місріхан Нікамедов»⁴⁵⁷. Це не єдиний такий приклад.

★ ★ ★

Що стосується мапи, то в прижиттєвих виданнях першої частини Горліс-Горський пропонував читачу російську дореволюційну чорно-білу трьохверстку — не дуже добре відтворену, проте з позначками «Холодний яр», «Мотрин монастир» і «Мельничанські хутори». Ту ж таки мапу, але тільки західну половину, та ще й догори дригом, бачимо на перших сторінках другої частини нью-йоркського видання 1961 р. (там само й портрет Горліса-Горського з видань 1934 і 1935 рр.)⁴⁵⁸. Перша частина видання «Рекорду» 1938 р., судячи з копії, мапи не має взагалі.

До лондонського видання 1967 р. «Холодний Яр (у двох частинах, з мапою)» вкладено на окремому аркуші іншу мапу — українськомовну, сучаснішу на вигляд, з позначками «Холодний яр» і «Мотрин монастир» (варто відзначити й дореволюційну назву Розумівки — Еразмівка). Така книжка зберігається, наприклад, у Сумській бібліотеці та в приватній колекції Сергія Гіріка. Мапу з видання Мироненка дуже легко загубити, тому примірники в НБУ ім. В. І. Вернадського та НБ ім. М. Максимовича її не мають. Це й наштовхнуло, вочевидь, Б. Горбового на хибну думку про відсутність її в книжці від початку.

Пізніші видання мапи взагалі не містили, доки у виданні «Триади Плюс» 2014 р. не подали створену Володимиром Грицеляком кольорову українськомовну мапу, де Дніпро показано таким, яким він був у 20-ті рр. минулого століття —

⁴⁵⁷Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 19; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 58; Холодний Яр. — Л.: Триада Плюс, 2014. — С. 56; Холодний Яр. — Л., 2016. — С. 29; *Э. Г. Аствацатурян. Указатель клейм и имен кавказских мастеров оружейного и серебряного дела.* — М.: Наука, 1982. — С. 82, 198—199; *Э. Г. Аствацатурян. Оружие народов Кавказа.* — СПб.: Атлант, 2004. — С. 253.

⁴⁵⁸Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 16—17 (вклейка); Холодний Яр. Друга частина. — Нью Йорк, 1961. — С. 2, 4.

до появи водосховищ⁴⁵⁹. Шкода, що там наведені чорний холоднорський прапор, який не відповідає реконструкції 1933 р., і прапор УНР. Доречнішим, на мою думку, був би синьо-жовтий прапор Холодного Яру, фотографію оригіналу якого (вона зберігається в Центральному музеї збройних сил Росії) завдяки Михайлові Ковальчуку давно вже опубліковано⁴⁶⁰.

* * *

З виданням решти творчої спадщини Городянина-Лісовського теж не все добре. 2012 р. значною подією стало видання Р. Ковалем збірки «Ми ще повернемося!»⁴⁶¹. На жаль, туди не ввійшло кілька творів письменника: «Червоний Чортополох», який зберігається у Бібліотеці Народовій і містить відомості про втечу автора з-за ґрат навесні 1931 р. і нелегальне перебування в СРСР упродовж року; п'єса «Клянемося могилами героїв» (за повістю «Отаман Хмара»), яка зберігається там само і в кіровоградській бібліотеці ім. Д. І. Чижевського; надруковані газетою «Наш клич» (відповідні номери є в Центральному державному архіві зарубіжної україніки) нариси про СРСР станом на початок 1932 р., що також доповнюють біографію Городянина-Лісовського⁴⁶².

Відомості про ці твори з'явилися у виданнях за часів незалежності досить давно⁴⁶³. Гадаю, Ковалю варто було, приклавши трохи зусиль, опублікувати всі ці тексти, а не ошукувати глядачів у ефірі програми «Гра в слова і не тільки»

⁴⁵⁹Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 13, 542—543 (вклейка).

⁴⁶⁰Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 2. — С. 13; М. Ковальчук. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919—1920 р.). — К.: Стилос, 2012. — С. 195.

⁴⁶¹Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемося!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2012.

⁴⁶²Ю. Горліс-Горський. Червоний чортополох (Червона армія в світлі дійсності): На основі матеріалів, оголошених у Совітах і за кордоном, та власних спостережень під час побуту в ССРСР. — Л.: накл. В. Кунанця, 1935 (про втечу див. «Деякі зауваги...» нижче); Ю. Горліс-Горський. Клянемося могилами героїв! (отаман Хмара): п'єса на 6 відслон з епілогом. — Л.: Вікторія, 1936; Ю. Горліс-Горський. Живе обличчя червоного сфінкса // Наш клич (Львів). — 1933. — № 17, 18, 20—22.

⁴⁶³І. Вдовичин. Горліс-Горський Юрій // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. — Вип. III. — Л., 1996. — С. 84—85; Р. Коваль. Україна... Чому це слово таке болюче? // Холодний Яр. 8-е вид. — С. 5; Р. Коваль. Юрій Горліс-Горський як драматург // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемося!»... — С. 365—367.

7 лютого 2013 р., стверджуючи, що у «Ми ще повернемось!» є всі твори Горліса-Горського поза «Холодним Яром»⁴⁶⁴.

(«Спогади» ж його перевидавали кілька разів, але чомусь під так чи інакше зміненою назвою⁴⁶⁵.)

До списку праць, опублікованих одноразово, треба додати «На аванпостах "соціалізму"» на ту ж таки тему перебування в СРСР у 1931—1932 рр., яку надрукували в п'яти номерах паризького «Тризуба» 1940 р.⁴⁶⁶ Ці номери потрапили до НБУ ім. В. І. Вернадського в колекції Українського народного дому. Текст у «Тризубі» було опубліковано не весь, судячи з «далі буде», яким закінчується останній нарис. Порівнявши тексти, можна припустити, що уривок «невідомого автобіографічного твору», який від Г. Гришко потрапив до Р. Коваля і отримав від останнього назву, є продовженням саме «На аванпостах "соціалізму"» — шостим або пізнішим нарисом, який «Тризуб» надрукувати не встиг⁴⁶⁷.

Нарешті, в останній рік життя Городянина-Лісовського газета «Українські вісті», що виходила в Ной-Ульмі й була органом новоствореної Української революційно-демократичної партії, опублікувала не лише його статтю «Подорожні зигзаги» (її включено до «Ми ще повернемось!», але не в тій редакції, що з'явилася в № 17, 19, 21—22 і 23 за 1946 р.⁴⁶⁸), а ще п'ять або шість⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴<http://youtu.be/hYguKUq6z8k> (запис програми).

⁴⁶⁵ Ю. Горліс-Горський. Спогади. I. У ворожому таборі. II. В казематах ГПУ. — Л.: накл. автора, 1935; Ю. Горліс-Горський. У ворожому таборі. — Нью-Йорк: Говерля, 1977 (неправильна назва лише на обкладинці); Ю. Горліс-Горський. Терпіння: Спогади // Літопис «Червоної калини». — 1998. — № 16—18: Скрипторій історичної прози. — Т. 9. — Л., 1998. — С. 179—249; Ю. Горліс-Горський. У ворожому таборі // Літопис «Червоної калини». — 1999. — № 7—9: Скрипторій історичної прози. — Т. 13. — Л., 1999. — С. 52—106; Ю. Горліс-Горський. В казематах ГПУ // Там само. — С. 107—153.

⁴⁶⁶ Ю. Горліс-Горський. «На аванпостах «соціалізму»» // Тризуб. — 1940. — № 5—14.

⁴⁶⁷ Ю. Горліс-Горський. «На аванпостах «соціалізму»» // Тризуб. — 1940. — № 13—14. — С. 13; Ю. Горліс-Горський. Час вибиратися за кордон // «Ми ще повернемось!»... — С. 267—270.

⁴⁶⁸ Ю. Горліс-Горський. Подорожні зигзаги // «Ми ще повернемось!»... — С. 284—298.

⁴⁶⁹ Ю.Г. Хто ти? // Українські вісті. — 1945. — 9 грудня; Ю.Г. Під Новий рік // Там само. — 1945. — 31 грудня; *Дід Герасим*. Байка про Федя // Там само. — 1946. — 3 лютого; *Твій друг Костогриз*. Відповідь на лист інженера Федя // Там само. — 1946. — 17 лютого; Публічний агроном Буряк. На городі бузина... // Там само. — 1946. — 10 березня; *Ваш Нечинайло*. Моя система виховання // Там само. — 1946. — 24 березня.

З них перші дві, від грудня 1945 р., підписані «Ю. Г.» («Хто ти?» зачіпає тему Фінляндії подібно до кількох інших праць Городянина-Лісовського; див. нижче), решта — кожна новим псевдонімом. Ідентифікував їх як спадок саме цього автора Сергій Козак, упорядник бібліографічного покажчика «Українських вістей». Олександр Шугай у складеній ним збірці, що присвячена життю Івана Багряного, повторив ці відомості, пропустивши відповідь інженеру Федю в 7-му номері за 1946 р.⁴⁷⁰ Треба зауважити, що покажчик С. Козака складений у такий спосіб, що, не переглянувши власне газету, номери якої за перші роки існування оприлюднені на сайті Diasporiana, не завжди можна зрозуміти, до якої саме статті упорядник відносить ім'я чи псевдонім автора.

На жаль, неможливо точно вказати, скільки ще творів Горліса-Горського лишаються неопублікованими повторно чи взагалі. Відома історія про те, як у Карпатській Україні було втрачено рукопис «Між живими трупами» — продовження «Спогадів», — де йдеться про перебування в радянських божевільнях під час симулювання психічної хвороби до втечі з Херсона в 1931 р.⁴⁷¹

А от про твір «Пороги смерті», згаданий Городянином-Лісовським лише раз у «Життєписі», складеному в січні 1939 р. так само на Закарпатті, невідомо більше нічого (якщо це не те ж саме, що й «Між живими трупами»). «Пороги смерті» завершують перелік книжок, які автор «написав і видав». Там є лише перша частина «Спогадів» 1935 р. — «У ворожому таборі». Другої частини, «В казематах ГПУ» (видана під однією обкладинкою з першою), у списку немає, але укладено його, вочевидь, за хронологіч-

⁴⁷⁰ С. Козак. «Українські вісті» в Європі й Америці (1945—2000). Бібліографічний покажчик змісту газети «Українські вісті». — Т. 1. — К.: Літературна Україна; Ярославів Вал, 2010. — С. 12, 15—18, 21, 23; О. Шугай. Іван Багряний: Нове й маловідоме. Есеї. Документи. Листи. Спогади. Нотатки. Факти. Кн. 1. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 176—177.

⁴⁷¹ Ю. Горліс-Горський. Спогади. — Л., 1935. — С. 157; Є. Шморгун. Той, що йде в життя // Ю. Горліс-Горський. Отаман Хмара. Твори. — Рівне, 2012. — С. 60—61.

ним принципом. Починає автор з «Холодного Яру» та повісті «Отаман Хмара», надрукованої на початку 1934 р., передостанніми ж ідуть «Тюремні поезії» 1937 р. Тобто «Пороги смерті», якщо їх справді видали, мали б з'явитися десь у 1937 — 1938 рр.⁴⁷²

Також треба відзначити низку статей, звернень і розмов із полоненими червоноармійцями Василем Малярчуком, Павлом Карпенком і Олексієм Ладановським (за версією радянських архівістів, бесіди сфальшовані). Ці матеріали зберігаються у трьох справах фонду паризької бібліотеки ім. С. Петлюри в ЦДАВО України⁴⁷³. Частина їх датована серпнем 1941 р., інші, здається, створені тоді ж. Написані вони українською та російською мовами рукою Городянина-Лісовського та передруковані. Лише друкована стаття «Совітський патріотизм» і написаний рукою автора її російський варіант «Советский патриотизм» мають підпис Горліса-Горського, над однією з розмов є позначка олівцем «Г-Г»⁴⁷⁴. На жаль, ця сторінка біографії Городянина-Лісовського, включно з гіпотезою про те, що він тоді працював на українськомовному радіо Третього Райху, не досліджені майже зовсім.

Дослідники вже згадували про ці тексти. Ярослав Матросов у одній із праць про життя Івана Рудичева, керівника бібліотеки ім. С. Петлюри (назви всіх трьох справ у ЦДАВО закінчуються словами «зібрані Рудичевим І.»), пише лише про «розмаїті антирадянські заклики» в справі 23, не ідентифікуючи автора й не зауважуючи, що написані вони, вочевидь, тою ж самою людиною, що й матеріали справ 21 і 22, які Я. Матросов теж переглядав.

Аліна Тимошик-Сударикова, навпаки, зазначає, що автором статті «Совітський патріотизм» (помилково замість

⁴⁷²І. Гармасій, Р. Коваль. Вказ. праця. — С. 352; Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. — Річник II, т. II, кн. 4. — 1934. — С. 315—316, 319, 321; Ю. Горліс-Горський. Тюремні поезії. — Л.: Ю. Лісовський, 1937.

⁴⁷³ЦДАВО України. — Ф. 4362. — Оп. 1. — Спр. 21—23.

⁴⁷⁴Там само. — Спр. 21. — Арк. 20; Спр. 22. — Арк. 1, 8.

«Совітський патріотизм») є Горліс-Горський, і вважає, що призначалася вона для паризького «Тризуба», закритого в травні 1940 р. Автор інших статей, на її думку, лишається невідомим. Певна річ, навіть якби «Тризуб» у серпні 1941 р. ще існував, навряд чи там друкували б російськомовні статті чи звернення до червоноармійців⁴⁷⁵. Утім, праця А. Тимошик-Сударикової дає змогу дізнатися про вищезгадану статтю «На аванпостах "соціалізму"» і встановити відповідні числа «Тризуба»⁴⁷⁶.

Про нібито підроблені розмови з полоненими червоноармійцями в справі 21 сказати щось важко, але варто зауважити, що російський банк даних «Меморіал» містить відомості про багатьох зниклих безвісти й полонених на ім'я Павло Карпенко та двох Василів Мальярчуків (один пропав безвісти в серпні 1941 р., інший, невідомо коли потрапивши в полон, навесні 1945 р. перебував у Бухенвальді).

Збірка «Ми ще повернемось!» потерпає й від інших вад — наприклад, у текстах надрукованих там джерел. Публікуючи текст уривка «Реєстру старшин, підстаршин та козаків 5-го стр. Збірного Богдано-Дорошенківського куреня 2-ї бригади Запорозької дивізії, відзначившихся в боротьбі за визволення України», Коваль не посилається на Михайла Ковальчука (саме він знайшов оригінал реєстру), а лише на Віктора Моренця, який натрапив на копію в іншому фонді того ж архіву, дає дивне посилання на справу з копією — «арк. не встановлено», коли номер аркуша не викликає жодного сумніву, — і неправильно вка-

⁴⁷⁵ А. М. Тимошик-Сударикова. Документи про діяльність українського журналу «Тризуб» в колишніх спецфондах українських архівів // Наукові записки Інституту журналістики. — Т. 44. — К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. — С. 34; А. М. Тимошик-Сударикова. Паризький журнал «Тризуб». 1925—1940 роки: формування та функціонування. — К.: Наша культура і наука, 2013. — С. 15, 32—33; Я. М. Матросов. Біографія Івана Опанасовича Рудичіва — політика, публіциста, творця Української бібліотеки-музею імені С. Петлюри в Парижі // Українська біографістика. — 2013. — Вип. 10. — С. 235.

⁴⁷⁶ А. М. Тимошик-Сударикова. Паризький журнал «Тризуб»... — С. 127, 401—402.

зує назву документа, внаслідок чого читачу не зрозуміло, якого саме куреня він стосується⁴⁷⁷.

Переповідаючи опублікований Ігорем Петровим лист командувача радянською зоною окупації Німеччини командувачу американською від 12 листопада 1945 р.⁴⁷⁸, укладач збірки охрещує першого просто маршалом Жуковим, а другого — «президентом Ейзенхауером». Ніби продовжуючи невдалий жарт, пише, що Городянин-Лісовський у лавах розвідки вермахту (що доведено все ж таки не остаточно⁴⁷⁹) воював не проти антигітлерівської коаліції, а лише проти «зловорожої Москви»⁴⁸⁰. Це не лише нісенітниця, але й навряд чи відповідає біографії письменника, якщо взяти до уваги відомості про його конфлікт з ОУН у часи Другої світової⁴⁸¹.

У рапорті поручника Юрка Городянина від 28 квітня 1921 р. 4-а Київська дивізія перетворилася на 1-у Кінну⁴⁸²; протоієрей Григорій Боечко, який обвінчав 26 листопада 1943 р. Городянина-Лісовського з Галиною Талашук, замість прізвища отримав три крапки. Ім'я матері письменника, яке в копії з метричної книги важко розібрати, добре читається в оригінальному записі польською й українською мовами, що зберігається у Львові, а також в одному з документів знайденої Іриною Гармасій архівної справи (її перші чотири аркуші Коваль чомусь не опублікував, хоча в переліку документів у збірці відповідний документ згадано) —

⁴⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3275. — Оп. 1. — Спр. 5а. — Арк. 16, 16 зв., 23—23 зв.; Там само. — Ф. 3217. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 32, 37 зв.; В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Додаток № 1 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи. 1921—1922 рр. // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»... — С. 334—336.

⁴⁷⁸ <http://labas.livejournal.com/941507.html>.

⁴⁷⁹ Напр., ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 340. — Арк. 43—44; Літопис УПА. — Т. 2. — Торонто: Літопис УПА, 1977. — С. 174; Огляд суспільно-політичного, культурного і господарського життя південноукраїнських земель (квітень 1943 р.) // В. Сергійчук. Вказ. праця. — С. 345—349; А. Боляновський. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Л., 2003. — С. 168—169; Р. Коваль. Револьвер і перо... — С. 58—60.

⁴⁸⁰ Р. Коваль. Револьвер і перо... — С. 68.

⁴⁸¹ Напр., ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 51895фп. — Т. 1. — Арк. 161; Витяг із свідчень Віктора Харківа-«Хмари» про діяльність у травні 1943 р. — серпні 1944 р. // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943—1952. Кн. 2. — К.—Торонто, 2009. — С. 863.

⁴⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3217. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 472—472 зв.; В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Вказ. праця. — С. 337.

але все одно перетворилося з «Людвіки» (польською: Ludwika) на «Людвину»⁴⁸³.

До речі, Б. Горбовий також звернув увагу на хибну публікацію цього документа. Він правильно подає прізвища о. Боєчка та свідка Андрея Бульби (у Ковалю: «Пульба»), а також підкреслює, що Ніна, мати Галини Талащук, «була з дому Коренєвською», не Коренєвською. На жаль, він поклався на Ковалю в найважливішому й наводить ім'я матері Городянина-Лісовського з тією ж помилкою: Людвина⁴⁸⁴.

Припустився Коваль помилки і з передруком статті «Донька Петлюри» (дата її першої публікації — 1941-й, не 1942 р.; зберігається в НБУ ім. В. І. Вернадського)⁴⁸⁵, а також не зауважив, що статті з розповіддю про подорож до Фінляндії стосуються весни 1941 р.⁴⁸⁶ і мовчать про спроби автора під псевдо «полковник Ворон» (ідентифікувати його дозволяють лише спогади вдови) допомогти Олександрю Шульгину наприкінці січня 1940 р. створити загін із полонених червоноармійців-українців.

Шульгин репрезентував паризькі урядові кола УНР на вигнанні, що намагалися доєднатися до антигітлерівської — а тоді ще й антисталінської — коаліції⁴⁸⁷. Чи дійшла справа

⁴⁸³ ЦДІАЛ. — Ф. 201. — Оп. 4а. — Спр. 6861. — Арк. 180 зв. — 181; Копія № 870 з метричної книги на 1943 р. православної парохії церкви Св. Георгія у Львові, ч. 2 «Про шлюби». — Особистий архів Л. Янг-Лісовської; Державний архів Закарпатської області. — Ф. 28. — Оп. 4. — Спр. 1607. — Арк. 1—4, 7; *М. Лагодич*. Відновлення Православної церкви в радянській Галичині // Богословський вісник. — Чернівці: Рута, 2008. — № 1. — С. 62; *Р. Коваль*. Револьвер і перо... — С. 11, 65; *І. Гармасій*, *Р. Коваль*. Вказ. праця. — С. 347, 350.

⁴⁸⁴ Б. Горбовий. До історії видань роману «Холодний Яр» // Холодний Яр. — Л.: Три-ада Плюс, 2014. — С. 22—23.

⁴⁸⁵ Донька Петлюри // Краківські вісті. — 1941. — 18 листопада; *Ю. Горліс-Горський*. «Ми ще повернемось!»... — С. 313.

⁴⁸⁶ *Ю. Горліс-Горський*. «Ми ще повернемось!»... — С. 284—291, 305—310; *Р. Коваль*. Револьвер і перо... — С. 51—54; *У. Самчук*. На білому коні. Спомини і враження. — Вінніпег: Волинь, 1972. — С. 51. (Не лишають сумніву й тексти власне статей.)

⁴⁸⁷ Фінляндські справи // Тризуб. — 1939. — 19 жовтня; Спецсообщение А. П. Берии И. В. Сталину о разработке советских военнопленных (<http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58729>); Из обзора 3 управления НКГБ СССР о деятельности нелегальных антисоветских националистических организаций в западных областях УССР, БССР и Литовской ССР // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. — Т. 1. — М.: РОССПЭН, 2012. — С. 296 (хибні ініціали Шульгина не прокоментовані); *Г. Гршко*. Вказ. праця. — С. 4.

до формування загону, не з'ясували досі, здається, і фінські вчені. Усупереч твердженню Горліса-Горського, що там «ясно відрізняють українців від москалів»⁴⁸⁸, фінські генштабісти зазвичай їх плутали, а до білоемігрантів ставилися дуже прохолодно. Саме тому подорож Шульгина після відмови генштабу 13 січня організували впливові приватні особи, проте невдовзі Маннергейм змусив їх облишити цю справу. Лише в останні дні війни Фінляндія дала згоду на залучення трьох ветеранів армії УНР до формування «українського легіону»⁴⁸⁹.

(Останнім часом ця майже не висвітлена сторінка біографії Городянина-Лісовського стала об'єктом уваги невігласів, які роздмухують військове значення можливої участі українців у Зимовій війні на боці Фінляндії, покликаючися на без сумніву сфальшовані цитати зі спогадів маршалів В. Чуйкова та К. Мерецкова⁴⁹⁰.)

До речі, паризький «Тризуб» на початку 1940 р. паралельно зі статтями Шульгина, Горліса-Горського та інших надрукував статтю такого собі Януса про подорож українців до Фінляндії під час тієї ж війни. На жаль, автор статей жодним словом не обмовився про те, хто саме їздив і з якою метою, тому не можна напевно сказати, чи оповідає він саме про згадані вище події, чи статті не написав під черговим псевдонімом Городянин-Лісовський тощо⁴⁹¹.

⁴⁸⁸ Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»... — С. 308.

⁴⁸⁹ Д. Д. Фролов. Советско-финский плен. 1939—1944 гг. По обе стороны колючей проволоки. — Хельсинки—СПб., 2009. — С. 381; К.-Ф. Геуст. Советские военнопленные в финской армии в 1939—1940 гг. // Санкт-Петербург и страны Северной Европы: Материалы Двенадцатой ежегодной научной конференции (14—15 апреля 2010 г.). — СПб.: РХГА, 2010. — С. 55—57. (Дякую Карлу-Фредріку Геусту за виклад змісту меморандуму уряду Фінляндії від 21 лютого 1940 р.)

⁴⁹⁰ <http://sichovyk.com.ua/istorichna-slava/619-jurij-horlis-horskij-talvisodassa>.

⁴⁹¹ Янус. З Франції до Фінляндії // Тризуб. — 1940. — № 1—2, 3—4, 5—6.

«ХОЛОДНИЙ ЯР» ЮРІЯ ГОРЛІГА-ГОРСЬКОГО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Цей текст є спробою джерелознавчого аналізу «Холодного Яру», що покликаний довести зручність і доцільність використання твору як історичного джерела.

Насамперед слід підкреслити безумовно високу як для спогадів надійність, історичну правдивість загальної картини народного спротиву на Чигиринщині, зображеної автором — учасником і свідком партизанської боротьби. Підкреслити це необхідно, щоб у читача не склалося хибне враження, нібито наголошування на деяких помилках, недомовках і т. ін., неминуче під час прискіплого історичного дослідження, має на меті дискредитувати «Холодний Яр».

Будь-який спеціаліст, що опрацьовував мемуари, знає: жодні з них не позбавлені вад. Додам, що більшість припускається таких вад значно сильніше. У «Холодному Яру» ніде не трапляється плутанини подій, що відбувалися на відстані року (1920-й і 1921-й, наприклад), яку помічаємо в інших відомих споминах, присвячених повстанському рухові в Центрі України.

Розвиток сюжету твору здебільшого послідовний, біографії майже всіх персонажів відбиті в документальних джерелах різного походження, насамперед більшовицьких.

На «Холодний Яр» вплинули серед іншого політичні вподобання автора. Його неприязню до Свирида Коцура можна пояснити відсутність згадки про те, що загони Коцура й Василя Чучупака спільно билися проти Збройних сил Півдня Росії (далі — ЗСПР) у другій половині 1919 р. під егідою повстанського комітету на чолі з Лог-

вином Панченком. У тексті вони лише боронять ту ж саму місцевість⁴⁹².

Наводячи правдиві відомості про те, що Коцур повернувся 1917 р. з каторги додому, Горліс-Горський не пояснює, чим завинив перед владою суботівець-анархіст. Той, мабуть, брав участь у діяльності політичного гуртка панотця Марка Грушевського і, без сумніву, був задіяний у нападі на правління Краснопільської волості Катеринославського повіту 31 березня 1910 р. (усі дати за новим стилем), за що 25 березня наступного року був засуджений до смертної кари з заміною на довічне ув'язнення⁴⁹³.

Нічого не говорить автор також про роль Коцура у вільнокозацькому русі⁴⁹⁴, а оповідаючи про втечу Чигиринського полку з Червоної армії⁴⁹⁵ — про розгром цим полком ЧК у майже рідній Городянинам Полтаві 13 липня 1919 р. (що відбулося в кількох спогадах)⁴⁹⁶.

Описуючи хату Чучупаків, яку коцурівці спалили під час нападу на Мельники наприкінці 1919 р. (за відомостями Сергія Полікші — у червні), Горліс-Горський не згадує, що напад був, певно, відповіддю на спробу захопити командира Чигиринського полку в рідному селі⁴⁹⁷. Автор наводить точні відомості про розстріл Коцура в Знам'янці (15 квітня

⁴⁹² Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л.: накл. І. Зуба, 1934. — С. 10 (далі посилання на цей твір Горліса-Горського — без імені автора незалежно від видання); О. Сологар. Отаман Мамай: Історія в документах. — Черкаси: Ю. Чабаненко, 2011. — С. 21, 23; М. Ковальчук. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919—1920 р.). — К.: Стило, 2012. — С. 187—189.

⁴⁹³ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1167; Г. Кукса. Вони боролись за вільну Україну // Чигиринські вісті. — 1992. — 8 лютого; Д. Дземич. А висновок зробить самі // Чигиринські вісті. — 1992. — 28 березня; О. Сологар. Як були коцурці... — Черкаси: Ю.А. Чабаненко, 2009. — С. 8—9.

⁴⁹⁴ С. Панькова. Чигирин і околиця 1917 року. Голоси тогочасної преси // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 138; О. Сологар. Як були коцурці... — С. 11.

⁴⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1122. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 21; М. Пономаренко. «Червоні» громлять «зелених» // Златокрай. — 1999. — 10 вересня.

⁴⁹⁶ О. Несвіцький. Полтава у дні революції та в період смуту 1917—1922 рр. — Полтава: [б.в.], 1995. — С. 113; Володимир Короленко. Дневник 1917—1921. Письма. — М.: Советский писатель, 2001. — С. 218; И. В. Дубинский. Трубочи трубят тревогу. — М.: Воениздат, 1961. — С. 296.

⁴⁹⁷ Холодний Яр // Літопис «Червоної калини» (далі — ЛЧК). — 1932. — № 10. — С. 6; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 44; С. Полікша. Кубанець Уваров — отаман Холодного Яру // ЛЧК. — 1933. — № 5. — С. 16—18; Д. Дземич. Вказ. праця.

1920 р.)⁴⁹⁸, але красномовно мовчить про подальші дії повстанців під проводом братів отамана — Петра й Степана⁴⁹⁹.

Поза тим опис коцурівців як погано дисциплінованих і схильних до грабунку вояків, — що змушувало селян чинити їм спротив, — підтверджують багато інших джерел⁵⁰⁰. Правдиві відомості й про наказ Коцура вбити прислану до нього делегацію політпрацівників (на чолі з помічником начальника тилу 14-ї, мабуть, армії Зверевим)⁵⁰¹.

До речі, в поліцейському списку «крестьян села Субботова» 1900 р., на підставі якого Олександр Солодар зробив висновок про те, що Свирид Коцур народився 30 січня (11 лютого) 1890 р., вказана скоріше інша дата — 13 (25) вересня того ж року. Але документ такої якості, що напевно щось стверджувати важко⁵⁰².

Особиста ж симпатія могла спонукати Горліса-Горського мовчати про анархічні настрої отамана Богдана і його тісні зв'язки з Коцуром⁵⁰³. Натякає він на це (розповідаючи про візит Богдана до Олександрівки) лише згадкою про повстанську дивізію — мабуть, Наддніпрянську, начальником якої Коцур проголосив себе взимку 1919/20 рр.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 744. — Арк. 35; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 69.

⁴⁹⁹ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 22; Там само. — Спр. 690. — Арк. 36, 50; *Н. Е. Какурин*. Гражданская война в России: Война с белополяками. — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. — С. 166; *С. М. Бугенный*. Пройденный путь. Кн. 2. — М.: Воениздат, 1965. — С. 67—68; *О. Сологар*. Як були коцури... — С. 34.

⁵⁰⁰ЦДАВО України. — Ф. 1122. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 20; Там само. — Ф. 2579. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 51; РГВА. — Ф. 39666. — Оп. 1. — Д. 43. — Л. 193 (знайдено М. А. Ковальчуком); *Х. Г. Раковский*. Борьба за освобождение деревни. — Харьков: Политотдел Укрсовтрударма, 1920. — С. 50; *С. Кривенко*. Розриті могили. Чигиринська старовина і скарбування за описом 1923 року // Пам'ятки України: Історія та культура. — 2002. — № 2. — С. 63; *В. А. Антонов-Овсеенко*. Записки о гражданской войне. Т. 4. — М.—Л.: Гос. воен. изд-во, 1933. — С. 264, 292.

⁵⁰¹ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 6; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 46; *О. Сологар*. Як були коцури... — С. 28.

⁵⁰²ЦДАК України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 1616. — Арк. 52 зв. (знайдено О. І. Солодарем); *О. Сологар*. Як були коцури... — С. 6.

⁵⁰³*В. Маевский*. Повстанцы Украины (1918—1919 гг.). — Новый Сад, [б.г.]. — С. 69; *Р. Коваль*. Коли кулі співали: біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006. — С. 218.

⁵⁰⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 45; *М. К. Колісник*. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. 1919—1920. — Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1958. — С. 173; *Гражданская война на Украине. 1918—1920*. Т. 2. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 557; *О. Сологар*. Як були коцури... — С. 28; *М. Ковальчук*. Вказ. праця. — С. 222.

Деякі помилки в загалом докладному описі подій можна пояснити тим, що Горліс-Горський просто забув чи сплутав певні деталі. На початку 2-го розділу він змальовує бій із продзагоном «12-ї окремої кінної бригади», який вирушив із Жаботина. Вочевидь, ідеться про 107-й полк 3-ї окремої кавалерійської бригади 12-ї армії — маючи наказ дістатися не пізніше 21 лютого 1920 р. Білої Церкви, а потім Житомира, де бригаду розгортали в дивізію (з 14 березня — 17-ту, розформовану 18 травня того ж року; полк отримав там 92-й номер), він станом на 24 лютого не повернувся з-під Смілої з «експедиції», тобто рейду по селянських коморах⁵⁰⁵. Саме цей полк 8 лютого взяв активну участь в операції червоних поблизу Цибулева проти Дієвої армії УНР (далі — ДА УНР) і загону Андрія Гулого-Гуленка — що, згідно з відповідним донесенням, складався з Олександрійського та Єлисаветградського полків. Тоді червоним вдалося захопити протокол зборів отаманів Чигиринського й Олександрійського повітів (від 4 лютого), на яких було вирішено перейти від озброєного нейтралітету до відкритої боротьби проти більшовиків. Таке рішення було цілком виправданим навіть з боку тих партизанів, які воювали проти денікінців під червоним прапором, що засвідчує, зокрема, цитата з телефонної розмови (ще січневої) командира згаданої вище 3-ї бригади Мялковського зі штабом 12-ї армії: *«С партизанами переговори были лишь для того, чтобы вызвать, а затем разоружить. <...> Так поступаем со всеми партизанами. <...> Население самоорганизуется в сотни для защиты от грабителей. Лучше взять это дело в руки правительства»*⁵⁰⁶.

⁵⁰⁵Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 35—38; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — С. 536; РГВА. — Ф. 33501. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 29; Там же. — Д. 38. — Л. 1.

⁵⁰⁶РГВА. — Ф. 33501. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 36; Там же. — Д. 38. — Л. 29; Там же. — Д. 53. — Л. 7 об. — 10; Там же. — Д. 54. — Л. 22; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 667. — Арк. 91; Там само. — Спр. 692. — Арк. 42; *О. Доценко*. Зимовий похід (6.XII.1919—6.V.1920). — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. — С. 66—67; *М. Дорошенко*. Стежками холодноярськими: спогади 1918—1923 років. — Філадельфія: накл. автора, 1973. — С. 52—54; *М. Ковальчук*. Вказ. праця. с. — 223.

Про недалеке минуле Чигиринщини Горліс-Горський знав чимало, але, як бачимо вже у передмові, часом припустився помилок.

Більшу частину земель поблизу Холодного Яру придбав у Сабанських 1835 р. Іван Фундуклей; Грушківку ж, найпівнічнішу частину Кам'янського маєтку, купив 1845 р. у Давидових (не графів Орлових-Давидових) граф Олексій Бобринський⁵⁰⁷. Спадкоємниці Фундуклея продали 1888 р. його землі Миколі Терещенку. Терещенко ж не пізніше 1900 р. купив у Грабовських Матвіївку. Польські пани зберегли до 1917 р. володіння в Зам'ятниці й Косарях⁵⁰⁸. Землі на північний захід від Черкас і Смілої належали Браницьким, тому — найяснішому князеві Михайлу Воронцову (не Воронцову-Дашкову) та його сину Семену⁵⁰⁹, що помер 1882 р. Отже, випадки дарування чи конфіскації земель в околиці Холодного Яру за часів царату, про які згадує автор⁵¹⁰, невідомі.

«Холодний Яр» як історичне джерело вимагає особливої уваги до датування. Розглянемо такий важливий епізод, як напад більшовиків на Кресельці, під час якого Василь Чучупак застрелився, а його старший брат Петро і деякі інші повстанці потрапили в полон.

Опис зазначених подій у 3-му розділі дає підстави думати, що сталося це не пізніше першої половини березня 1920 р. Далі не наведено жодних дат, поки отаман Деркач на повстанській нараді не оголошує про наступ польсько-українського війська, який розпочався 25 квітня⁵¹¹.

⁵⁰⁷ Ю. Ю. Маринівський. Черкаська минувшина. Кн. 1. Православні монастирі на території сучасної Черкаської області до 1917 року. — Черкаси: Відлуння, 1997. — С. 173, 175.

⁵⁰⁸ Л. І. Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. — С. 542; Список населенных мест Киевской губернии. Изд. Киевского губ. статист. к-та. — К., 1900. — С. 1799, 1802—1804; Б. Кузик, В. Білошапка. Головкивка — серце Холодного Яру. — Чигирин: [б.в.], 2004. — С. 58, 184; В. Білошапка. З історії поляків на Чигиринщині // Збірка праць Олександрівського районного краєзнавчого музею. Вип. 5. — Олександрівка, 2007. — С. 11.

⁵⁰⁹ Л. І. Похилевич. Указ. соч. — С. 487.

⁵¹⁰ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 4.

⁵¹¹ Там само. — С. 60, 84.

Місцевий мешканець Олександр Макарюк стверджував, що В. Чучупак загинув 12 квітня (поміж іншим указуючи, що чекісти залишили його тіло біля криниці). На час публікації цих споминів Макарюк уже помер. Автор статті не зазначає, як спомини до нього потрапили⁵¹², але напевно чи Макарюк записав їх до початку розпаду СРСР. Якою мірою пам'ять зраджувала йому через 50—70 років після подій, можна лише припускати.

Але телеграма з Кременчука від 24 березня 1920 р., надрукована у «Вістях» Київського губревкому, дає надійніші відомості: «18 березня полк однієї з дивізій у районі Чигирин — Холодний Яр спіймав і розстріляв відомого бандита-петлюрівця Чучупака й 12 чоловік його штабу»⁵¹³. Вочевидь, більшовики воліли звітувати про розстріл отаманів, навіть якщо ті загинули в бою.

Поштовх цим подіям дав опублікований цілком лише 2013 року наказ арміям Південно-Західного фронту (далі — ПЗФ) від 7 березня, в якому серед іншого читаємо: «Начальнику тыла фронта, в подчинение которого передаю из резерва фронта Латдивизию и 21 бригаду 7 дивизии с 7 кавполком и <...> 121 бригаду 41 дивизии <...> закончить в кратчайший срок частями 21 и 121 бригад ликвидацию павленковских банд (Тютюнника, Кацюры, Чучупака, Гулий, Гуленко 514 и др.) в районе <...> Знаменка — Чигирин — Смела». Підписали документ командувач фронтом Єгоров, начальник штабу Петін і член Реввійськради Сталін, який буквально приклав руку до складання цього наказу — існує чернетка з виправленнями Сталіна⁵¹⁵.

⁵¹² М. Гончаренко. Вони відстоювали ідеї незалежності України // Чигиринські вісті. — 1995. — 28 жовтня. (На жаль, розшукати автора статті не вдалося.)

⁵¹³ Ліквідація бандитизму // Вісті Київського губерніяльного революційного комітету. — 1920. — 27 березня.

⁵¹⁴ Помилково замість «Гулого-Гуленка». Загін Коцура до Дієвої армії УНР жодного стосунку не мав.

⁵¹⁵ РГАСПИ. — Ф. 558. — Оп. 1. — Д. 1560. — Л. 47; Там же. — Д. 2006. — Л. 38 (на жаль, доступ до електронних публікацій, вільний у 2013 р., згодом було обмежено); Р. Берзин. Борьба с бандитизмом // Революционный фронт. — 1920. — № 5. — С. 18 (текст наказу без перших двох пунктів, які автор статті переповів, перекрутивши прізвище Чучупака на «Чугупак»).

Більшовики спочатку не квапилися: комбриг 21-ї бригади 7-ї стрілецької дивізії (яка вже мала досвід протидії анархістам Глухівщини, чиїм ватажком вважають Федора Шубу, часто плутаючи його з братом Василем, а також загону однієї з жінок-отаманів на ім'я Маруся⁵¹⁶) лише 16 березня застеріг підлеглих щодо «товариша» Коцура, а начальник політвідділу 14-ї армії того ж дня писав про нього як про радянського командира. Це попри те що в лютому Коцура ледве не зарахували до «бандитів» і навіть підозрювали у зв'язку з поляками, а згодом назвали «пока признающим советскую власть»⁵¹⁷.

Про виконання наказу свідчать оперативні зведення тилу ПЗФ. Наприклад, від 18 березня: «Чигиринский район. Прусы. Бандитами командовал Иван Петренко с помощниками <...> главари бежали. Отрядам 62 и 63 полков приказано к <...> 20/3 очистить от банд район Жаботин — Меленики, они сегодня находятся в Ст. и Нов. Осота, Александровка» (частина тексту не прочитується). Також від 21 березня: «Чигиринский район. По занятии частями 21 бригады линии Мегведовка — Голосовка — Яновка — Низкие Верещаки сведений не поступало»⁵¹⁸.

Отже, один із згаданих загонів і мусив натрапити на партизанів у Кресельцях. 62-й і 63-й полки входили до складу саме 21-ї бригади⁵¹⁹. Закінчилася ж операція зайняттям Чигирини 26 — 27 березня (не 30-го, як зазначав у спогадах 1957 р. Іван Жураченко). Частина коцурівців перейшла на бік більшовиків⁵²⁰.

⁵¹⁶ 7-я Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая Краснознаменная дивизия. История боевой и мирной жизни за 10 лет. — Чернигов: политотдел, [б.г.]. — С. 30, 41, 44, 62, 92—93; *Е. Населевец*. Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919—1921 рр. // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 74—77.

⁵¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 667. — Арк. 38, 53—54, 124 зв.; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 195. — Арк. 124; РГВА. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 35—36 (на жаль, у фонді збереглися здебільшого лише документи відділу постачання бригади).

⁵¹⁸ РГВА. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 44, 46.

⁵¹⁹ 7-я Черниговская (Владимирская)... — С. 29, 35; Великая Отечественная: Комдивы. Военный биографический словарь. Т. I. — М.: Кучково поле, 2011. — С. 590.

⁵²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 171. — Арк. 104; Там само. — Спр. 195. — Арк. 137 зв.; *О. Сологар*. Як були коцуриці... — С. 29.

Оповідь про ці події в «Холодному Яру» не завжди точна — похід Червоної армії починається десь двома тижнями раніше, В. Чучупак гине ледь не за добу до його завершення, — і все ж таки автор добре пам'ятав чимало деталей. Наприклад, спогади тих селян, що бачили бій на власні очі, підтверджують, що вбитого Чучупака червоноармійці (серед яких, до речі, помітили кількох китайців) негайно роздягли до білизни⁵²¹.

Не виключено, що тільки «Холодний Яр» може пролити світло на останні дні життя Петра Чучупака, розстріляного, за відомостями автора, в Черкасах уже після того, як Коцура вибили з Чигирина⁵²². Утім, слід зауважити, що родичка Чучупаків Катерина Скрипник згадувала 1993 р., що Петра «у Смілі замучили». Когось із братів згадано в телеграмі УкрРОСТА від 8 квітня, що була надрукована газетою Київського губкому КП(б)У: «*Большинство из атаманов, Чучупак, Богдан и др., расстреляны*»⁵²³.

Цікаві й відгуки про трьох отаманів невідомого дописувача харківського «Комуніста» від 27 квітня: «*...бандит Коцура <...> забрався в ліси і звігати робить розбійницькі напади. <...> Богданов червоними частинами розбитий, і банда його знищена. <...> «батько Чучупака» цілком стоїть на петлюрівській платформі, має постійний зв'язок з Петлюрою. <...> Зараз, по одержаним відомостям, уже оточено і знищено петлюрівського бандита Чучупака*»⁵²⁴. Судячи з того, що про розстріл Коцура й Богдана автор не згадує, його публікація запізнилася десь на місяць.

Правдиві відомості Горліса-Горського й про негайне відведення більшовицьких частин. За три-чотири дні 21-у бригаду перекинули з Чигирина до району Новомиргорода проти ДА УНР, що провадила 1-й Зимовий похід. У повітовому

⁵²¹ Авторські польові дослідження Б. Легоняка; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 63.

⁵²² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 68—69, 155.

⁵²³ Героїзм і трагедія Холодного Яру / Під заг. ред. Р. М. Ковалю. — К.: Незборима нація, 1996. — С. 80; Ликвідація бандитських шаек // Коммунист. — 1920. — 10 апреля.

⁵²⁴ Бандитизм і петлюрівщина // Коммунист / Комуніст. — Харків, 1920. — 27 квітня.

центрі залишили Кременчуцький загін. Проти Коцура з початку квітня діяла одна невелика частина — загін особвідділу 14-ї армії⁵²⁵.

Зробити остаточний висновок про дату загибелі В. Чучупака — 18 березня чи 12 квітня — допомагають згадки про погоду. Автор двічі зазначає, що того дня з Креселецького лісництва до Медведівки й назад їздили саньми⁵²⁶. На щастя, збереглися записи метеостанції в Золотоноші, що трохи північніше Холодного Яру. 18 березня температура коливалася від +0,2 до +3,6°C, 12 квітня — від +5,8 до +16,5°C (відповідні середні показники: +1,5 і +11,7°C)⁵²⁷. У середині квітня саньми ніхто вже не користався.

Отже, попри деякі труднощі «Холодний Яр» стає одним із найцінніших джерел у з'ясуванні дати й обставин загибелі В. Чучупака — завдяки тому, що автор чітко вписує цю подію в контекст операції Червоної армії на Чигиринщині наприкінці березня 1920 р. і вказує на важливі деталі.

Зауваження в «Холодному Яру» щодо віку Чучупаків трохи неточні. Петру на час наради в батьківській хаті було не «під сорок», а 35, його доньці — не шість, а неповних п'ять, Василю — не 26, а 25 чи майже 25. Утім, у передмові автор називає вік Василя правильно⁵²⁸.

Брати народилися 2 (14) січня 1885 р. і 27 лютого (11 березня) 1895 р. відповідно, Лідія — 22 березня (4 квітня) 1915 р. Автор слушно називає Петра старшиною — той 31 грудня 1916 р. став прапорщиком російської армії, — але лише натякає на його київське життя. Петро мешкав у столиці багато років (під час навчання у Київській консерваторії — на Великій Васильківській, 90). Цілком мож-

⁵²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 3—6; РГВА. — Ф. 1186. — Оп. 1. — Д. 36. — Л. 56, 58, 66; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Т. 3. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 41.

⁵²⁶ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 61, 62.

⁵²⁷ Галузевий державний архів Гідрометеорологічної служби України. — Метеорологічний фонд. — Спр. 2054. — Арк. 100, 102.

⁵²⁸ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 4, 53, 56.

ливо, що він прихистив брата Василя, коли той вчився в 1-му Київському двокласному училищі. Василь під час Першої світової теж став прапорщиком, раніше за брата — 10 березня 1916 р.

Цікавість викликають слова Горліса-Горського про німецьке походження біологічного батька Ганни Чучупак, дружини Петра, бо в наявних документах її батьком названий вітчим — поляк Новицький (мати, Аделя, теж була полькою). Незрозуміло, яким було ім'я цього вітчима: Орест чи Еваріст⁵²⁹.

До речі, біографію Петра можна доповнити відомостями, що їх містять родинні перекази. До Києва він викладав у парафіяльній школі Вербівки (тепер Городищенського району), а згодом завдяки поміщиці — графині Марії-Анелі Браницькій, доньці князя Евстахія-Кастана Сапіги, — поїхав учитися в консерваторії⁵³⁰.

Переказ про службу Василя в батальйоні смерті — куди потрапляли лише добровольці — на Західному фронті, влітку 1917 р. чи дещо пізніше, не відбився в його послужному списку, бо той був складений зарано, а єдиний документ, що зберігся у фондах батальйонів смерті цього фронту, згадок про Чучупака не містить⁵³¹.

Про бойовий досвід холодноярських отаманів під час Першої світової впевнено можна говорити лише стосовно Павла Солонька, так само прапорщика, як Чучупаки та Іван Деркач. Солонько воював проти німецької армії з кінця травня до кінця жовтня 1916 р. (згідно з документом від вересня 1917 р.). На жаль, на підставі послужних списків

⁵²⁹ Державний архів м. Києва. — Ф. 297. — Оп. 2. — Спр. 2242; РГВИА. — Ф. 409. — П/с 38-938; Там же. — Оп. 1. — Д. 182014 (п/с 211-174). — Л. 345—347; Державний архів Черкаської області. — Ф. 931. — Оп. 2. — Спр. 351. — Арк. 498; *Л. Чучупак. Душею з вами*. — К.: Риф, 2005. — С. 12, 19—21, 26, 29—32.

⁵³⁰ Інтерв'ю Дмитра Чучупака з Владиславом Паскаленком // <http://drc.usask.ca/projects/psuh/transformation/eng/interview.php?id=23>; Список населених мест Киевской губернии... — С. 666; *Г. Мироненко*. Вони відстоювали ідеї незалежності України // *Чигиринські вісті*. — 1995. — 14 жовтня.

⁵³¹ РГВИА. — Ф. 3463. — Оп. 1. — Д. 1; С. А. Солнцева. Ударные формирования русской армии в 1917 году // *Отечественная история*. — 2007. — № 2. — С. 53; *О. Гаврильченко, А. Коваленко*. Хвильовий, Холодний Яр та «громадянська війна» // *Слово і час*. — 1992. — № 8. — С. 55—56; *Г. Мироненко*. Вказ. праця.

двох прапорщиків Петренків, Івана Власовича й Івана Олексійовича (не рахуючи ще одного, який загинув 1915 р.), не можна ідентифікувати того, хто пізніше став холодноярським отаманом⁵³².

Унікальний матеріал надає Горліс-Горський про загадкову постать командира кулеметників Холодного Яру: «однорукий» Левадний походив «з хуторів», мав родичів у Суботіві, перейшов до Чучупаків від Коцура, переховував багато зброї десь біля Матвіївки.

Додати можна лише те, що «безрукий» Дмитро Левадний, мешканець Матвіївки, потрапив упродовж операції Об'єднаної групи військ ВОХР (деякі її епізоди висвітлено в статті «Операція військ ВОХР проти Холодного Яру...» — див. нижче) до складеного не пізніше 18 вересня 1920 р. «списку бандитів». Командир 217-го батальйону ВОХР Аввакумов згадує про Левадного в донесенні, а Георгій Бобров, командир загону 6-го батальйону, за кілька днів наказав спалити його хату та хати чотирьох інших повстанців.

У «списку бандитів» поруч із Левадним були Пилип Хмара, Іван Деркач, Логвин Панченко та інші⁵³³ (серед них і не згаданий у «Холодному Яру» Іван Бінський, нібито розстріляний у середині травня 1920 р., коли коцурівці не втримали Чигирин під натиском полку 1-ї Кінної армії, за часів Другої світової війни — учасник націоналістичного підпілля на Чигиринщини, де був і Дем'ян Чучупак)⁵³⁴.

До речі, холодноярця не варто плутати з отаманом Левадним, чий загін діяв 1920 р. біля Шостки⁵³⁵.

⁵³²РГВИА. — Ф. 409. — П/с 57-379, 189-133, 232-057, 223-538, 97-032, 233-806; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 51, 68, 150.

⁵³³Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 26, 32—33, 69; РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 228. — Л. 21а; Там же. — Д. 231. — Л. 60, 135—135 об.

⁵³⁴ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 244. — Арк. 120, 129; *О. Сологар*. У полум'ї війни. — Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2012. — С. 22—23.

⁵³⁵С. А. Шишков. Шосткінська міліція під час боротьби з бандитизмом // Спадщина Сіверщини. — Шостка, 2010. — С. 157—158.

З іншого боку, стримано треба сприймати схвальні відгуки Горліса-Горського й Полікші про григор'євського отамана Уварова, якого автор, вочевидь, не знав особисто — саме Полікша записав Уварова до кубанських козаків-українців, бо якщо в статті Горліса-Горського 1932 р. ідеться про «козака Уварова», в передмові до 1-ї частини «Холодного Яру» 1934 р. з'являється вже кубанський осавул «Уварів»⁵³⁶.

До такої обережності спонукають відомості про роль Уварова в погромі Черкас 17—19 травня 1919 р. і приєднання частини вояків після його загибелі до ЗСПР та участь у наступному погромі вже під російським триколом.

Про Уварова ми взагалі знаємо небагато. Українські, більшовицькі та інші джерела не суперечать одне одному хіба що в питанні його служби офіцером російської кінноти. Роман Коваль називає його Федором, неправильно подаючи в посиланні на джерело підпис під зверненням штабу «Особого боевого отряда отамана Уварова». Незрозуміло, чи це типова для Коваля кричуща непрофесійність, чи на це є інші причини. Плутанину могло спричинити прізвище помічника отамана Уварова — Федоровський⁵³⁷.

Послужного списку козака з Північного Кавказу з таким ім'ям, офіцера кінноти рангом не нижче штабс-ротмістра чи підосавула, у Російському державному військово-історичному архіві немає. Є відомості лише про Федора Уварова із Ялуторовська Тобольської губернії, 1884 р.н., солдата 85-го Виборзького піхотного полку, що станом на лютий 1915 р. навчався в 1-й Петергофській школі прапорщиків. Одруженим на той час він не був, але повинчатися

⁵³⁶ Холодний Яр // ЛЧК. — 1932. — № 10. — С. 7; С. Полікша. Вказ. праця; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 4.

⁵³⁷ Х. Г. Раковский. Указ. соч. — С. 4, 18; Elias Heifetz. The Slaughter of Jews in the Ukraine in 1919. NY: Thomas Seltzer, 1921. — P. 270—272; М. Кубанин. Махновщина. Крестьянское движение в Степной Украине в годы Гражданской войны. — Л.: Прибой, [б.г.]. — С. 72; Ю. Ю. Мариновский. Черкаська минувшина — 2001. Документи і матеріали з історії Черкащини. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. — С. 120; Р. Коваль. Коли кулі співали... — С. 24—28; Книга погромов. Погроми на Україні, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918—1922 гг. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 144, 222, 223, 851.

з Улитою Кірілліною, яка в лютому 1921 р., уже будучи вдовою, мала лише 19 років, у будь-якому разі не встиг би⁵³⁸.

Не можна цілком виключити, що Ліхарєв, ще одне джерело відомостей про отамана, сплутав його із штабс-ротмістром 18-го гусарського полку Володимиром Уваровим. Слово ж «осавул», яке застосував до Уварова Полікша, надається до надто багатьох трактувань. Нарешті, у спогадах ще якогось колишнього григор'євця, які переповів Степан Божик (правдиві свідчення, змішані з необґрунтованими чутками), Уварова названо терським козаком⁵³⁹.

Також на прискіпливий погляд заслуговує оповідь Горліса-Горського про хорунжого Жілінського — як той покинув ту ж саму Богданівську кінну сотню під час 1-го Зимового походу і як його справжні документи й світлини потрапили до чекіста, що отримав завдання проникнути в повстанську організацію⁵⁴⁰.

Відомостей про участь хорунжого Аркадія Жілінського в Зимовому поході, здається, немає. У 5-му стрілецькому Богданівському курені, згідно з нагородним листом, він розпочав службу 10 листопада 1920 р., а до того навряд чи був богданівцем — перебував у 1-му (28-му) пішому полку Січових стрільців, доки не залишив його 24 грудня 1919 р.⁵⁴¹

Він мусив бути одним із багатьох нових облич, які Городянин-Лісовський побачив, коли знехтував рекомендацією Юрія Тютюнника до 4-ї Київської дивізії та повернувся до своєї старої частини, де служив щонайменше до середини квітня 1922 р., що засвідчують його рапорт від 28 квітня

⁵³⁸РГВИА. — Ф. 409. — П/с 238-064, 253-631; Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 149.

⁵³⁹С. Божик. Дещо про українських партизан в 1919 році (уришок з денника) // Календар «Червоної калини» на 1924 рік. — Львів—Київ: «Червона калина», 1923. — С. 140; М. *Серєга*. Холодний Яр // ЛЧК. — 1931. — № 12. — С. 12; С. В. *Волков*. Офицеры армейской кавалерии: Опыт мартиролога. — М.: Русский путь, 2004. — С. 536.

⁵⁴⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 76—79.

⁵⁴¹ЦДАВО України. — Ф. 3219. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 328—328 зв. (знайдено М. А. Ковальчуком).

1921 р., документи щодо перебігу служби, тимчасового командування другою сотнею у вересні 1921 р., самовільного відлучення до «чорношличників» у ніч на 25 вересня, а також «Реєстр старшин, підстаршин та козаків 5-го стр. збірного Богдано-Дорошенківського куреня 2-ї бригади Запорозької дивізії, відзначившихся в боротьбі за визволення України» (див. «Деякі зауваги до біографії Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського)») ⁵⁴².

На той час у курені лишалося тільки двоє офіцерів — Мефодій Довбня й Микола Римбаковський, — що служили в Богданівському полку ще до повстання проти гетьмана ⁵⁴³. (Довбня, до речі, до кінця березня 1917 р. був гусаром 12-го Охтирського полку російської армії ⁵⁴⁴.)

Водночас Юхим Жалинський у лютому й березні 1918 р. служив ройовим у 3-му Запорізькому гетьмана Богдана Хмельницького полку, коли там ще не було ані Городянина-Лісовського, ані його родичів. Наказом армії Української держави від 2 листопада 1918 р. Жалинський та деякі інші — серед них і Павло Городянин, двоюрідний брат автора, — були призначені до полку, вже 4-го, значковими ⁵⁴⁵ (Директорія згодом перейменувала значкових на хорунжих).

Власне Юрій Городянин-Лісовський приєднався до богданівців, мабуть, десь наприкінці січня чи на початку лютого 1919 р. ⁵⁴⁶ Юхим Жалинський і Павло Городянин (помилково: «Городяний») згадуються як хорунжі 4-го Запорізького

⁵⁴²ЦДАВО України. — Ф. 3229. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4 зв., 26, 37, 68 зв. — 69, 78 зв. — 79, 86 зв., 88 зв.; В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Додаток № 1 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи. 1921—1922 рр. // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2012. — С. 335—345.

⁵⁴³М. Ковальчук. «Справа запорозців» // Військово-історичний альманах. — 2005. — № 2. — С. 39.

⁵⁴⁴РГВИА. — Ф. 14371. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 27.

⁵⁴⁵ЦДАВО України. — Ф. 4053. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3; Там само. — Ф. 1077. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 217 (знайдено С. В. Волковим).

⁵⁴⁶В. Сімянцев. Роки козакування: спогади. — Філадельфія: накл. автора, 1976. — С. 68. Див. також у «Деяких заувагах до біографії Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського)» про свідчення Городянина-Лісовського на допитах у травні 1920 р.

полку в праці Бориса Монкевича, яка присвячена подіям 1918 р. Є там і Аркадій Жилінський (sic!), хорунжий 2-го полку тієї ж дивізії⁵⁴⁷. Це викликає сумнів, бо про службу в цьому полку Жилінського у вказаному вище нагородному листі нічого немає.

Про долю Жалинського в 1919—1920 рр. відомостей не знайшлося. Чи можна покласти в цьому на «Холодний Яр», незрозуміло. Прізвища Жилінського й Жалинського плував і Степан Самійленко, інший ветеран-богданівець⁵⁴⁸.

Розлогих коментарів потребують розділи 5—7 1-ї частини «Холодного Яру». Йдеться про напад на Новомиргород повстанського загону на чолі з Гнатом Зінкевичем, заступниками якого були автор і Андрій Чорнота, погоню за ними кінного полку Червоної армії, взяття декого з них (включно з автором і Зінкевичем) у полон, поневіряння у елісаветградських тюрмах і насамкінець про втечу автора й повернення його до повстанців.

Доля Зінкевича та інших полонених у Горліса-Горського лишається невисвітленою — значно нижче, переповідаючи розмову про Зінкевича, яка могла статися десь у другій половині грудня 1920 р., автор зауважує: «*Загинув*»⁵⁴⁹.

Вкрай дивує мовчанка про ті події в більшовицьких зведеннях — насамперед штабу тилу ПЗФ, де є багато відомостей про речі значно буденніші, наприклад: «*В районі Сосновка <...> найден пулемет Кольта, вполне исправен*»⁵⁵⁰ (мова йде про Соснівку біля Холодного Яру).

Досліджувати цей епізод через брак джерел було неможливо, доки 2013 р. мені не пощастило знайти справу № 74561фп Особливого відділу 1-ї Кінної армії (настільний

⁵⁴⁷ Б. Монкевич. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим. 2-е вид. — Нью-Йорк: накл. Т-ва запорожців ім. полк. Петра Болбочана в Америці, 1956. — С. 253—254.

⁵⁴⁸ С. Самійленко. Дні слави (спогади полковника української армії). — Нью-Йорк: УВАН, 1958. — С. 64.

⁵⁴⁹ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Львів: Дешева книжка, 1937. — С. 309.

⁵⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 30.

№ 395, слідчий № 102476, архівний № 51753; відсутні аркуші 13 — 15 і 17). Обвинувачені за справою: Ігнатій Зінкевич, Артем Бондар і «Валентин Семенов», тобто Юрій Городянин-Лісовський⁵⁵¹. Але почати треба трохи раніше, від лютого 1920 р.

Коли йдеться про аналіз доробку Горліса-Горського, найбільшу проблему становлять ті уривки, де він може наводити неправдиві відомості навмисно. На початку 2-го розділу «Холодного Яру» дивує, як автор не помічає повернення з Лівобережжя 17—19 лютого 1920 р. Запорізької групи ДА УНР, де він служив (не лише полку Чорних запорожців — єдиного згаданого). Ця група тоді підбирала дорогою всіх поранених і хворих вояків. Штаб армії завітав до місцевих монастирів, включно з Мотронинським (саме там мусив лікуватися автор). В одному з монастирів відправили гучний молебень, 18 лютого штаб зупинився в Грушківці, трохи південніше⁵⁵².

З іншого боку, згадка про «чорношличників» може про щось свідчити: Богданівська кінна сотня, де служив Городянин-Лісовський, перейшла з власної волі з 2-го Запорізького полку до Чорних запорожців не пізніше 23 лютого⁵⁵³.

Цікаво й те, як автору (тоді вже повстанцеві Юрку Залізняку) керівники Холодного Яру передали «приватні документи» Валентина Сімянцева, товариша Городянина-Лісовського з 8-ї кінної сотні Богданівського полку в 1919—1920 рр. Документи нібито потрапили до них випадково. З метою убезпечити автора ще надійніше для нього

⁵⁵¹ ГДА СБУ. — Спр. 74561 фп.

⁵⁵² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 26—27; *О. Доценко*. Вказ праця. — С. 77—79, 157, 251—253; *М. Омелянович-Павленко*. Спогади командарма (1917—1920). — К.: Темпора, 2007. — С. 300—302.

⁵⁵³ *Б. Монкевич*. Чорні Запорожці: Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців. — Львів: Добра книжка, 1929. — С. 38; *С. Самійленко*. Вказ праця. — С. 110; *В. Сімянців*. В Зимовому поході // За державність. Матеріали до історії війська українського. Зб. 10. — Торонто: вид-во УВІТ, 1964. — С. 119; *В. Сімянцев*. Роки козакування... — С. 93, 205.

підробили й посвідку про звільнення з Червоної армії внаслідок контузії «петлюрівською» гранатою⁵⁵⁴.

Проте сам Сімянцев писав пізніше, що, по-перше, той документ був справжнім — коли він захворів весною 1919 р. на тиф, його залишили в Тирасполі, де він потрапив у більшовицький полон і пізніше до місцевого караульного батальйону (мобілізація полонених була звичною справою в ті часи), котрий у вересні, вже в складі Південної групи Якіра, відступив до Житомира. Посвідку ж він купив через знайомого фактора в гомельського воєнкома. І подруге, що Городянин-Лісовський взяв у нього ту посвідку ще на Різдво 1920 р. у Степківці біля Умані (де дійсно мав тоді стояти 18-й Богданівський полк), коли Сімянцев уже повернувся з Червоної армії до своєї сотні⁵⁵⁵.

Ветеран ДА УНР, емігрант та інженер навряд чи хизувався би службою в більшовиків з примусу, не маючи на те підстав. Отже, виникає питання: чи не планував автор «Холодного Яру» перейти з армії до повстанців заздалегідь? Відповіді на нього поки що немає.

Власне оригінал свідоцтва про хворобу № 3055 зберігся у згаданій справі Особвідділу 1-ї Кінної армії (далі — ОВ 1-ї КА). Документ про звільнення від служби лікарська комісія — тут у Горліса-Горського точніші відомості — видала «Семянцеву», червоноармійцю Тираспольського батальйону 45-ї стрілецької дивізії, 28 жовтня 1919 р. у Житомирі. Діагноз не такий героїчний, як контузія гранатою: пахвинна кила з лівого боку. Надавався дозвіл на повернення додому без супроводу⁵⁵⁶.

Свідоцтво на ім'я Сімянцева знадобилось автору «Холодного Яру» для підпільної роботи в Кам'янці, де він вступив

⁵⁵⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 73—74.

⁵⁵⁵В. Сімянцев. Роки козакування... — С. 103, 126, 139, 154—156; В. Сім'янців. В Зимовому поході... — С. 113; О. Доценко. Вказ. праця. — С. 37—38.

⁵⁵⁶ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 10.

про людське око до міліції. Посвідчення старшого міліціонера йому видав начальник міліції Лесько-Лещенко. Справа № 74561фп містить посвідчення за підписом начміла Лещенка від 2 травня 1920 р.: *«Показчик цього є дійсно помішник начальника міліції Каменського району, має право носити зброю, що підписом та прикладом печатки свідчу»*. Лещенко завбачливо не вказав, на чиє ім'я видав документ — вочевидь, на випадок потрапляння папірця до рук чекістів.

Не з'ясовано, чи більшовики відібрали його у полоненого за 11 днів потому Городянина-Лісовського, чи його загубив або віддав комусь Андрій Чорнота, який, за спогадами автора, обійняв посаду помічника начміла й очолив кам'янське підпілля⁵⁵⁷.

Зазначена на посвідченні дата повертає нас до проблеми хронології у «Холодному Яру», яку тут не допоможе розв'язати навіть указаний автором орієнтир — фактичне переведення до Кам'янки повітових установ, за винятком ревкому, яке відбулося одночасно з припиненням підпільної праці Чорноти та інших у містечку.

Стверджувати можна лише те, що на 6 травня начальство вже переїхало під захист залізниці (наслідуючи приклад німецьких окупантів, які двома роками раніше перебравися з Чигирина до Нової Осоти)⁵⁵⁸. Протокол зібрання Чигиринської організації КП(б)У від 20 квітня на відміну від пізніших не має примітки, що проходило воно в Кам'янці, але містить загадковий пункт 4: *«О пересмотре вопроса о переводе уездных учреждений в м. Каменку: Вопрос снятъ с очереди»*⁵⁵⁹.

Повернімося тепер до справи № 74561фп. По-перше, той факт, що третім обвинувачуваним був саме Городянин-Лісовський, засвідчують фото Псевдосімянцева у фас

⁵⁵⁷ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 16; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 54—56.

⁵⁵⁸ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 242. — Арк. 57; Там само. — Спр. 244. — Арк. 100 тощо; *О. Солодар*. Як були козурці... — С. 11; Вони відстоювали ідеї незалежності України (продовження) // Чигиринські вісті. — 1995. — 25 жовтня.

⁵⁵⁹ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 244. — Арк. 95, 100.

і в профіль⁵⁶⁰, а також написані їм власноруч матеріали — почерк схожий на відомі автографи⁵⁶¹.

Однак у матеріалах його справжнє ім'я з'являється лише як частина псевдо — Юрко Залізняка. Офіційно ж для більшовиків Городянин-Лісовський лишався Валентином Сімянцевим (вони примудрялися перекручувати навіть той варіант, що наведено російською в свідощті про хворобу: Семянцев).

Текст «Холодного Яру» цьому суперечить. Можна було б припустити, що слова *«На моїх дверях крейдою написано моє прізвище й холодноярський псевдонім»* стосуються лише двох псевдо автора, якби не наступна цитата: *«[Слідчий] ствердив, що я і старший міліціонер кам'янської міліції Валентин Сімянців — це одна і та сама особа»*⁵⁶². У матеріалах справи про це нічого немає.

Не знаючи напевне року й місця народження Сімянцева, а також імені його батька (Івана), Городянин-Лісовський назвався Валентином Георгійовичем, використавши власне по батькові — таке ж у документі, виданому ДА УНР поручникові Юрку Городянину 12 квітня 1922 р.

Замість 1899-го бачимо 1900 рік (якщо це не помилка якогось із діловодів, але в будь-якому разі справжньому Сімянцеву, що народився в квітні, виповнився вже 21 рік, а Городянин-Лісовський твердив, що йому 20). Замість Великого Бурлука Вовчанського повіту — місто Вовчанськ. На першому ж допиті, коли Городянин-Лісовський був ще не «Сімянцевим», а «Залізняком», він назвав справжнє місце народження: Демидівку Полтавського повіту. Розповідаючи про Тираспольський караульний батальйон, не згадав, що той входив до складу 45-ї дивізії. У свідощті ж про хворобу все це подано правильно⁵⁶³.

⁵⁶⁰ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 46 (конверт).

⁵⁶¹ Напр., ЦДАВО України. — Ф. 3217. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 472—472 зв.; Там само. — Ф. 3988. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 32 (обидва знайдені В. І. Моренцем); Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»... — С. 419.

⁵⁶² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 105, 113.

⁵⁶³ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 4а, 10, 29 зв., 36, 37, 47, 48, 51—51 зв., 57, 69; В. Сімянцев. Роки козакування... — С. 7.

Поза тим матеріали справи не дають підстав думати, що чекісти звернули увагу на ці протиріччя. Незрозуміло, у який спосіб свідоцтво взагалі до них потрапило.

По-друге, допити полонених підтверджують пізнішу оповідь у «Холодному Яру»: повстанці під проводом Зінкевича здійснили нічний напад на Новомиргород і Златопіль (тепер північна частина Новомиргорода), маючи за тимчасову базу неназване автором село — Кам'януватку трохи східніше Златополя. Наступного ж дня їх змусила тікати звідати на північ і частково взяла в полон червона частина. Експедиції передувала нарада в Мотронинському монастирі під проводом отамана Деркача, де він сповістив усіх про наступ польсько-українського війська, який розпочався 25 квітня. З протоколу допиту Зінкевича випливає, що напад відбувся в ніч із 12 на 13 травня, нарада — 6 травня (у перших свідченнях Городянина-Лісовського — «на 8 — 10 днів раніше», зійшлося на нараду близько сотні людей)⁵⁶⁴.

14 травня в Новомиргороді полонених допитав помічник начальника штабу 14-ї армії Николай Францевич, який не пізніше 17-го відправив їх — з приміткою «*богатый материал*» — до Єлисаветградського філіального відділення Особвідділу Миколаївської губЧК для тимчасової передачі «особістам» 45-ї стрілецької дивізії та обов'язкового повернення до тилу армії⁵⁶⁵.

Але після допитів, проведених Григорієм Загорським-Зарицьким, завідувач відділення Шевченко, хоча й намагався передати полонених до 45-ї дивізії⁵⁶⁶, не зміг завадити перехопленню їх службовцями ОВ 1-ї КА, який прибув

⁵⁶⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 84—86, 90—92; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 20—20 зв., 32 зв., 36—36 зв., 38, 57 зв. — 58.

⁵⁶⁵Там само. — Арк. 2, 3, 48, 58. Про Францевича див.: РГВА. — Ф. 40895. — П/с 286171; К. В. Скоркин. НКВД РСФСР, 1917—1923. — М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. — С. 761—762.

⁵⁶⁶ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 1, 18 зв., 42, 46 (підпис завідувача розшифровано завдяки В. В. Даценку); Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 474—475.

до Єлисаветграда згідно з наказом командувача ПЗФ від 20 травня⁵⁶⁷.

Саме цей орган 21 травня формально відкрив справу. За кілька днів допитувати Зінкевича й Городянина-Лісовського почав старший слідчий Губерман.

Щодо викликів на допит до начальника ОВ 1-ї КА (на той час — Андрей Діжбіт), які згадує автор у «Холодному Яру», документи про них мовчать. Єдиний можливий натяк на це — дві заяви Псевдосіянцева. На першій, начальникової особвідділу (без зазначення прізвища), стоїть майже незрозуміла резолюція від 23 травня, яка щось наказує тому ж Губерману. Підпис не схожий на підпис Діжбіта. Друга не датована, подана коменданту (також без зазначення прізвища), але те, що майбутній автор «Холодного Яру» прохав викликати його на допит до начальника дивізії (невідомо якої), нібито бажаючи повідомити щось таке, що *«имеет огромную важность»*, дає змогу припустити, що він мав на увазі 45-ю дивізію та її особвідділ⁵⁶⁸.

З іншого боку, Горліс-Горський правий щодо того, що його й Зінкевича у певний момент доправили до Єлисаветградської тюрми, де обидва перебували до кінця, тобто до перевезення на станцію Єлисаветград для етапування до Житомира ввечері 1 липня⁵⁶⁹.

Горліс-Горський про Францевича мовчить, натомість описує командира й комісара полку червоної кінноти — якась кавалерійська частина справді переслідувала повстанців, але встановити її назву та очільників за матеріалами справи неможливо (розповіли про кінноту також

⁵⁶⁷ Н. Е. Какурин. Указ. соч. — С. 167; Директивы командования фронтов Красной армии (1917—1922). Т. 3. — М.: Воениздат МО СССР, 1974. — С. 156.

⁵⁶⁸ С. Орловский. Великий год. Дневник конармейца. — М.—Л.: Госиздат, 1930. — С. 65; Гражданская война и военная интервенция в СССР... — С. 190; Н. С. Присяжный. Первая Конная армия на польском фронте в 1920 году. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1992. — С. 31; Холодный Яр. — Л., 1934. — С. 110, 112; ГДА СБУ. Вказ. справа, обкладинка. — Арк. 49, 50.

⁵⁶⁹ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 4, 67—70.

Зінкевич і Семак). Забуває він і про охорону сіл Пастирського, Турії, Буди-Макиївської та Журавки (всі трохи північніше Новомиргорода) — саме вона спільно зі згаданою ним охороною цукроварні в Капітанівці 13 травня переслідувала та захопила вісьмох повстанців у лісі. Охоронцями цукроварні керував Пилип Кривенко, туріївськими — Іван Гненний.

Городянин-Лісовський свідчив, що конвой, який доправляв полонених після перших допитів до Єлисаветграда, самочинно розстріляв трьох. У «Холодному Яру» він покладає вину за розстріл своїх побратимів — Андрієнка, Рудого й Онищенка — на командира згаданої кінноти. Кривенко, щоправда, казав, що троє повстанців втекли, а ще чотирьох його охоронники вбили під час бою⁵⁷⁰.

Щодо походу, то, за описом Горліса-Горського, йшли козаки з Холодного Яру просто на південь, перетнувши залізницю східніше Кам'янки, до якогось хутора між Розумівкою (Розуміївкою, Еразмівкою) та Ставидлами (нині Олександрівського району Кіровоградської області). Про подібний маршрут походу, лише повний — до Кам'януватки й Новомиргорода, — свідчив Семак⁵⁷¹.

Лишається ще два питання: 1) чому в «Холодному Яру» Зінкевич на самому початку каже, що загону можна перед нападом на Новомиргород зупинитися в Лебединському лісі, аби перейти потім до Капітанівського; 2) де вони, власне, перебувають. З'ясувати назви лісів, зазвичай відомі в кількох варіантах, — справа невдячна. Треба лише зауважити, що мова навряд чи йде про хаші біля двох великих сіл: Лебедина, на північний захід від Новомиргорода, та Капітанівки, розташованої ближче до цього міста та східніше. Повз Капітанівку перед Першою світовою війною проклали залізницю⁵⁷², оминати яку, щоб дістатися Лебедина

⁵⁷⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 96—98, 100—101; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 12, 20 зв., 27—27 зв., 28 зв., 30, 31, 36—36 зв., 58, 69 зв.

⁵⁷¹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 87—90; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 23 зв.

⁵⁷²Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 87; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. — К.: Ін-т історії АН УРСР, 1972. — С. 504.

зі сходу, неможливо. Повстанцям було недоречно зайвий раз перетинати артерію, якою курсували війська та бронепоїзди, не кажучи вже про великий гак на шляху від Ставидел до Новомиргорода.

Плутанина ще посилюється через такі факти: на старих 3- та 10-верстній мапах неподалік згаданої вище Розумівки є сільце Капітанівка (тепер частина села Миколаївки). 3-верстна показує, що цукроварні розташовувалися біля великої Капітанівки та не дуже далеко від маленької.

Єдине, що не викликає сумнівів: розповідь про відступ із Кам'януватки з боєм до Капітанівського лісу наступного дня після нападу на Новомиргород стосується саме великої Капітанівки біля залізниці, бо Городянин-Лісовський, Зінкевич та інші потрапили в полон у лісі північніше цього села, біля Пастирського⁵⁷³.

Неподалік згаданого хутора між Розумівкою й Ставидлами повстанці схопили візника-молдаванина та двох більшовиків: парторганізатора Єлисаветградського повіту Пірка й начальника міліції якоїсь волості. Пірка розстріляли, двох інших відпустили. Коли полонених холоднорців везли до Єлисаветграда, той візник трапився їм на шляху разом із братом Пірка, що жадав помсти. Але, на щастя автора, його не впізнали⁵⁷⁴.

Ці уривки з «Холодного Яру» відповідають матеріалам справи. Василь Короп — це мав бути начміл (посади в його свідченнях не згадані) — розповів, що його, Петра Перка та візника Бринзу схопили в Красносілці, встановили їхню належність до більшовиків і відвезли до Ставидел разом із полоненим головою Красносілки. Перка та голову розстріляли в лісі західніше Ставидел, покаравши останнього за збір хліба для Червоної армії. Короп і Бринза втекли пізніше з Кам'януватки.

⁵⁷³ГДА СБУ. Вказ. справа, арк. 12, 36—36 зв., 58; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 93, 96.

⁵⁷⁴Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 99—100.

Згадано розстріл Перка «через те що комуніст» і у свідченнях Городянина-Лісовського. Назвавши Перка спочатку воєнкомом, арештованим у Красносілці, він просто перед цим зізнався, що повстанці схопили воєнкома Красносілки, на якого скаржилися селяни, але згодом віддали його під варту красносілецької охорони. Потім Городянин-Лісовський назвав Перка вже інструктором, схопленим разом із начальником міліції Панчевського району та комісаром Ставидлянської волості.

А от Зінкевич (теж ведучи мову про воєнкома) і Семак стверджували, що саме охорона Красносілки розстріляла Перка. Такі суперечності призвели до того, що, складаючи висновок у справі, слідчий ОВ 1-ї КА зробив Перка одночасно воєнкомом і головою ревкому Красносілля — сплутавши Красносілку з іншим селом, тепер східніше в тому ж районі⁵⁷⁵.

Разом із автором, Зінкевичем і Бондарем до полону потрапили Федір Семак і поранений козак на ім'я Андрій (прізвище його, здається, Чепурний). Посвідчення цього Андрія разом із іншим, на ім'я Івана Куника, охорона капітанівської цукроварні передала до Новомиргорода — але в справі є лише друге (вище зазначалося, що там відсутні кілька аркушів). (Серед відсутнього гіпотетично могла бути й найдена більшовиками в Зінкевича посвідка з печаткою Холодного Яру, про яку пише Горліс-Горський. Натомість у справі збереглися два документи на ім'я Якова Стульчикова, співробітника Особливої продовольчої комісії 12-ї червоної армії, походження яких невідоме⁵⁷⁶.)

Дехто Андрій Чепурний був червоним козаком в отамана Коцура в 1919 р. Полонений заявив, що він наймитував у Мельниках і що йому 20 років. Місцем народження назвав Слободу Охтирського повіту Харківської губернії —

⁵⁷⁵ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 23 зв., 34—35, 38 зв, 40 зв., 61 зв., 69.

⁵⁷⁶ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 8, 9, 12; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 98.

такого села не існувало, але багато сіл повіту мали статус козачих слобід.

За свідченнями Бондаря, він мав той самий вік, походив із Богодухівської волості Золотоніського повіту. Брав участь у повстанні проти гетьмана, був петлюрівцем. Згодом пішов у найми до Мельників, там приєднався до повстанського загону.

Семак розповів про себе, що йому 23 роки, він був солдатом російської армії (телеграфістом), а згодом узяв участь у повстанні проти гетьмана. Восени 1919 р., коли воював проти Збройних сил Півдня Росії, жив у Боровиці та співпрацював із отаманом Солоньком⁵⁷⁷.

Про загальну кількість козаків загону та тих, кому пощастило врятуватися, відомості суперечливі. Зінкевич свідчив, що до Кам'януватки дісталися 35 вояків — там до них приєдналися згаданий у «Холодному Яру» Дорошенко і ще двоє. Наступного ранку туди повернулися з наскоку ті ж 38 осіб. Більша частина лишилася в Кам'януватці, 15 чи 16 рятувалися від погоні червоних втечею до лісу — з них п'ятеро загинули. Пізніше Зінкевич твердив, що для нападу зібрали лише 20 — 25 бійців, а ще 15 приєдналися до них дорогою.

Городянин-Лісовський на допиті казав то «біля 23-х», то «біля 30-ти». Проте в спогадах він нарахував аж 60 осіб, а тих, хто відступав із Кам'януватки до лісу разом із ним (окремо від загону Чорноти, якому пощастило врятуватися), — 32 бійці⁵⁷⁸.

Бондар теж розповів про 35 козаків (у свідченнях Семака — 30), уточнивши, що семеро не мали зброї. Втекти, за його словами, змогли 11. Він і згаданий вище Андрій зізналися, що загін мав два кулемети, один із яких лишили

⁵⁷⁷ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 4а, 22—23 зв., 26, 32—32 зв., 36; Список населенных мест. Вып. 46. Харьковская губерния: по сведениям 1864 года. — СПб., 1869. — С. 23—31; http://beket.com.ua/baza_znanij/spiski_kazakov_shtaba_chigirinskogo_garnizona_krasnogo_kazachestva_1919_g/

⁵⁷⁸ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 20—21, 38, 40 зв., 57 зв., 61 зв.; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 85—86, 92.

дорогою в Матвіївці для ремонту. Городянин-Лісовський свідчив, що до їхнього єдиного люїса селяни Бовтишки дали їм патрони. Охорона захопила цей кулемет 13 травня під Пастирським⁵⁷⁹. (До речі, таку зброю в тогочасних джерелах іноді називають «автоматами»⁵⁸⁰.)

У Новомиргороді повстанці нібито мали намір здолати опір щонайбільше 180-ти осіб. Така кількість більшовиків не викликає сумніву з огляду на те, що військова залога міста (без урахування міліції) станом на 26 травня 1920 р. налічувала 109 осіб, із них 67 — бойового складу⁵⁸¹.

Метою походу на Новомиргород було захоплення зброї, якої в «Холодному Яру» взяли півтисячі рушниць і чотири кулемети. Без сумніву, це перебільшення, яке автор час від часу собі дозволяє. Полонені на допитах говорили про захоплення біля сорока (Бондар), двадцяти п'яти (Городянин-Лісовський), двадцяти чи навіть «кількох» (Зінкевич) рушниць. Зінкевич і Бондар у своїх свідченнях додали до трофеїв друкарську машинку, Бондар — ще й помічника начальника міліції⁵⁸².

Щодо власне подій у місті в ніч з 12 на 13 травня, то, за словами Городянина-Лісовського й Бондаря, Зінкевич сподівався взяти зброю «по-хорошому» — за допомогою начальника міліції Новомиргорода (можливо, на прізвище Цвєтков), який одержував гроші від ДА УНР і тримав зв'язок через Петра Кульчицького і, вочевидь, златопільського начміла Волошина. Зінкевич підтвердив на допиті, що знав обох міліціонерів. Але тихо не вийшло — відбулася перестрілка з міліцією, перебіг якої лише за одним джерелом відстежити важко. Утім, не слід виключати й версію

⁵⁷⁹ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 22 зв., 23 зв., 32 зв., 36, 38 зв., 40 зв.

⁵⁸⁰ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 246. — Арк. 5; РГВА. — Ф. 102. — Оп. 4. — Д. 360. — Л. 174; Там же. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 231. — Л. 114, 155а.

⁵⁸¹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 86; Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-259. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 62.

⁵⁸²Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 85, 90—92; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 20 зв., 29, 32 зв., 57 зв.

про інсценування — Семак свідчив, що повстанці не зустріли жодного опору⁵⁸³.

Зрозуміло, що події, які безпосередньо передували нападу на Новомиргород, полонені намагалися подати у якнайвигоднішому для себе світлі. Коротко версія Зінкевича мала такий вигляд.

Десь за три тижні до походу в Бовтишському лісі зібралися на нараду Ільченко, Отаманенко й Зінкевич. За словами останнього, це був повний склад Чигиринського районного повстанкому. Ільченка, керівника повстанкому, Зінкевич назвав чомусь не Юхимом, а Олександром, додавши, що той був командиром куреня в Чигиринському полку в 1919 р. і бився проти петлюрівців (добре відомий факт про полк; складніше підтвердити участь Ільченка⁵⁸⁴).

Вони нібито репрезентували тих боротьбистів, що не бажали вливатися до КП(б)У і, засуджуючи наступ польської армії та «зрадницьку» позицію УНР, планували підняти селянське повстання в разі вступу інтервентів до Чигиринського повіту. Для цього вирішили забрати зброю в більшовиків, коли ті тікатимуть, — насамперед у міліції. Побоюючись отамана Деркача, «чисто петлюровского течення», остаточно зв'язки з ним не рвали, але про свої наміри мовчали.

На початку травня, також під керівництвом Ільченка, відбулася згадана вище нарада в Мотронинському монастирі — вже для безпосереднього збору загону й нападу на Новомиргород. Тоді ж до них привезла новини з Києва дехто Олена Пухальська, яка передала настанову керівництва боротьбистів про формування загонів проти поляків⁵⁸⁵.

Городянин-Лісовський (тоді ще навіть не ідентифікований помилково як Сімянцев) свідчив, що загін виконував наказ отамана Деркача з Мельників, метою якого була

⁵⁸³ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 20 зв., 22 зв., 29, 31, 32 зв., 38 зв., 57 зв., 61 зв., 64.

⁵⁸⁴В. А. Антонов-Овсенко. Записки о гражданской войне. Т. 3. — М.—Л.: Гос. воен. изд-во, 1932. — С. 166—167, 218; Там же. — Т. 4. — С. 122, 129 і т.д.

⁵⁸⁵ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 19 зв. — 21, 28, 43 зв., 61.

боротьба проти комуністів України. Але згодом він почав розповідати приблизно те саме, що й Зінкевич, щоправда, протиставляючи свій загін не лише Деркачу, але й також Ільченку, чиє ім'я називав правильно. За його свідченнями, Деркач із Ільченком керували Окружним повстанкомом, воювали раніше проти гетьманських, білих і червоних військ, мали шість кулеметів і багато іншої зброї, ділитися якою із Зінкевичем не хотіли.

Городянин-Лісовський зауважив, що Ільченко колись був державним інспектором, а також згадав отамана Старої чи Нової Осоти Нагірного та лубенецького Пономаренка — останній нібито був на боці Зінкевича. Розповів і про візит представника боротьбистів, але в його свідченнях це такий собі Маслов⁵⁸⁶.

У «Холодному Яру» зазначено, що автор домовився із Зінкевичем, як вибудувати лінію захисту на допитах в ОВ 1-ї КА — не виключено, що в дійсності вони зробили це раніше, після перших допитів у Францевича. Пропозиція «Юрка Залізняка» чекістам якнайшвидше захопити ватажків, поки вони не виступили на боці УНР (причому він запевняв, що знає деякі схованки, але може показати їх лише на місці), підтверджує слова Горліса-Горського, що вони із Зінкевичем прохали керівництво ОВ 1-ї КА послати їх до Холодного Яру із загоном кінноти, обіцяючи допомогу в придушенні повстанської організації — насправді ж, щоб підвести будьонівців «під Іванову хату». Городянин-Лісовський у тюрмі обіцяв також допомогти у викритті підпілля в Єлисаветграді⁵⁸⁷.

Протоколи допитів двох козаків наведеній вище версії Зінкевича суперечать. Бондар розповів, що отаман закликав допомогти петлюрівцям партизанськими діями (та й москалі самі тікають), а його товариш Андрій — про антирадянські прокламації, надіслані Зінкевичем до Мельників,

⁵⁸⁶ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 30 зв., 37 зв. — 38 зв., 40 зв., 54, 66—66 зв.

⁵⁸⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 111—112; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 54, 66 зв.

і погрози тим, хто не піде до загону виганяти Московщину. Перші свідчення Семака закінчуються майже так само, як у Городянина-Лісовського, — він зізнається, що загін мав намір боротися проти комуністів, але потім, на відміну від інших, він уже не казав нічого такого, що б суперечило версії Зінкевича на допитах⁵⁸⁸.

Намагання Городянина-Лісовського видати себе за людину в лавах повстанців випадкову — це відбивають і матеріали справи («я понял, что не туда попал»), і спогади — різко контрастує з тим, що саме в нього чекісти вилучили гроші, призначені, за його ж словами, на потреби загону. Це 23 з чвертю тисячі карбованців, із них 18 з половиною тисяч радянські (решта українські облигації, українська й «донська» готівка)⁵⁸⁹.

Вивчення справи посилює враження, яке складається під час прочитання «Холодного Яру», — чекісти приділяють все менше уваги полоненим, підозрюючи, можливо, що ті їх дурять. Не збігається знову ж таки хронологія. У справі немає жодного документа (не враховуючи тих, про які мова піде нижче), датованого пізніше 4 червня 1920 р., допити ж закінчуються зведенням деяких відомостей про Холодний Яр («отношением»), яке слідчий Губерман склав 27 травня для начальника ОВ 1-ї КА⁵⁹⁰. Вище вже зазначалося, що фото Зінкевича підписане «8-VII», хоча зроблене найвірогідніше 8 червня.

На жаль, мені не відомі жодні альтернативні джерела про ті події, крім власне «Холодного Яру», оповідь якого збігається з наведеною вище версією Зінкевича лише в одному: повстанці пішли на містечко, бо потребували зброї⁵⁹¹. Тому доведеться поставити на цьому крапку.

⁵⁸⁸ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 22—22 зв., 23 зв., 31—31 зв.

⁵⁸⁹ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 38 зв., 44, 66 зв.; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 103—105, 110.

⁵⁹⁰ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 117, 120; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 4, 65.

⁵⁹¹ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 85—86, 91—92.

(Альтернативним джерелом, звісно, не можна вважати курйозну згадку про холодноярців у збірці 1927 р.: «*Возле Копинчаковского леса были пойманы главаря банд — петлюровский полковник Зинкевич и его агъютант Железняк и переданы ЧК*». Справа не в перекрученій назві Капітанівського лісу, а в тому, що з контексту читач, який не знає, про кого йдеться, зрозуміє, що сталося це десь у 1922 р.⁵⁹²)

Багато з того, про що ми дізнаємося з відповідних розділів «Холодного Яру», зокрема про тортури та розстріли в льоху Єлисаветградської ЧК, матеріали справи, звісно, не відбивають.

Щодо загиблих холодноярців, то одним із них був Іван Куник, який, згідно з його посвідченням, у вересні 1919 р. служив козаком на бронепоезді ДА УНР «Хортиця». Інші, чия загибель описує автор, — це юнак ДА УНР Дмитро (прізвище важко встановити: Коножик, Конотик, Коноусик) і галичанин Йосип Оробко. Останній, напевно, згадується в матеріалах справи як «Коробко»⁵⁹³.

Також у складеному невідомо з чиїх слів списку з-поміж згаданих у «Холодному Яру» повстанців трапився Соловійов (мабуть, Соловій у автора). Зінкевич назвав Чорноморця, обидва полонених старшини й начміл Гненний назвали Квашу — Олександра Квашу (студента-агронома, за описом Горліса-Горського), чиї партизани щонайменше три роки діяли південніше Холодного Яру, базуючись у лісах по різні боки села Бовтишки тощо⁵⁹⁴. Численні опубліковані й неопубліковані документальні джерела

⁵⁹²Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения на Зиновьевщине. — Зиновьевск, 1927. — С. 147.

⁵⁹³ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 11, 12, 20 зв., 26, 38, 61 зв.; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 21, 95—96; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 368.

⁵⁹⁴ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 26, 34 зв., 36—36 зв., 37 зв., 61 зв.; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 88, 95, 128, 130, 138, 172; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 63; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 382.

наводять відомості про цей загін, час від часу поєднуючи його із суто холоднороськими та іншими загонами⁵⁹⁵.

Інші холоднорьці, про яких дізнаємося з матеріалів справи: Іван Зінченко (умовив приєднатися до повстанців Семака, за твердженням останнього, — той сплутав Зінченка з Зінкевичем), Короленко, Пустовіт (Пустоват), Дибко, Мар'яненко, Лисенко, якийсь Зінько (вояк Запорозької групи ДА УНР, що мешкав у Медведівці). Також Кирило Апилат з Грушківки, який лишився в монастирі (значковий холоднороських гайдамаків станом на червень 1919 р.), Семен Безпалій і Волощенко з Матвіївки. Про останніх двох Зінкевич розповів таке: «*Было замечено, что они грабители, и их выгнали из отряда*». Згадав Зінкевич і Андрія Чорноту — як кубанського козака, що мешкав на хуторах біля Мельників, жодним чином не вирізняючи його з-поміж простих повстанців⁵⁹⁶.

За його ж словами, Дорошенко був комендантом Кам'янки за Центральної ради, потім керував невеликим загonom, мешкав на час нападу в Кам'януватці. Коли повстанці зупинилися в цьому селі, запропонував їм допомогу. Згідно ж із свідченнями Городянина-Лісовського, Дорошенко мешкав у Новомиргороді (у «Холодному Яру» — біля Новомиргорода) і обіцяв умовити начальників міліції цього містечка й Златополя здати зброю добровільно, а також був проводарем загону під час нападу. Кваша й Дорошенко відступили з-під Кам'януватки разом із тією частиною повстанців, яких очолив Чорнота, уникнувши погоні червоних⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Напр., ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 84 зв.; Там само. — Спр. 715. — Арк. 55; РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 227. — Л. 63; Там же. — Д. 228. — Л. 15—15об., 21а, 46—46а; Там же. — Д. 231. — Л. 48—48а, 126а; В. Маевский. Указ. соч. — С. 24, 27, 42; Внутренние войска советской республики (1917—1922 гг.). — М.: Юридическая литература, 1972. — С. 490—491, 535; Документи трагічної історії України (1917—1927 рр.). — К., 1999. — С. 318; Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД, 1918—1939. Т. 1. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 338, 366; В. О. Кваша. Нове про холоднороського отамана Квашу // Холодний Яр. 14-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. — С. 407—408.

⁵⁹⁶ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 20 зв., 23 зв., 31, 61 зв.; http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html (ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270фп. — Арк. 55 зв.).

⁵⁹⁷ ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 20 зв. — 21, 38 зв., 57 зв.; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 88, 90—92.

Для його ідентифікації не вистачає джерел, але все ж таки варто згадати про Сергія Дорошенка, коменданта Чигиринського району, який 20 квітня 1919 р. приїхав до Златополя, агітував проти радянської влади та євреїв і погрожував повернутися з власним загоном. Днів за десять потому в околиці Златополя спалахнуло повстання з антисемітським забарвленням, до якого мали стосунок коцурівці. Дорошенко, вочевидь, був його ватажком. У другій частині «Холодного Яру», розповідаючи про події середини жовтня 1920 р., якогось Дорошенка згадує як свого підлеглого отаман Іван Лютий-Лютенко⁵⁹⁸.

Справа № 74561фп дає змогу з'ясувати біографію Гната Зінкевича й те, який він мав вигляд. У «Холодному Яру» згадується, що полонених фотографували — на щастя, у справі збереглись однакові світлини у фас і в профіль Городянина-Лісовського (без позначок) і Зінкевича, підписані «Зінькевич, 8.VII-20» — з помилкою в даті, бо зробити 8 липня, коли Зінкевич був у Житомирі, а його товариш серед повстанців, їх не могли.

У матеріалах справи він підписувався як «Зенкевич», видане в лютому 1920 р. більшовицьким комендантом Кам'янки посвідчення замість нібито загублених документів містить варіанти «Зін-» і «Зенкевич». У послужних списках прапорщика російської армії — «Ігнатій Іванович Зінкевич»⁵⁹⁹, тому вважатимемо таке написання єдино правильним.

Отже, Зінкевич розповів, що він є селянином 29-ти років, походить із Грушківки Чигиринського повіту, закінчив у Тифлісі якусь із гімназій та військове училище, служив у 12-му Кавказькому стрілецькому полку, 1917 р.

⁵⁹⁸ЦДАВО України. — Ф. 1122. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 8—9, 15; Х. Г. Раковський. Указ. соч. — С. 18; *Elias Heifetz*. Op. cit. — Р. 288—291, 294—295; Ю. Ю. Маринівський. Черкаська минувшина. — 2001. — С. 122; Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 336—337.

⁵⁹⁹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 105; РГВИА. — Ф. 409. — П/с 9-468, 181-695; ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 4б (конверт), 7, 18 зв., 21, 45, 62.

з підпоручика став капітаном і командиром батальйону, приєднався до українських есерів⁶⁰⁰.

З рідних він згадував батька Івана, який, за його словами, ще жив у Грушківці, а також — не називаючи імен — дружину й дитину, що нібито мешкали в Києві. Адресу «Святодухівська, 56» вигадав — такої вулиці в Києві початку ХХ ст. не було. З іншого, хоча й не дуже надійного, джерела відомо, що в Івана Зінкевича був син Борис від іншої дружини (для Гната — мачухи)⁶⁰¹.

Згадані послужні списки містять замало відомостей та підтверджують ці свідчення лише частково. Зінкевич справді навчався в Тифлісі — в школі прапорщиків, яку закінчив у травні 1915 р. (На моє прохання Важа Кікнадзе та Ірина Арабідзе спробували перевірити його слова про гімназію, але нічого не знайшлося.) Там немає дати народження й нічого взагалі про його життя до жовтня 1914 р., коли він добровільно вступив до 2-го запасного артилерійського дивізіону. З фонду 12-го Кавказького стрілецького полку можна дізнатися, що в квітні та червні 1916 р. Зінкевич лишався прапорщиком і командував ротою. Серед батальйонних командирів станом на квітень 1917 р. його не було. Папери полкової селянської секції від жовтня того ж року його не згадують⁶⁰².

Про подальшу біографію Зінкевича відомо значно більше, хоча з'ясувати можна не все. Він розповів на допитах, що за першої УНР деякий час перебував в Одесі, не на службі, а 1918 р. нібито приєднався на два тижні до якогось червоних частин у Могилеві-Подільському. За гетьманської влади поїхав з дому до Києва вчитися на останньому курсі інженерного училища, отримав призначення

⁶⁰⁰ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 18, 19, 42, 45, 62, 69; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 44, 93, 111.

⁶⁰¹ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 18 зв., 25; Весь Киев на 1911 г. — К.: С.М. Богуславский, 1911. — Стб. 137 и т.д.; *Р. Коваль*. Коли кулі співали... — С. 427.

⁶⁰² РГВИА. — Ф. 3308. — Оп. 1. — Д. 195. — Л. 28, 95 об.; Там же. — Д. 168, 169, 214.

знову до Одеси, потім до Єлисаветграда, був підпільником, співчував боротьбістам⁶⁰³.

Згодом став старшиною 2-го Січового полку ДА УНР (ба навіть формував його в Єлисаветграді). Так у січні 1919 р. називався колишній 22-й (17-й) Олександрійський полк 6-ї дивізії 3-го Херсонського корпусу армії Української держави — у полку служив і майбутній отаман Григор'єв, — сформований із кадрів 58-го Празького полку російської армії. Чи перейшла ця частина разом із Григор'євим на бік більшовиків, незрозуміло⁶⁰⁴.

За словами Зінкевича, він командував чи то цим полком, чи то залогою Херсона, доки французи не зайняли місто, роззброївши вояків УНР. (Французькі й грецькі війська 29 січня справді зайняли Херсон, але за домовленістю з УНР — до того ж є підстави вважати, що до них там два дні хазяйнували більшовики⁶⁰⁵.) Ще раніше бився з білогвардійцями в Олешках і після ультиматуму останнім із вимогою відступити навіть наразився на обіцянку Васілія Шульгіна, нібито полковника Зінкевича буде повішено за будь-якої влади в Російській державі.

У газеті «Россия», яку Шульгін видавав в Одесі з 22 січня до 8 лютого 1919 р., подібних погроз Зінкевичу не знайшлося — але ж їх могли надрукувати деінде. Дементій Бєлий повідомив мені, що херсонська газета «Родной край» від 6 лютого подала цю історію дещо інакше: Зінкевичу погрожували наведеними словами дійсно на шпальтах «России», проте не Шульгін, а сам Денікін і з трохи іншого приводу (див. нижче).

Зінкевич навряд чи замінив би всім відомого головнокомандувача ЗСПР на публіциста під час допитів 1920 р.

⁶⁰³ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 18, 18 зв., 42—42 зв., 62.

⁶⁰⁴ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 19, 42; Я. Тинченко. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (Організація, чисельність, бойові дії). — К.: Темпора, 2009. — С. 247—248, 254—256.

⁶⁰⁵В. Савченко, П. Бутоніз. Французское военное присутствие в «Одесском районе» (декабрь 1918 — апрель 1919): К вопросу о причинах неудач «Южнорусской экспедиции» // Юго-Запад. Одессика. Ист.-краев. науч. альманах. — Вып. 13. — Одесса: Печатный дом, 2012. — С. 148—149; Родной край. — Херсон, 1919. — 30 января.

Погрози Денікіна мусили б краще приспати пильність чекістів. Якщо херсонські журналісти не помилилися, то пояснити це можна тим, що Зінкевич не бачив тексту погроз, а лише дізнався про них із непевних джерел.

Що стосується війська Григор'єва, то Зінкевич на допитах будував лінію захисту так: перейшов туди з власної волі після відступу від Херсона до розташування Київської групи ДА УНР (якої на початку 1919 р. не існувало). Служив у 2-му Херсонському радянському полку, після зайняття червоними Одеси 6 квітня захворів на тиф. Згодом повернувся додому і уникав військ отамана, що вже повстав проти більшовиків⁶⁰⁶.

Аналізуючи ці свідчення, треба звернути увагу на праці Тараса Вінцковського, а саме на відомості про: 1) намір керівництва УНР призначити полковника Гната Зінкевича комендантом Одеси 15 березня 1918 р.; 2) призначення його 17 квітня на посаду тимчасового коменданта Херсонської губернії; 3) виданий ним дещо пізніше наказ роззброїти мешканців Одеси.

Чи не поспішив дослідник з ідентифікацією полковника? У російській армії 1917 р. було кілька офіцерів на таке прізвище. На щастя, наказ від 17 квітня, на який спирається п. Вінцковський, містить повне ім'я: Гнат Зінкевич⁶⁰⁷. Є підстави вважати, що він перебував на посаді коменданта Херсонщини щонайменше до літа 1918 р. — Зінкевича згадує інформаційне повідомлення в одеській газеті⁶⁰⁸.

⁶⁰⁶ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 19, 42 зв. — 43; Родной край. — Херсон, 1919. — 6 февраля; Д. И. Бабков. Политическая публицистика В. В. Шульгина в период гражданской войны и эмиграции // Вопросы истории. — 2008. — № 3. — С. 95; М. Ковальчук. Чисельність армії УНР в кам'янецьку добу Директорії (червень—листопад 1919 р.) у світлі архівних документів // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Вип. 12. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — С. 168.

⁶⁰⁷Державний архів Миколаївської області. — Ф. Р-5547. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 53 (знайдено Т. С. Вінцковським); Т. Вінцковський, Є. Джуміга, А. Мисечко. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). Наукові нариси. — Одеса: Фенікс, 2010. — С. 81; Т. С. Вінцковський. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. — Суми: Папірус, 2012. — С. 280, 309.

⁶⁰⁸Молодая Украина. — Одесса, 1918. — 1 июня.

Відтворення подальшої біографії Зінкевича ускладнює помилка, якої Олег Тимков припустився під час опрацювання джерел, використаних ним для укладання брошури «Отаман Григор'єв». Звідти вона потрапила до праць Володимира Горака на ту ж тему та інших. Ці видання важко знайти в бібліотеках — доводиться розпитувати власне авторів. Тому процитую відповідний уривок із статті Андрія Лисенка з посиланням на В. Горака: «Близько 10 січня 1919 р., після завзятих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана (Григор'єва. — Упор.) ультимативну вимогу здати місто і був змушений прийняти її»⁶⁰⁹.

Таким чином, Зінкевич виглядає командиром гетьманської чи білогвардійської частини. Це суперечить наведеним відомостям Т. Вінцовського і тому, що можна дізнатися про події зими 1918—19 рр. із документів ДА УНР і херсонських газет.

По-перше, за порадою того ж О. Тимкова в «Родном крае» я знайшов оголошення з підписами полковника Зенкевича й ад'ютанта Дейкуна про перехід з 10 січня 1919 р. усієї влади над Херсоном до Зенкевича як начальника залоги міста — згідно з наказом Григор'єва, тоді ще отамана ДА УНР⁶¹⁰. По-друге, завдяки Д. Белому стало відомо, що та ж херсонська газета надрукувала резолюцію Великоолександрівського загону з підписом Зінкевича від 2 січня та наказ мешканцям Херсона від 25 січня. У наказі згадується 2-й Єлисаветградський полк, яким командував саме Зінкевич, — мабуть, згаданий вище 2-й Січовий полк ДА УНР.

⁶⁰⁹ О. А. Тимков. Отаман Григор'єв. — Нововоронцовка, 1997. — С. 7; В. С. Горак. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 — серпень 1919 рр.). — Фастів: Політфаст, 1998. — С. 26—27; В. С. Горак. Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918—1919 роках. — К.: Стило, 2013. — С. 82—83; А. А. Лисенко. Військова та політична діяльність отамана Н. Я. Григор'єва (Серветника) у 1918—1919 рр. // Український історичний журнал. — 2009. — № 6. — С. 64.

⁶¹⁰ Херсон на военном положении // Родной край. — Херсон, 1919. — 11 января.

Нарешті, 16 січня Микола Капустянський передав телеграмою до Херсона відповідь від начальника Генштабу ДА УНР полковнику Зінкевичу — наказ збільшити залогу міста добровольцями з навколишніх сіл⁶¹¹. Дещо раніше, а саме станом на 12 грудня 1918 р., Зінкевич був призначений помічником коменданта Херсонської губернії Івана Луценка⁶¹². Не виключено також, що його ж згадує як «Г. Синькевича» той самий «Родной край» у звіті про засідання херсонської «демократичної думи» 16 грудня 1918 р. під проводом С. П. Горбенка, отамана з'єднання ДА УНР, що зайняло місто тоді (чи трохи раніше), вигнавши звідти білих⁶¹³.

Що стосується погроз Зінкевичу від очільників Білого руху, то відомо, що ДА УНР справді завдала поразки білій Кримсько-Азовській армії й вигнала її з Олешків 22 січня 1919 р.⁶¹⁴ Згідно із згаданим вище повідомленням «Родного края» від 6 лютого, Зінкевич мав намір віддати схоплених білогвардійців під польовий суд (а це загрожувало їм розстрілом).

Викладене вище дає підстави вважати свідчення полоненого Зінкевича щодо подій зими 1918—19 рр. більш-менш правдивими, а також спростовує твердження в «Холодному Яру» про те, що Зінкевич був сотником генштабу. Таких відомостей немає в тих списках службовців генштабу, які переглядали Михайло Ковальчук і я особисто (Української держави від 21 листопада 1918 р., УНР від квітня 1919 р.)⁶¹⁵. Зрозуміло, що в полоненого отамана були причини змовчати про це на допитах, але серйозні сумніви викликає його військове звання — Зінкевич навряд чи встиг би послужити сотником у генштабі, коли вже в середині березня 1918 р. він був полковником і перебував на Одещині.

⁶¹¹ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 231.

⁶¹²О. Г. Шишко. Відновлення влади Директорії УНР в Одесі // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 29. — Одеса: Астропринт, 2013. — С. 92.

⁶¹³Родной край. — Херсон, 1918. — 17 декабря; Там же. — 18 декабря.

⁶¹⁴А. И. Гуковский. Борьба с вооруженной интервенцией Антанты в Крыму // Исторические записки. — Т. 6. — [б.м.:] Изд. АН СССР, 1940. — С. 25.

⁶¹⁵Холодный Яр. — Л., 1934. — С. 44, 111; ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 17—18; Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 37. — Арк. 39—59.

Повернімося до свідчень Зінкевича. Десь у серпні-вересні 1919 р., покинувши мирне життя через вторгнення до Чигиринського повіту білогвардійців, він нібито приєднався до Київської групи Юрія Тютюнника, з власної волі перейшов з загоном до 3-го гайдамацького полку Омеяна Волоха, а в грудні 1919 р. на Волині перекинувся з ним на бік червоних. Волох у лютому 1920 р. біля Умані наказав йому їхати додому, передати листи від його ревкому Чучупаку й Коцуру та переконати їх визнати радянську владу на платформі боротьбистів. Зінкевич запевняв, що сам тоді став офіційно співчуваючим цій партії⁶¹⁶.

Такими словами він свідомо вводив чекістів в оману, приховуючи, що вже в червні 1919 р. був отаманом загону «гайдамаків-повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині», які базувалися в Мотронинському монастирі. Це стало відомо того ж 1919 р., коли в Кам'янці-Подільському надрукували надісланий із Холодного Яру «Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової Республіки», складений доктором права Остапом Копцюхом під псевдонімом Остап Галичанський. Під документом бачимо наведені вище дату, місце й назву загону, а також підписи отамана Гната Зінкевича («за раду старшин»), осавула Олекси Кваші, Кирила Апилата та інших повстанців⁶¹⁷.

Варто звернути увагу й на відсутність під проектом конституції України підписів братів Чучупаків. Чи Василь входив до ради старшин, але з якихось причин проігнорував цей документ, чи загін Зінкевича діяв тоді самостійно — не з'ясовано (Петро гіпотетично міг лишатися в Києві). Коли в червні 1919 р. до Холодного Яру десь на три тижні завітав григор'євський загін отамана Уварова, місцевих

⁶¹⁶ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 18, 19, 24, 25 зв., 43, 61.

⁶¹⁷http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html; А. Й. Присяжнюк. Конституційний проект О. Копцюха та його роль у державному будівництві в УНР доби Директорії (історико-юридичний аналіз) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». — 2007. — Т. 20 (59). — № 2. — С. 57.

повстанців очолював саме Василь Чучупак — це відомо з різноманітних джерел⁶¹⁸.

Копцюх опинився серед холоднорців не випадково. Ще 25 січня 1919 р. Генштаб ДА УНР телеграмою оповістив його — на той час командира полку Січових стрільців, що стояв у Єлисаветграді та, на думку Михайла Ковальчука, відносився до Південного фронту, — про спрямування до нього куреня гайдамаків Холодного Яру⁶¹⁹. Документ, який мені пощастило знайти у вересні 2014 р., дещо висвітлює початок бойового шляху куреня, додатково підтверджуючи слова Горліса-Горського про приєднання холоднорців до лав ДА УНР у першій половині 1919 р.

Біографія Копцюха дає змогу відкинути слова Зінкевича про службу під керівництвом Волоха наприкінці 1919 р. — Зінкевич просто хотів здаватися чекістам майже більшови-ком. Але не можна виключати, що, полишивши військо Григор'єва, коли той перейшов на бік червоних, він приєднався до куреня гайдамаків Холодного Яру (про який Горліс-Горський чи то веде мову, чи то ні: «Холоднорці були окремою частиною в українській армії. Під час відступу її у 1919 році за кордон пробилися в свої околиці і засіли в них»)⁶²⁰ — а курінь у березні та квітні 1919 р. перебував саме в складі 3-го гайдамацького полку Запорозького корпусу.

Наведена цитата з «Холодного Яру» знову свідчить про проблеми з хронологією. На початку квітня 1919 р., коли В. Чучупак очолив повстання проти більшовиків на малій батьківщині⁶²¹, курінь гайдамаків Холодного Яру перебу-

⁶¹⁸ Л. Чучупак. Вказ. праця. — С. 12; Ю. Ю. Маринівський. Черкаська минувшина. — 2001. — С. 123; С. Божик. Вказ. праця. — С. 142—143; М. Серєга. Вказ. праця. — С. 11—14; С. Полішка. Вказ. праця. — С. 16—18; Н. А. Равич. Молодсть века. — М.: Воениздат, 1960. — С. 126—127.

⁶¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 310.

⁶²⁰ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 11.

⁶²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1122. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 24 зв., 34 зв., 57 зв.; В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне. Т. 4. — С. 166, 168, 174; Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 55; Ю. Ю. Маринівський. Черкаська минувшина — 2001. — С. 122; А. П. Демартино. Військово-політична ситуація на Київщині у першій половині 1919 р. // «Гілея»: науковий вісник. — К.: ВІР УАН, 2010. — Вип. 34. — С. 59.

вав у Балті, потім у Тирасполі разом із іншими частинами ДА УНР, з ними ж відступив 17 квітня через Бессарабію до Галичини та глухо згадувався в контексті пізніших подій на західному Поділлі⁶²². Але на початок літа Копцюх і Зінкевич уже потрапили до Холодного Яру, тому про участь останнього в грудневій авантюрі Волоха не може бути й мови.

У свідченнях про події початку 1920 р. Зінкевич і далі намагався приспати пильність ворогів. На Чигиринщині він начебто мав розмови з обома отаманами, яких агітував за владу рад (Чучупак йому заперечив і назвав зрадником, а Коцур мовчки вислухав і відпустив), Вишневецьким і Лопатою⁶²³.

Дехто Г. Вишневецький, член ревкому та «ревтройки» Чигиринського повіту навесні 1920 р., згаданий у «Холодному Яру» як колишній старшина того ж 3-го гайдамацького полку та боротьбист, що впевнено перейшов на бік більшовиків. Боротьбистом-комуністом назвав його й Зінкевич (як, власне, й Лопату).

З останнім складніше. Було дві особи з таким прізвиськом — Іван Лопата та С. Лопата, студент, член Холодноярського повстанкому часів денікінської окупації. Розмежувати їхні біографії важко, бо обидва вступили до Чигиринської повітової організації КП(б)У. Хтось із них був командиром підрозділу Чигиринського полку та одним із винуватців погрому в Златополі напередодні повстання Григор'єва, 1920 року — начальником міліції Кам'янки, «неблагонадійним» комуністом, що пішов до Червоної армії, аби уникнути арешту (останнім, без сумніву, був Іван).

З кимось із них, начальником карального загону, Гордянин-Лісовський познайомився за часів підпільної праці в Кам'янці навесні 1920 р. Когось він згадує як більшовицького командира під час чергового нападу на Холодний Яр

⁶²² М. Ковальчук. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // Військово-історичний альманах. — 2008. — № 1. — С. 36, 39; Х. Г. Раковський. Указ. соч. — С. 46.

⁶²³ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 18—19 зв., 24—24 зв., 43—43 зв.

у вересні (або дещо раніше чи пізніше; каральний загін міг насакувати на села й самостійно), закатованого повстанцями у відповідь на знущання над їхніми родинами — він помер у лікарні наприкінці того ж 1920 року, після чого каральний загін нібито розпався⁶²⁴.

Ще Зінкевич розповів, що встиг стати інструктором-організатором у якійсь радянській установі та зустрітися з таким собі Петренком, боротьбистом (можливо, Петром Петренком, членом Чигиринської парторганізації КП(б)У станом на осінь 1920 р.), і Логвином Панченком, якого автор «Холодного Яру» дивом не згадав. Панченко був членом Центральної ради та головою Холодноярського повстанкому наприкінці 1919 р. Керував Панченко й повстанкомом Право- й Лівобережної України в 1921 р., поки не здався 23 серпня ЧК або воякам 25-ї ім. В.І. Чапаєва стрілецької дивізії⁶²⁵.

Його не слід плутати з Сергієм Панченком, як Тетяна Плазова в дисертації 2005 р., — той командував повстанським загonom і, згідно з бюлетенем штабу тилу ПЗФ від 30 червня 1920 р., був убитий, коли червоні вдерлися до Дубіївки⁶²⁶.

Автор «Холодного Яру» напрочуд яскраво описує втечу під час розстрілу з-під південно-східних, мабуть, валів фортеці Св. Єлисавети, біля тюрми, що й дотепер розміщена на тому самому місці. Дату втечі він не називає, але згадка про прорив Кінною армією фронту під Житомиром дає підстави

⁶²⁴ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 242. — Арк. 57; Там само. — Спр. 244. — Арк. 94, 100, 106 зв., 121, 123; ЦДАВО України. — Ф. 1122. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 115; *Elias Heifetz*. Op. cit., p. 288—291, 294—295; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 54, 74, 146; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 58—59, 66—68, 199—205; *О. Сологар*. Отаман Мамай... — С. 21; *О. Сологар*. Як були козурці... — С. 21; *М. Гончаренко*. Вказ. праця; *М. Ковальчук*. Без переможців... — С. 187.

⁶²⁵ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 19 зв., 24 зв., 43—43 зв.; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 244. — Арк. 123; ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 60 зв., 62 зв.; *Б. В. Козельський*. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство). — Х.: Державне видавництво України, 1927. — С. 75; *О. Сологар*. Отаман Мамай... — С. 21, 24; *М. Ковальчук*. Без переможців... — С. 187.

⁶²⁶ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 36; *В. Щербатюк*. Повстансько-партизанський рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2010. — № 1. — С. 320.

віднести її до середини червня 1920 р. — мабуть, після 15-го, бо основний штаб армії лише тоді отримав наказ вирушати до Фастова, а ОВ мусив знаходитися при цьому штабі⁶²⁷.

Насправді ж Городянин-Лісовський втік 2 липня зі станції Єлисаветград — згідно з протоколом № 63, складеним черговим по станції міліціонером Запорожченком того ж дня. Разом із п'ятьма іншими неназваними полоненими його мали відвезти до ОВ 1-ї КА, що вже переїхав у Житомир. 1 липня о шостій вечора їх посадили до вагону, наступним ранком, десь о четвертій, «Семянцов» попросився вийти справити нужду та шугнув під ешелони. Вивідний Надолинський не зміг його наздогнати — поза межами станції двічі вистрелив у втікача, але не влучив. Марними були й подальші пошуки.

Про долю інших полонених у документах 1920 р. нічого немає — але ми знаємо, що Бондар теж утік (див. нижче). Співробітники органів не змогли зрозуміти, де подівся оголошений поза законом Городянин-Лісовський. У справі є примітка від 1923 р. про те, що «Семенцов» проходить за книгою розшуку № 3077⁶²⁸.

Зінкевича ж розстріляли за рішенням військового слідчого, яке затвердив один із керівників ОВ 1-ї КА М. П. Садовський⁶²⁹, а 15 липня підписав ще й начальник — Діжбіт. Слідчий охарактеризував обох полонених як співників Деркача та інших прибічників УНР, що готували повстання проти більшовицької влади, і звинуватив їх у вбивстві Перка.

Розстрілом Зінкевича в ніч на 18 липня (вочевидь, у Житомирі чи десь поблизу) керували комендант Сомов і дехто Волков. (Після ухвалення слідчим цього рішення був складений другий внутрішній опис справи — перший не датовано.⁶³⁰)

⁶²⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 120—123; Н. Е. Какурин. Указ. соч. — С. 246; С. М. Буденный. Указ. соч. — С. 129—130.

⁶²⁸ ГДА СБУ. Вказ. справа, обкладинка. — Арк. 67—69 зв.

⁶²⁹ Відомі лише ініціали (знайдено В. А. Золотарьовим).

⁶³⁰ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. б/н (опис), арк. 5, 69—69 зв., 70.

Останні документи, не рахуючи тих, що стосуються затвердженого 1998 р. виконувачем обов'язків прокурора Київської області рішення про реабілітацію Зінкевича (датую розстрілу помилково зазначено 16 липня; про реабілітацію нікого не повідомили), датовані липнем і вереснем 1957 р., коли 1-й спецвідділ МВД СРСР під час розподілу архівних матеріалів між органами внутрішніх справ і «держбезпеки» переслав справу до КДБ УРСР⁶³¹.

З них витікає, що доля «Семянцева» й Бондаря не давала спокою цим органам навіть тоді, коли автор «Холодного Яру», давно вже відсутній серед живих, був відомий комуністичній владі, хай навіть під псевдонімом Горліс-Горський чи «Горін-Горський» (як у запиті на екстрадицію 153-х осіб, гамузом охрещених радянськими громадянами, від 12 листопада 1945 р. — див. «Археографічний аналіз»).

І не лише владі муляло його ім'я — в грудні 1939 р. письменник Степан Тудор зробив колезі рекламу на весь СРСР, назвавши у статті-доносі «літературних мракобісів» нещодавно анексованої Західної України. Завершується його перелік словами: «Ю. Горліс-Горський, агент дэфензиви»⁶³². (До речі, про співпрацю Городянина-Лісовського з польською контррозвідкою в 30-х рр. дещо відомо, але мало⁶³³.)

Справжній Валентин Сімянцев надрукував власні спогади про 1-й Зимовий похід ДА УНР ще в 1948 р., хоча історію отриманого ним наприкінці 1919 р. свідоцтва, значення якого для вивчення тих подій є важливим, оповів лише 1964 р.⁶³⁴

⁶³¹ ГДА СБУ. Вказ. справа. — Арк. 69 зв., 71—71 зв. (конверт), 72, 73—73 зв; Н. Михайлов. Свидетели эпохи. В УРАФ ФСБ России хранится и изучается историческое наследие страны // ФСБ: За и против. — 2012. — № 2. — С. 39.

⁶³² С. Тудор. Освобождение слова // Литературная газета. — 1939. — 1 декабря. — С. 5; С. Тудор. Визволення слова // Твори в двох томах. Т. 2. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 415 (з помилкою: «Горліс-Горський»).

⁶³³ Напр., В. Гришко. «Під Бандерою і з Багряним». Мемуарний нарис з історії ідейно політичного життя української повоєнної еміграції 1945—49 рр. // Карби часу: Історія, література, політика. Т. 1. — К.: Смолоскип, 1999. — С. 252; Р. Коваль. Револьвер і перо як життєва необхідність // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемося!»... — С. 40.

⁶³⁴ В. Сімянцев. Так родилися лицарі Залізного хреста // Пу-Пу: український національний магазин. — Аугсбург, 1948. — № 30. — С. 3; В. Сімянцев. В Зимовому поході... — С. 108.

Також матеріали справи № 74561фп дають змогу трохи краще висвітлити біографію Юрія Городянина-Лісовського періоду 1917—1919 рр. (див. «Деякі зауваги до біографії Юрія Городянина-Лісовського (Горліса-Горського)»).

* * *

Втеча автора з більшовицького полону 2 липня 1920 р. тісно пов'язана з проблемою датування вибуху повстанської активності в Холодному Яру після тривалого затишшя.

Він про ці події згадує так: *«Невеликі групи холодноряців бурлачать з своїх лісів у Бовтиш, Чоту і назад, роблять грібні напади на ворога. Але Соловій <...> приніс із штабу новину, що Холодний Яр скоро знову заговорить <...> Весь активний елемент, який приймав участь у тогорічних повстаннях, переходується невеличкими гуртками по лісах, дожидаючи загального повстання». І нижче: «Штаб Холодного Яру постановив переходити до активної боротьби. Почавши з грібних нападів на ворожі осередки, запалити вогонь великого повстання на Чигиринщині. Досягнуто відповідне порозуміння з ватажками Черкаського повіту і Задніпров'я»⁶³⁵.*

Підтверджує таке затишшя, наприклад, повідомлення УкрРОСТА від 18 червня (звісно, до нього треба ставитися дуже обережно, як до будь-якої більшовицької пропаганди): *«Наиболее отличавшийся бандитизмом Чигиринский уезд совершенно в настоящее время очищен от бандитов. От них очищен окончательно и Голодный Яр, который в течение последнего года служил убежищем для всяких хулиганских и темных элементов»⁶³⁶.*

24 червня Київський губревком повідомляв керівництво в Харкові, що повіт *«превращается из чисто бандитского, каковым он был до поляков, в довольно прочный советский уезд»*. Про відсутність повстанської активності на південний схід від Холодного Яру зазначається і в бюлетені штабу

⁶³⁵ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 128, 129, 145.

⁶³⁶ Киевщина в годы Гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сб. док. и мат. — К.: Госполитиздат УССР, 1962. — С. 404—405.

тилу ПЗФ від 5 червня. З другого боку, у зведенні від 18 червня натрапляємо на повідомлення з 14-ї армії про перегрупування повстанців у Холодному Яру⁶³⁷.

Далі Горліс-Горський описує велику повстанську нараду в Отамановій долині, на якій було постановлено розгорнути полк Холодного Яру в бригаду з трьох куренів (відомо, що називалися вони Холодноярський, Білоярський та Білопольський)⁶³⁸ і здійснити напад на Олександрівку, що було здійснено, як доведено нижче, 30 серпня.

Дата втечі Городянина-Лісовського з полону підштовхує до висновку, що пише він не про бої, які відбулися на початку липня 1920 р. Реконструювати події, на жаль, поки що вдається лише з більшовицьких джерел. Сталося приблизно таке.

Згідно з донесенням начальника тилу Чигиринського повіту від 28 червня, в лісі на північний схід від Кам'янки (тобто поблизу Грушківки) близько двадцяти холодноярців із кулеметами відбили в продовольчого загону 44-ї стрілецької дивізії півсотні голів відібраної в селян худоби, відшмагали червоноармійців і відпустили. Незрозуміло, чи дуже схожий випадок, чи той самий, але із запізненням на місяць, згадується в зведенні штабу Харківського сектору військ ВОХР від 29 липня⁶³⁹.

На самому початку липня більшовики відправили до Мотронинського монастиря й Мельників розвідку. Та з'ясувала, що «в Холодном Яру організується банда петлюровського характеру численністю в 80 человек с пулеметами <...> име-

⁶³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 42; Киевщина в годы Гражданской войны... — С. 404—405; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Зб. доп. і мат. — К.: АН УРСР, 1957. — С. 551; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 358.

⁶³⁸ О. Сологар. Отаман Мамай... — С. 18; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 25, 50, 150—151, 172; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Т. 3. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 535.

⁶³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 36, 91, 115; Там само. — Спр. 715. — Арк. 12.

ется 1 шестидюймовое орудие. В ближайшие дни банда должна пополниться до 300 человек. Штабом банды руководит бывший поручик Гребенюк, служивший раньше в кавалерии у Деникина. Атаманом банды Дергач, житель деревни Мельники. Банда периодически собирается в женском монастыре <...> оружие хранится в районе монастыря».

Гребенюка, мабуть, змальовано в «Холодному Яру» під прізвищем Гриб — автор у примітці до журнального видання (яка не потрапила до книжкових) зізнався, що змінив імена деяких персонажів⁶⁴⁰.

У згаданому вище зведенні військ ВОХР про Холодний Яр повідомляє власне той, кого відпустили з повстанського полону: «Банда в несколько сот человек. Штаб банды расположен вблизи Митрофановского монастыря. Банда имеет петлюоровскую окраску и ведет усиленную пропаганду против Соввласти»⁶⁴¹.

Треба зазначити, що більшовики впродовж 1920 р. кілька разів викривали існування повстанського осередку в Холодному Яру (це також засвідчують пізніші повідомлення) — тобто їхня розвідка на «внутрішньому фронті» працювала не найкраще, а співпраця різних військових з'єднань і каральних органів була слабкою.

3 липня проти повстанців вирушив загін Самойлова, коменданта Новогеоргіївська, у складі якого перебував і Чигиринський караульний батальйон. Приблизно тоді ж комендант Медведівської волості (північна частина Холодного Яру) повідомляв про селянське повстання. 4 липня з Кременчука вийшов пароплав із двомастами червоноармійцями для протидії невідомо яким повстанцям.

6 липня з Боровиці, де було взято в полон кінну розвідку чигиринського воєнкома, до Холодного Яру завітав отаман

⁶⁴⁰ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 64; РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 228. — Л. 21а; Рік в Холодному Яру // ЛЧК. — 1933. — № 1. — С. 14.

⁶⁴¹ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 715. — Арк. 16.

Калеберда, що переправився з Полтавщини. Можливо, саме його загін (біля 20 бійців із кулеметами) займав Боровицю за кілька днів перед тим, відійшовши згодом до Шабельників.

Об'єднавшись із силами Івана Деркача та Кобзаря (мабуть, Василя або Івана, чиї хати війська ВОХР спалили наприкінці вересня в Матвіївці), Калеберда атакував Жаботин. У зведенні від 20 липня доповідається про поразку повстанців, причому в них було відібрано 150 рушниць і шість кулеметів⁶⁴².

Після цього, мабуть, у Холодному Яру знову запанувало певне затишшя. Відомості органів більшовицької влади Київської губернії від кінця липня 1920 р. говорять про роззброєння «бандитських сіл» повіту, насамперед Медведівської та Головківської волостей⁶⁴³.

Затишшя це аж ніяк не було тривалим, але ще 22 серпня Медведівка й Головківка умовно контролювалися червоними — повстанці зробили тоді напад на ці села й роззброїли міліцію⁶⁴⁴. Після цього, як відомо, Чигиринщину охопило велике повстання під прапором УНР, яке розпочалося південніше, в Олександрійському повіті (деякі його епізоди висвітлено в наступній статті).

Біографія Городянина-Лісовського 1917—1921 рр. тісно пов'язана з життям ще однієї непересічної людини, яку автор вперше згадує, розповідаючи про те, що сталося в повстанському осередку за час його поневірянь у більшовицькому полоні з травня по липень 1920 р.: «*Vig українського уряду приходив Красовський*». Кого саме він має на увазі, остаточно не з'ясовано, але схоже на те, що йдеться про

⁶⁴²ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 37—39; Там само. — Спр. 690. — Арк. 68, 71, 72, 97; Там само. — Спр. 715. — Арк. 16; Там само. — Спр. 806. — Арк. 5; РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 231. — Л. 135; С. С. Дукельский. ЧК на Украине. — Benson: Chalidze Publications, 1989. — С. 58—59 (ті ж відомості, але помітно перекручені).

⁶⁴³ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 806. — Арк. 10; Державний архів Черкаської області. — Ф. Р-190. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 6.

⁶⁴⁴ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 65.

Олександра Красовського — політичного діяча й державного службовця УНР.

Без сумніву, саме на нього автор «Холодного Яру» натрапляє наприкінці 2-ї частини спогадів (тобто навесні 1921 р.) у Тарнові, місці перебування уряду УНР: «Коло "Брістолю" зустрічаю колишнього кам'янець-подільського комісара Красовського, з яким познайомився в 1918 році у губерніяльного комісара Поділля — Степури. Пригадуєм собі часи, як з п'ятьдесять п'ятю козаками із Кам'янця виганяли тисячні орди збольшевиченого московського війська»⁶⁴⁵.

Служба Городянина-Лісовського хорунжим Кармелюцького куреня взимку 1917/18 рр. (включно з дуже суперечливими обставинами вигнання більшовиків із Кам'янця, мабуть, 16 лютого) і в гетьманські часи (курінь наприкінці квітня перевели до Харкова)⁶⁴⁶ недвозначно засвідчена — з тих джерел, на які мені пощастило натрапити, — лише невідомо ким і на якій підставі зробленим підписом до світлини, опублікованої 1938 р. у збірнику «За державність» (і в «Холодному Яру» видавництва «Рекорд» без підпису); все інше — реконструкція⁶⁴⁷. Натомість відомості про діяльність Красовського на Поділлі в ті самі

⁶⁴⁵Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 145; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 350.

⁶⁴⁶ЦДАВО України. — Ф. 628. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 104а; Там само. — Спр. 23. — Арк. 79; Там само. — Ф. 3275. — Оп. 1. — Спр. 5а. — Арк. 43, 56—56 зв. (все знайдено М. А. Ковальчуком); О. Думін. Історія Легіону українських січових стрільців. 1914—1918. — Л.: Червона калина, 1936. — С. 249; Ю. Ківерчук. Від автономії до суверенності // За державність. Матеріали до історії Війська українського. Зб. 10. — Торонто: УВІТ, 1964 — С. 33—37; О. Козловський. Кармелюківці (фрагмент спогадів) // Там само. — С. 210—219; Р. С. Осінє 1918 р. на Харківщині // ЛЧК. — 1930. — № 3. — С. 8—9; В. А. Антонов-Овсеєнко. Записки о гражданской войне. Т. 3. — С. 81.

⁶⁴⁷ЦДАВО України. — Ф. 3275. — Оп. 1. — Спр. 5а. — Арк. 23 (не зазначено час перебування Городянина-Лісовського в Кармелюцькому полку, немає номера полку); Ю. Горліс-Горський. Великдень на сусідах // «Ми ще повернемося!»... — С. 92; За державність. Зб. 9. — Варшава: УВІТ, 1938 — С. 104—105 (вклейка); В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Вказ. праця. — С. 336; І. Гармасій, Р. Коваль. Додаток № 2 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи, спогади і лист. 1939 р. // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемося!»... — С. 352. (Єдина будівля, напевне пов'язана з перебуванням Городянина-Лісовського в Харкові, — Тамбовський казарми — була розташована за адресою: Московський проспект, 131.)

часи можна знайти в різноманітних джерелах, спогадах і наукових працях⁶⁴⁸.

Відтворення його біографії лежить поза межами завдань цієї статті, тому обмежуся лише обставинами, які безпосередньо стосуються відвідин Холодного Яру.

Отже, на початку листопада 1919 р. Красовський виїхав у складі урядової делегації УНР на чолі з Гладким на переговори з керівництвом більшовицької Росії до Гомеля, а звідти до Москви. Цікаво, що в Москві, як переповідає з його слів Панас Феденко, делегація відвідала театр одночасно з афганською місією, яка виїхала додому не раніше 27 листопада. Коли делегати повернулися на Батьківщину (9 грудня прибули до Житомира), вони не змогли встановити контакт із урядом УНР, до того ж упродовж трьох тижнів їх тримала під вартою житомирська ЧК.

Згодом Красовський поїхав до Києва (туди ж і Гладкий — Красовський зазначив у одному з двох звітів про власну одісею, що керівник делегації оголосив у «Боротьбі» про зречення УНР і вихід із УПСР) і зустрів там Феденка. Трохи пізніше, за спогадами останнього, Красовський відхилив пропозицію Володимира Затонського перейти на радянську господарську службу та поїхав разом із козаком Оксанинком до Холодного Яру, звідки мав намір за допомогою повстанців перейти лінію фронту — не дуже логічно з географічної точки зору, але навряд чи відстань здавалася їм найбільшою перешкодою. Вирватися з окупованої території та знайти уряд УНР Красовському вдалося, як випливає

⁶⁴⁸ Напр., Список кандидатів до Українських установчих зборів по Подільській окрузі: «Список №1. Українська соціал-демократична робітничка партія з селянською спілкою...» — К., [б.д.]; А. Кулик, П. Пташинський. До історії збройної спілки української буржуазії та польських поміщиків для боротьби проти пролетарської революції // Архів Радянської України. — 1932. — № 4—5. — С. 214; Поділля в роки Громадянської війни (лютий 1918 р. — грудень 1920 р.). Документи й матеріали. — [б.м.]: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. — С. 20, 27; Ф. В. Попов. Рассказ о незабываемом (записки большевика). — К.: Госполитиздат УССР, 1961. — С. 100; О. Козловський. Вказ. праця. — С. 212; В. Ф. Верстюк. Земельне питання у стінах Центральної ради // Україна: культурна спадщина, національна самосвідомість, державність. — № 15. — 2006/2007. — С. 654.

зі спогадів Ісака Мазепи, щонайпізніше за кілька днів до 27 травня 1920 р.⁶⁴⁹

Який саме Гладкий очолював делегацію, не зовсім зрозуміло, але схоже на те, що це був відомий мовознавець Микола Гладкий⁶⁵⁰. Яскраву ж біографію Красовського завершили праця у Партизансько-повстанському штабі на посаді керівника економічного відділу, поранення під час 2-го Зимового походу та смерть у Харкові на початку 1922 р.⁶⁵¹

Щодо візиту Красовського до Холодного Яру зрозуміло не все — лишається проблема з визначенням дат у спогадах. Феденко не писав, коли саме Красовський вирушив із Києва, але, якщо він не сплутав дати, це мало статися не пізніше кінця березня. Згідно зі словами Феденка, наприкінці квітня до Києва вже повернувся Оксаненко, який залишив Красовського в Холодному Яру⁶⁵².

Як сказано вище, Городянин-Лисовський десь до початку травня 1920 р. мусив перебувати в Кам'янці як підпільник, звідти він повернувся до Холодного Яру. На Новомиргород він міг вирушити разом із повстанським загоном у період між 6 травня, коли отаман Деркач оголосив про рішення здійснити напад, та 12 травня, коли загін дістався Кам'януватки (села біля Новомиргорода) і безпосередньо готувався до операції.

⁶⁴⁹ О. Доценко. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. Т. 2, кн. 4. 1917—1922. — К.—Л.: накл. автора, 1923. — С. 105; І. Мазепа. Творена держава (боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926). — Прага: Міжорганізаційний к-т для вшанування пам'яті С. Петлюри в Празі, 1930. — С. 62—64; І. Мазепа. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 296, 389, 415, 549—551; П. Феденко. Минувало півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919—1920 рр. // Свобода. — 1971. — 24, 28, 30 грудня; А. П. Гриценко. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. — К., 1997. — С. 6—7; В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891—1922. — М.: РОССПЭН, 2000. — С. 308—309.

⁶⁵⁰ Гладкий Микола Дмитрович // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. 1930—2005. Матеріали до історії. — К.: Довіра, 2005. — С. 367.

⁶⁵¹ В. Яновський. За Україну, за її долю... // За державність. Зб. 3. — Каліш: УВІТ, 1932. — С. 173, 185; В. Василенко. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. (за документами ГДА Служби безпеки України) // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2008. — № 1/2. — С. 153, 158; Без права на реабілітацію (збірник публікацій і документів, раскрывающих антинародную фашистскую сущность украинского национализма и его апологетов). Кн. 1. — Изд. 2-е, испр. — К.: Киевское историческое общество, 2006. — С. 8.

⁶⁵² П. Феденко. Вказ. праця.

Отже, якщо в спогадах Феденка немає значної помилки в датуванні, то можна висловити два припущення: або Красовський завітав до Холодного Яру під час перебування «Валентина Семянцева» у Кам'янці в ролі міліціонера (квітень чи перші дні травня 1920 р.), або він повернувся до повстанців через лінію фронту в період між потраплянням Городянина-Лісовського до більшовицького полону (13 травня) і втечею (2 липня; до цієї дати треба додати щонайменше тиждень на повернення до лав повстанців).

Нарешті, Олександра Красовського треба вирізнити з-поміж інших українських діячів із таким прізвищем — насамперед Миколи Красовського. Такої помилки припустився Богдан Горбовий у примітках до одного з видань «Холодного Яру» початку 2014 р. (у виданнях Р. Коваля, як і зазвичай, це не прокоментовано взагалі)⁶⁵³.

Микола Красовський, детектив, відомий завдяки своїй принциповій позиції під час справи Бейліса, у травні 1920 р. очолив Інформаційне бюро Розвідочної управи Генштабу ДА УНР⁶⁵⁴. Навряд чи він особисто ходив до заплілля червоних, та все ж дати остаточну відповідь на питання, який саме Красовський завітав до Холодного Яру і коли, поки що неможливо.

Одним із яскравих епізодів у «Холодному Яру», опис якого майже повністю збігається з викладеним у більшовицьких джерелах, є нічний напад загону з майже двохсот повстанців на Олександрівку та розташовану в межах містечка станцію Фундукліївку, яку автор помилково називає теж Олександрівкою. Під час нападу холодноряці забирають два телефонних апарати, цукор, сіль, сірники та інший крам із нако-

⁶⁵³Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 195; Холодний Яр. 14-е вид. — С. 152, 344.

⁶⁵⁴Керівники української зовнішньої розвідки. 2-е вид., пер. і доп. — К.: Ярославів Вал, 2011. — С. 29; М. В. Гаухман. «Справа Бейліса» (1911—1913 рр.): Версії сучасників і причини фабрикації (до сторіччя судового процесу) // Український історичний журнал. — 2013. — № 6. — С. 119.

пичених окупантами запасів, на цукровому заводі — гроші (за чутками, там було вісім мільйонів радянських карбованців), а також зброю, яку полишили червоноармійці й міліція. Відступають вони, щоб заплутати сліди, на південь — у напрямку села Івангород. Пізніше знову перетинають залізницю, пошкоджену щонайменше в двох місцях загонами Кваші та Отаманенка, і вертаються до Холодного Яру⁶⁵⁵.

Порівнявши цей опис зі звітом про напад холоднярців у інформаційному зведенні Особвідділу ПЗФ, переконуємося, що автор подає цілком правдиві відомості: *«Чигиринский уезд. 1/9. В ночь на 30/8 бандой <...> в 200 человек произведен налет на м. Александровку <...> Банда находилась в местечке 25 часов, после чего скрылась в лес по направлению <...> 16 в. южн. Каменки <...> 30/8 в 4 часа на ст. Фундуклеевку <...> бандой в <...> 180 человек, из них 60 конных произведен налет. Снял аппараты, банда скрылась по направлению с. Ивангород».*

Одне з наступних зведень: *«Чигиринский уезд. 3/9. По гонесению <...> уездначтыла банда, совершившая налет на Александровку <...> забрала на сахарном заводе и других учреждениях 4 миллиона рублей, 30 мешков сахара, 3 лошади, 10 пуд. соли, несколько ящиков махорки и спичек и уничтожила все дела исполкома»⁶⁵⁶.*

Однак існує проблема з датуванням. За спогадами Городянина-Лісовського, сталося це кількома днями (чи навіть одним-двома тижнями) раніше прибуття до Холодного Яру Дігтяра-Хоменка — тобто наприкінці липня чи на початку серпня 1920 р.⁶⁵⁷ Наведені ж вище уривки зведень говорять про 30 серпня, але вони настільки збігаються із описом подій у творі, що значно легше припустити типову для автора помилку з датуванням, ніж повторення нападу за таких самих обставин.

⁶⁵⁵ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 145, 151—154.

⁶⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 65, 74.

⁶⁵⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 154.

Отже, напад на Олександрівку мав бути складовою згаданого вище великого повстання, під час якого, до речі, таке траплялося неодноразово. Наприклад, у зведенні від 5 вересня: «*Совершен налет на ст. Фундуклеевку, разрушена водокачка. Разрушенные бандитами на перегоне Фундуклеевка — Цыбулево железнодорожное полотно, мосты, исправленные <...> вновь сожжены*» (вочевидь, мости відремонтували після їхнього зруйнування загонами Кваші й Отаманенка, про що йшлося вище).

Пізніше, згідно з донесенням командира 35-го батальйону залізничної охорони Губка від 21 вересня, на Олександрівський цукровий завод напав загін Кваші, що налічував 60 бійців. Червоні намагалися їх наздогнати, але біля Кримків повстанці вогнем змусили тих припинити переслідування. Тоді ж Губко повідомляв, що штаб Кваші переїхав з Бандурового до Ставидел (помилково «Ставища»).

Десь тоді подібний напад повстанці здійснили й на Лебединський цукровий завод, про що йдеться в розвідувальному зведенні начальника тилу Чигиринського повіту Буракова від 17 вересня. Вони забрали в міліції шість гвинтівок і револьвер, а власне на заводі — близько 1,5 мільйона карбованців⁶⁵⁸.

Завершуючи розповідь про напад на Олександрівку в «Холодному Яру», автор робить прикметне зауваження: «*Гроші <...> відіслано до Одеси — щоби через своїх людей обміняти їх на українські гривні та карбованці. В Одесі українські гроші розцінювалися вже дуже низько, а коло Холодного Яру селяни зовсім не хотіли приймати совітських, лише українські і миколаївські*».

Відмова від радянських грошей у різних частинах України підтверджується багатьма джерелами початку та середини 1920 р. — наприклад, щодо кількох повітів Київської

⁶⁵⁸ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 806. — Арк. 26; РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 228. — Л. 14; Там же. — Д. 231. — Л. 102—103, 1076—107в.

та Миколаївської губерній, Катеринослава, де 25 травня ЧК погрозувала карати за це «по законам воєнного часу», і Києва, де, згідно з повідомленням до ЦК КП(б)У від Василя Еллана-Блакитного, після початку наступу польської армії та армії УНР це каралося розстрілом⁶⁵⁹. Саме тому секретар Дзержинського Веніамін Герсон, який перебував тоді разом із головою ВЧК в Україні, просив 27 червня «обязательно часть денег прислать николаевскими купюрами»⁶⁶⁰.

Варто додати дещо й до питання існування в Холодному Яру повстанського комітету. Із спогадів Городянина-Лісовського випливає, що вперше такий комітет було створено 1920 р., одночасно з появою там Івана Дігтяря-Хоменка, яку він доволі впевнено датує: «В перших днях серпня прибув до нас звідкись, здається, із повстанком Правобережжя, Дігтяр-Хоменко, бувший державний інспектор котроїсь із частин української армії. Здивувався, що у нас досі немає місцевого повстанкому. На цю тему відбулося в штабі декілька дискусій, і нарешті постановили: «щоб не відставати від других», вибрати і собі повстанком <...> До комітету вибрали Деркача, Ільченка, Отаманенка, Дігтяря, Микитенка та Терехова».

Головою повстанком обрали самого Дігтяря-Хоменка, що підтверджують знайдені Андрієм Тегерешвілі свідчення Івана Левченка, які той дав наприкінці вересня 1920 р. у Черкаській повітовій міліції. А от хибність датування автора очевидна — навіть із його тексту, бо, закінчивши оповідь про створення повстанком, він пише: «На другий день, 6 серпня, було Спаса»⁶⁶¹. Це релігійне свято справді

⁶⁵⁹ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 197. — Арк. 4; Там само. — Спр. 201. — Арк. 70—71; ЦДАВО України. — Ф. 340. — Оп. 1, т. 2. — Спр. 3145. — Арк. 63; Державний архів Кіровоградської області. — Ф. Р-216. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг. — К.: Политиздат Украины, 1971. — С. 164; Нестор Махно. Крестьянское движение... — С. 358.

⁶⁶⁰<http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1018681>.

⁶⁶¹Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 154—155; Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 112.

відзначається 6 серпня, але за старим стилем. За новим стилем це було 19 серпня.

З цього приводу можна зауважити таке.

По-перше, повстанський комітет, що об'єднував загони Василя Чучупака, Свирида Коцура, Олекси П'ятенка, Григорія Рябокони й ватажка на прізвище Коваленко (чи не Леонтія?), було створено під час окупації Центральної України ЗСПР в листопаді 1919 р. на чолі з Логвином Панченком⁶⁶².

По-друге, вище йдеться про свідчення Городянина-Лісовського, Зінкевича та інших на допитах у травні 1920 р., з яких випливає, що в Холодному Яру повстанський комітет (або навіть два) існував уже на початку того ж травня. Відомий він із пізніших більшовицьких джерел, а саме із зведення штабу тилу ПЗФ від 11 червня: «*В районі Холодного Яра комитет гайдамаков розпространяє прикази и воззвания с призывом к восстанью против Соввласти*»⁶⁶³.

Припускаємо, що під час антибільшовицького повстання, яке спалахнуло в Центральній Україні наприкінці серпня 1920 р., повстанкомів у околиці Холодного Яру існувало кілька. Не пізніше 15 вересня червоні захопили перепустку від Вищих Верещаків до Старої Осоти, підписану Х. Назаренком, головою повстанкому (не зазначено, якого саме). Схоже на те, що це був якийсь місцевий комітет, бо відомостей про Назаренка як члена холоднорярського керівництва, здається, немає. А от про Холоднорярський повстанком повідомляв кілька днями пізніше командир 75-ї бригади військ ВОХР⁶⁶⁴.

Із захопленого в Суботові наказу від 2 жовтня більшовики дізналися про існування органу, що називався Окружним повстанським комітетом, заступником голови якого був Юрій Сельченко. Прокламації, мабуть, того ж Окружного повстанкому більшовики вилучили в зоні відпові-

⁶⁶²О. Сологар. Отаман Мамай... — С. 21; М. Ковальчук. Без переможців... — С. 187—188.

⁶⁶³ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 670. — Арк. 31.

⁶⁶⁴РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 231. — Л. 30—31, 46, 80.

дальності Новомиргородського райпродкому наприкінці жовтня. Йшлося, мабуть, про Холодноярський комітет, бо його назва, згідно з джерелами 1921 р., містила слово «Окружний»⁶⁶⁵.

Навіть більше, Окружний повстанком, який недвозначно асоціював себе з УНР (той самий «комітет гайдамаків»), існував у Холодному Яру щонайпізніше в липні 1920 р., про що йдеться у наведених вище відомостях про повернення повстанцями селянам худоби, відібраної продовольчим загonom: «*Одного агента бандиты отпустили, выдал ему документы на право прохода к месту жительства со штампом Окружного повстанческого комитета Народной республики*».

Датована 1920 р. відозва «До інтелігенції» за підписом Окружного повстанського комітету надрукована в перекладі російською в збірці «Годы борьбы»⁶⁶⁶.

★ ★ ★

Що стосується 2-ї частини «Холодного Яру», то її джерелознавчий аналіз доведеться наразі обмежити трьома епізодами: експедицією холодноярських повстанців до району західніше Черкас (про це йдеться в наступній статті), яскравим епізодом загибелі двох більшовицьких високопосадовців — Миколи Козицького й Владіміра Вільдгрубе — та питанням контактів із Револуційно-повстанською армією України (махновців).

Отже, згідно з викладеним у «Холодному Яру», невдовзі після падіння білого Криму й проголошення махновців втретє «врагами Советской республики», тобто дещо пізніше

⁶⁶⁵ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 62—62 зв.; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 307. — Арк. 77; Т. Харечко. В трупцобах бандитизма // Коммунист. — 1921. — 16 ноября; О. О. Кучер. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921—1923 рр. — Х.: Вид-во Харківського університету, 1971. — С. 61; Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 115; В. М. Щербатюк. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917—1923 рр. (За матеріалами Державного архіву Київської області і Галузевого архіву міністерства оборони України) // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. — 2008. — Вип. 133—134. — С. 118.

⁶⁶⁶ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 715. — Арк. 12; Годы борьбы... — С. 142.

26 листопада 1920 р.⁶⁶⁷, повстанці на чолі з Ларіоном Завгороднім — серед них і автор — натрапили на автомобіль, у якому з Вінниці тікали голова Подільського губревкому Козицький та голова Подільської ЧК Вільдгрубе (прізвище останнього автор перекрутив і «доповнив»: Вільгруде-Соколов).

Козицький, зрозумівши, що сталося, наклав на себе руки, другого схопленого повстанці допитали й стратили. Городянин-Лісовський зазначає, що помітив у Вільдгрубе єврейський акцент, називає його більшовиком з 1917 р. і членом колегії ВЧК, цитує знайдені в нього листи від Леніна й Дзержинського, а також накази останнього. Згадує автор й те, що Вільдгрубе очолював свого часу ЧК у Красноярську⁶⁶⁸.

Насправді ж Козицький, який народився на Поділлі та досяг у РСДРП(б) чималих висот (головою Подільського губревкому він став 29 лютого 1920 р.; один із петербурзьких заводів досі називається на його честь), поза сумнівом, загинув на місяць раніше, ніж про це розповідається в «Холодному Яру», — 30 жовтня чи на початку листопада, саме біля Кам'янки й приблизно за таких обставин, які викладено вище⁶⁶⁹.

Їхня з Вільдгрубе втеча з Вінниці з нагробованим у розстріляних чи арештованих людей майном, вочевидь, не могла бути пов'язана із загрозою від ДА УНР, яка станом на 18 жовтня підійшла впритул до Літина, але після цього виконувала умови укладеного з радянською Росією перемир'я аж до 9 листопада⁶⁷⁰. Можливо, більшовиків налякали якісь чутки або дії повстанців навколо Вінниці.

⁶⁶⁷Нестор Махно. Крестьянское движение... — С. 535; Холодный Яр. Ч. 2. — Л.: Дешева книжка, 1937. — С. 273—274.

⁶⁶⁸Холодный Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 277—284.

⁶⁶⁹Приказ № 34 Подгубревкома // Вісті. Орган Подільського губ. рев. комітету і губ. комітету КП(б)У. — 1920. — 2 березня; Поділля в роки Громадянської війни (лютий 1918 р. — грудень 1920 р.). Документи й матеріали. — Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. — С. 339, 390; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К.: Українська радянська енциклопедія, 1987. — С. 261; Большая советская энциклопедия. 3-е изд. Т. 12. — М.: Советская энциклопедия, 1973. — С. 387.

⁶⁷⁰Т. І. Плазова. Припинення бойових дій регулярно армією УНР восени 1920 р. // Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2007. — № 584. — С. 101—103.

Вільдгрубе відомий значно менше за Козицького. Більшістю того, що ми про нього знаємо, завдячуємо Васілію Соколову, одному із старих більшовиків і члену Сибірського ревкому влітку 1920 р.

Після того як Соколов доповів, чим відзначився Вільдгрубе на чолі Єнісейської губЧК у Красноярську — *«грубостью, цинизмом, кровью, предательством, пьянством и развратом»*, — останнього звільнили й навіть арештували 18 червня. Саме його свідчення під час арешту є найповнішим джерелом відомостей про його біографію. Частина їх оприлюднив Владімір Шишкін, ще дещо повідомив мені листом.

Отже, Вільдгрубе народився 1886 р. у сучасній Латвії, закінчив двокласну школу в Росії, за фахом був ковалем і буровим майстром.

На допиті назвав себе росіянином. Кар'єру більшовика й карателя розпочав 1918 р., очолював кілька ЧК губерньського рівня, до Єнісейської губернії приїхав «працювати» 6 березня 1920 р. З-під арешту його звільнили вже за два дні, 20 червня, завдяки повноважному представникові ЧК у Сибіру Івану Павлуновському та вчерегове перевели до Москви.

Звідти він і поїхав до України. Константін Скоркін, хоча й не з'ясував для себе обставин страти Вільдгрубе, додав до цих відомостей інші (які також лише частково можна знайти в його публікації).

Зі спогадів чекіста Сергея Крупена випливає, що з серпня до жовтня 1920 р. Вільдгрубе перебував у Харкові, виконуючи доручення Васілія Манцева. Подільську губЧК перед ним очолював Дмитрій Іванов.

Некролог Вільдгрубе у «Вістях» Подільського губревкому з'явився лише 12 січня 1921 р., причому обставини його смерті відомі завдяки третьому більшовику, котрий спромігся врятуватися від повстанців (у «Холодному Яру» цим третім названо шофера Спасибенка, але в не-

кролозі мова йде про іншого, що займав якусь командну посаду)⁶⁷¹.

Жодних відомостей про те, що Вільдгрубе був колись членом колегії ВЧК, немає. Чому він у «Холодному Яру» з'являється під іменем Вільдгрубе-Соколова, мабуть, залишиться таємницею. Або Городянин-Лісовський побачив прізвище Соколова в паперах убитого чекіста та пізніше сплутав, або той сам так себе назвав, маючи на меті, можливо, химерну помсту людині, яка спричинила його вигнання з Сибіру.

Цікаво, що повстанці під час захоплення Козицького й Вільдгрубе були вдягнені в будьоновські однострої та користувалися захопленими в кіннотників 84-го кавалерійського полку документами й прапором. Полк становив частину 14-ї кавдивізії 1-ї Кінної армії (нижче автор помилково відніс його до 11-ї)⁶⁷².

Відомості про таку тактику загону Пилипа Хмари знаходимо в зведенні ПЗФ від 12 листопада: «*Бандиты носят красноармейские значки и имеют большой красный флаг*». Ще одна цікава деталь: пізніше, десь наприкінці січня 1921 р., на Лівобережній Україні посвідчення взводного командира цього ж полку червоні виявили у махновців⁶⁷³. Чи не подарували їм документ холодноряські повстанці?

Городянин-Лісовський згадує про зустріч з армією Махна під час її нетривалого походу на Правобережжя (між 22 грудня 1920 р. і 7 січня 1921 р.) в одному з сіл, що мають

⁶⁷¹ В. И. Шишкин. Енисейская губернская чека в 1920 году: дела и нравы // Гуманитарные науки в Сибири. Серия: Отечественная история. — Новосибирск, 1994. — № 2. — С. 47—54; В. И. Шишкин. У истоков государственной советской статистики в Сибири // Вестник НГУЭУ— 2010. — № 1. — С. 73; К. В. Скоркин. На страже завоеваний революции. Местные органы НКВД—ВЧК—ГПУ РСФСР. 1917—1923. — М.: Вивид-Арт, 2010. — С. 520; Холодный Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 305—306.

⁶⁷² Холодный Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 276, 298; С. И. Мельников. Маршал Рыбалко. 2-е изд. — К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1984. — С. 18.

⁶⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 92 зв.; И. В. Дубинский. Указ. соч. — С. 79.

назву Рівне, — а саме в тому, що тепер належить до Новоукраїнського району Кіровоградської області.

Така локалізація ґрунтується на описі руху холодноярського загону на південь повз Єлисаветград, через Велику Виску та Старий Данциг (тепер Карлівка, донедавна Крупське) до Рівного, поблизу якого знаходилося село Кут (неподалік справді є Веселий Кут). РПАУ(м) займала Новоукраїнку 28 грудня, дісталася ж туди з Компаніївки. Шлях із Компаніївки до Новоукраїнки веде саме через Рівне.

Утім, на оповідь у «Холодному Яру» не можна цілком покладатися, бо Махно холодноярським отаманам каже, що «Маслак» із полком донських козаків зі складу 1-ї Кінної вже перейшов на його бік — насправді ж Григорій Маслаков пристав до махновців із частинами 1-ї бригади (яку він очолював) 4-ї кавдивізії, де служили насамперед донці, лише 8 лютого 1921 р. біля Хандаліївки Павлоградського повіту. До того ж під час цього походу на Правобережжя армія Махна билася серед інших із частинами саме 14-ї кавдивізії⁶⁷⁴.

Розв'язати це протиріччя не допомагають і відомості про черговий рейд РПАУ(м) на Правобережжя наприкінці лютого 1921 р. Махновці 25 лютого перейшли Дніпро, 26-го і 27-го перебували біля Великої Олександрівки (тепер районний центр Херсонської області) і незабаром знову переправилися на лівий берег, на південь від Нововоронцовки⁶⁷⁵. Від сучасного Новоукраїнського району вони були на доволі великій відстані.

⁶⁷⁴Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 310—311, 314—319; Нестор Махно. Крестьянское движение... — С. 581—582, 905; А. Н. Грищенко. Григорий Маслаков: от конармейского комбрига до повстанческого командира // Новый исторический вестник. — 2013. — № 4. — С. 131.

⁶⁷⁵А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. — К.: Проза, 1993. — С. 544; Нестор Махно. Крестьянское движение... — С. 604.

ОПЕРАЦІЯ ВІЙСЬК БОХР ПРОТИ ХОЛОДНОГО ЯРУ У ВЕРЕСНІ 1920 РОКУ ТА КІДОМОСТІ ПРО НЕЇ В СПОГАДАХ ЮРІЯ ГОРЛІСА-ГОРСЬКОГО

У статті «“Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського: джерелознавчий аналіз» зокрема розглянуто операцію 21-ї бригади 7-ї стрілецької дивізії Червоної армії проти повстанців Холодного Яру в березні 1920 р., під час якої загинув Василь Чучупак і потрапив у полон його старший брат; у ній також побіжно згадується операція частин Об'єднаної групи військ «Внутренней охрани Республики» (ВОХР) у вересні того ж року.

Запропонована розвідка є спробою примножити відомості про загалом слабо висвітлений перебіг другої операції (у 10-му томі «Енциклопедії історії України», наприклад, ні березневі, ні вересневі події не згадуються⁶⁷⁶; важко знайти щось змістовне про дії Об'єднаної групи військ ВОХР і в дилетантських працях Романа Ковалю), а також дати відповідь на питання, чому Горліс-Горський у своїх спогадах приділяє їй напрочуд мало уваги.

Систематизувати цей матеріал стало можливим унаслідок опрацювання фонду 2-ї Московської бригади ВОХР (вона ж 26-а, згодом 183-а бригада військ «Внутренней службы») (ВНУС)) у Російському державному військовому архіві, який містить кільканадцять справ групи військ Бобринського району (початкова назва цього з'єднання), що входила до складу вищезгаданої Об'єднаної групи⁶⁷⁷. Фонд цей, на жаль, обходять своєю увагою дослідники — справи,

⁶⁷⁶ В. Р. Марасев. Холодноярська республіка 1919—1922 // Енциклопедія історії України. Т. 10. — К.: Наукова думка, 2013. — С. 410.

⁶⁷⁷ РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. (Далі посилання на це джерело починатимуться з номера справи: «Д. 228» тощо.)

документи з яких використані для опису тих подій, переглядали у найкращому разі ще аж на початку 70-х років.

З-поміж зауважень на початку 2-ї частини «Холодного Яру» стосунок до групи військ 2-ї Московської бригади можуть мати такі: *«Дивізія ВНУС, яка загрожувала Холодному Яру з боку Бобринської — Жаботина, цими днями зняла свої частини із нашого напрямку і кинула їх під Черкаси»* (схоже на опис завершення операції), *«На станції Бобринська висіли з потягів червоні частини в кількості до півтори тисячі чоловік і вирушили пішим порядком у нашому напрямку. Кінноти мають не більше п'ятдесяти чоловік. У складі тих частин — самі москалі»*⁶⁷⁸.

Останнє, нижче за текстом, нагадує початок операції — передусім тому, що, згідно з автором, червоні рушили через Бобринську (тепер ім. Тараса Шевченка, в межах Смілої) та Кам'янку на Грушківку, але опис їхнього нападу суперечить відомостям про це в більшовицьких джерелах. Насамперед це стосується згадок про залучення курсантів із Києва як головної сили та про те, що якісь інші частини перекинули туди з Самари. Утім, працюючи з «Холодним Яром», доводиться припускати, що автор міг сплутати не лише дати, але й послідовність подій. На цей раз вагомою причиною цього могла стати відсутність Городянина-Лісовського в Мельниках чи поблизу.

Майже не викликає сумнівів той факт, що останніх п'ять (чи більше) днів вересня 1920 р. він перебував разом із Іваном Деркачем та отаманом Голим південно-західніше Черкас — у Млієві, Буді-Орловецькій та на Вовчій Гаті (про Деркача й Голого свідчили допитані більшовиками мешканці Буді). На користь цього припущення говорить авторський опис походу дивізії Блакитного (до складу якої

⁶⁷⁸ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Л.: Дешева книжка, 1937. — С. 60, 66. (Далі посилання на цей твір Горліса-Горського — без імені автора незалежно від видання.)

входили холоднорці) до району Мошен, що північніше Млієва: *«Блакитний і Деркач на короткій нараді під час руху постановили Черкаси обминути і йти на з'єднання з Голим. Переночували у селі Руська Поляна та поблизьких хуторах і селах. На другий день вирушили на Мошни... Прибув Голий із кількомастами своїх повстанців»*⁶⁷⁹.

До того ж такі переміщення Деркача підтверджують відомості про розташування його загону в ніч на 28 вересня у Вергунах, що на шляху з Холодного Яру через Руську Полянну. Донесення про повстанців у Млієві від 28 вересня дозволяє провести також паралель із описом загону Чорного Ворона, який брав участь у поході: *«...в черных шапках, с кавалерией, при пулеметах»* (нижче йдеться про «великі сили» й гармату). У Горліса-Горського читаємо: *«Триста чоловік виключно на конях і тачанках з кулеметами... майже всі в чорних козацьких шапках і бурках»*.

Зауваження автора про «останні ночі вересня» та жовтень, що *«приніс приморозки»*, які стосуються подій відповідно дещо раніше та дещо пізніше зайняття Мошен, теж засвідчують, що похід холоднорців до району на південному заході від Черкас розпочався наприкінці вересня.

Спираючись на згадки про «замиріння» між радянською Росією й Польщею та переведення 1-ї Кінної армії на південь (вона мала наказ до 10 жовтня зосередитися в районі Кременчука й Єлисаветграда; власне, Будьонний дізнався про укладене 12 жовтня перемир'я на Бобринській, а 15 жовтня перебував у Знам'янці), можна впевнено стверджувати, що цей похід відбувся помітно раніше середини жовтня⁶⁸⁰.

Утім, у джерелах червоного командування рідко згадується отаман Степовий-Блакитний — він з'являється в пізніше

⁶⁷⁹ Д. 228. — Л. 66—66 об.; Д. 232. — Л. 18; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 66, 68—71, 75—76, 83—84.

⁶⁸⁰ Д. 231. — Л. 155—155а; Там же. — Д. 232. — Л. 15; Там же. — Д. 233. — Л. 10; Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 76—77, 80, 96, 111—112; *Н. Е. Какурин. Гражданская война в России: Война с белополяками.* — М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. — С. 534—535; *С. М. Буденный. Пройденный путь.* Кн. 3. — М.: Воениздат, 1973. — С. 48—49.

складеному зведенні, згідно з яким отаман Степовий та його «*банда имени Повстанческой дивизии*» 9 жовтня перебували в Медведівці, тоді як Черкасам загрожував лише Голий, аж поки йому не завдали удару частини 1-ї Кінної армії та ВНУС, — а натомість указується отаман Чорний, який вже станом на 2 жовтня нібито об'єднався з Голим у Мошнах із наміром атакувати Черкаси (можливо, лівобережного отамана Чорного сплутали зі згаданим вище Чорним Вороном)⁶⁸¹.

Події у «Холодному Яру», що розгортаються біля Медведівки та передують саме цьому походу повстанців до Черкаського повіту, також не збігаються з наявними в більшовицьких джерелах відомостями про те, що відбувалося в околиці Медведівки за тиждень, тобто 20 вересня та в наступні дні. Але якщо припущення про перебування Городянина-Лісовського не в центрі повстанської республіки правильне, то стає більш-менш зрозумілим, чому автор «Холодного Яру» не згадує таку важливу обставину, як знищення ворогом більшості будівель Мотронинського монастиря та хат у Мельниках.

Безумовно, на відомостях, отриманих Городянином-Лісовським про перебіг операції групи військ 2-ї Московської бригади, базується викладене в 9-му розділі 1-ї частини про «*2-у бригаду внутрішньої служби*», яка наступала на Холодний Яр з боку Бобринської. Але ми не можемо бути певні, чи відповідає дійсності опис зайняття цілою бригадою монастиря і розгрому її блискавичною контратакою маленького загону Левадного, а також у тому, що цей уривок стосується саме цієї події⁶⁸².

2-а окрема Московська бригада військ ВОХР була перекинута до України наприкінці березня 1920 р., діяла в центрі та на заході Київщини проти місцевих повстанців (один

⁶⁸¹ Д. 233. — Л. 4, 46; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 88; Р. *Эйдеман*. Очаги атаманщины и бандитизма. 2-е доп. изд. — Харьков: УкрПУР, 1921. — С. 10.

⁶⁸² Холодний Яр. — Л.: накл. І. Зуба, 1934. — С. 158—160.

із її полків приборкував і анархістів Глухівщини), а також польської армії та Дієвої армії УНР. Прориваючись із оточення 1 червня біля Кагарлика, кинула напризволяще пораненого командира, Івана Чернецова, якого врятував за 20 тис. карбованців місцевий мешканець. 12 червня вона стала залогою в Києві та інших містах губернії. До складу 9-ї стрілецької дивізії щойно створених військ ВНУС бригаду (вже під номером 26) включили 4 жовтня, не змінюючи місця розташування⁶⁸³.

15 вересня Івану Курову, 27-річному колишньому штабс-капітану російської армії з досвідом участі в бойових діях під час Першої світової та Громадянської воєн, доручили очолити групу військ ВОХР Бобринського району з 5-го, 6-го (яким він командував) та 217-го окремих батальйонів, що входили тоді до складу бригади, а також певної частини Петроградського батальйону і 35-го батальйону залізничної охорони.

Підвечір 16 вересня штаб групи з військами переїхав до Кам'янки, ближче до Холодного Яру. Її назву приблизно за три дні змінили на «група військ 2-ї Московської бригади ВОХР»⁶⁸⁴. Розформовано цю групу було одночасно з включенням до 9-ї дивізії ВНУС усіх частин 2-ї Московської бригади. Відомостей про інші випадки залучення їх до дій проти Холодного Яру немає.

18 вересня Куров, отримавши відповідне розпорядження начальника тилу 14-ї армії Якова Зюзь-Яковенка, наказав командиру 5-го батальйону Баришнікову вирушати з Кам'янки та зайняти послідовно Грушківку, Головкивку, Медведівку, при цьому біля Головкивки «*обратить самое*

⁶⁸³ Д. 2. — Л. 67—71, 77—78 об.; Там же. — Д. 31. — Л. 22, 61—63; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 690. — Арк. 3; Н. Е. Какурин. Указ. соч. — С. 74, 152, 211—223, 240; И. Чернецов. Былые дни // Сборник воспоминаний непосредственных участников Гражданской войны 1918—1922. Кн. 2. — М.: ВВРС, [б.г.]. — С. 105—107; Внутренние войска советской республики (1917—1922 гг.). — М.: Юридическая литература, 1972. — С. 202, 215, 454, 482—484.

⁶⁸⁴ Д. 5. — Л. 7; Там же. — Д. 227. — Л. 1, 18; Там же. — Д. 231. — Л. 24, 86; РГВА. — Ф. 40895. — П/с 144852.

серьезное внимание на ликвидацию банды» в Холодному Яру. Баришніков уранці 20 вересня відзвітував з Медведівки про успіх походу. Згідно з донесенням, Грушківку (підвечір 18-го) та Мельники (19-го) батальйон займав із боєм — при вбитих повстанцях були знайдені посвідчення козаків комендантської сотні УНР, — з обох сіл зажадав контрибуції, а в Мельниках спалив двадцять хат. «Бандити» з Холодного Яру пішли в напрямку Чигирина⁶⁸⁵.

Далі відбувалося щось загадкове. Куров наказав зібрати 5-й й 217-й батальйони біля Янівки (тепер Іванівка Олександрівського району Кіровоградської області), очолив їх особисто й негайно повів на ті ж самі Голозківку й Мельники. Це видається вкрай нелогічним, якщо переможна реляція Баришнікова не брехала. До того ж Куров обіцяв начальнику свого штабу Корожану спалити Мельники «как гнездо»⁶⁸⁶. Чи не зазнав 5-й батальйон ВОХР поразки від неочікуваної контратаки повстанців? Можливо, саме тієї, про яку йдеться в «Холодному Яру».

З одного боку, автор локалізує в часі невдалий напад на монастир між Другим спасом (6 (19) серпня) і візитом Льва Троцького до Знам'янки, що міг статися (якщо в заключних розділах 1-ї частини «Холодного Яру» немає значної помилки в датуванні чи взагалі вигадки) лише трохи пізніше 30 серпня, коли наркомвоєнмор перебував у Олександрівську (майбутньому Запоріжжі) на шляху з Ростова-на-Дону до Москви, куди він приїхав не пізніше 8 вересня (до Ростова ж він дістався через Курськ і Харків)⁶⁸⁷. Однак припущення, ніби з Олександрівська Троцький повертався до Москви через Знам'янку, не підтверджено нічим. Натомість

⁶⁸⁵ Д. 5. — Л. 22; Там же. — Д. 227. — Л. 35; Там же. — Д. 229. — Л. 8—8 об.; Там же. — Д. 231. — Л. 58—58 об., 64, 114—115.

⁶⁸⁶ Д. 228. — Л. 28а; Там же. — Д. 231. — Л. 98б, 113, 116 об.

⁶⁸⁷ Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 155, 172—173; Л. Троцький. Нам нужна южная граница // Советская республика и капиталистический мир. Сочинения. Т. 17, ч. 2. — М.—Л., 1926. — С. 447; Л. Троцький. Кубань не поднялась // Там же. — С. 450; Л. Троцький. Превосходный удар // Там же. — С. 451; Л. Троцький. Нужен второй урок // Там же. — С. 454.

із документів випливає, що він їхав через Павлоград і Харків. Слід зауважити, що маршрут Троцького у другій половині вересня простежити за публікаціями неможливо — статті з газети «В пути» за цей період, підписані із зазначенням місця й дати, не потрапили до його «Творів», власне ж друковане в поїзді наркома видання збереглося не цілком і розпорошене по бібліотеках⁶⁸⁸. Утім, на Знам'янці тоді для нього було надто небезпечно перебувати (див. нижче), а в документах групи військ ВОХР, що відносяться саме до цього періоду, жодних згадок про його візит не знайшлося.

З другого боку, якщо припустити, що Горліс-Горський сплутав дати, то помилка у назві червоної частини була незначна — 2-а Московська бригада тоді ще не належала до військ ВНУС. Лишається, однак, суттєвіша: *«Бригада... яка лише позавчора прибула до Бобринської із Московщини»*. Цієї хиби автор міг припуститися під впливом назви бригади, але остаточний висновок можна буде зробити після опрацювання додаткових джерел.

Дії групи військ 2-ї Московської бригади ВОХР проти Холодного Яру, згідно з її документами, відбувалися так.

Куров з двома батальйонами, які налічували 450 штиків і вісім кулеметів, а також роту чигиринського повітового воєнкома розпочав наступ на Мельники від зайнятої ними Головкивки о 16-й годині 20 вересня і взяв село після бою, що тривав більше двох годин. Потім він атакував пагорби, з яких повстанці боронили монастир, і власне *«хорошо укрепленный форт»*, увірвавшись туди вже о 22-й годині. У донесенні Курова читаємо: *«Таковой крепости за шесть лет войны не видел. <...> Был встречен порядочным огнем»*.

Повстанці, до яких приєдналися всі чоловіки з Мельників із старими включно, відступили до лісу в напрямку

⁶⁸⁸ РГВА. — Ф. 4. — Оп. 7. — Д. 12. — Л. 509, 535; Д. Л. Черненко. Газета поезда Л. Д. Троцкого «В пути» // Военно-исторический журнал. — 2012. — № 4. — С. 46.

Чигирина (майже так само зустріли червоних 19 вересня селяни Матвіївки).

21 вересня, під час «чистки» більшовики захопили деякі папери штабу Холодного Яру та спалили дерев'яні будівлі монастиря (точно невідомо, чи дерев'яну церкву Івана Златоуста також). Над Мельниками Куров зглянувся і спалив «лише» півсотні хат⁶⁸⁹.

До речі, саме тоді начальник тилу 14-ї армії просив надіслати групі військ 2-ї Московської бригади 50 тис. набоїв і 300 гарматних стрілен — імовірно, для бронепоезда, поспіхом змонтованого на Бобринській⁶⁹⁰.

Згодом червоні отримали агентурні відомості про перебування 21 вересня в Рублівці повстанців під проводом Юхима Ільченка, які мали намір повернутися до Холодного Яру⁶⁹¹. Звідси випливає, що головні сили, очолені Іваном Деркачем, знаходилися деінде.

Після вказаного штурму окупанти пересунулися трохи на північ: 5-й батальйон — до Медведівки та Івковець, 217-й — Трушівець та Боровиці. Вдень 24 вересня Куров віддав їм наказ наступати відповідно на Суботів та Тінки й Адамівку (нині затоплена). 28 вересня, вже з Чигирина, зайнятого підвечір 25 вересня спільно з 6-м батальйоном і частинами 20-ї бригади ВОХР, обидва вирушили на захід: 5-й батальйон — на Смілу, 217-й — на Цвіткове⁶⁹².

Але 24 вересня 5-й батальйон ще раз «зачищав» Холодний Яр — після того як певні мешканці Головкивки повідомили червоних про повернення повстанців із кулеметами та двома гарматами до Мельничанських хуторів. Саме про

⁶⁸⁹ Д. 228. — Л. 30—30 об., 37б; Д. 231. — Л. 86, 91—91 об., 98б, 110б, 113—113а, 116; Ю. Ю. Маринівський. Черкаська минувшина. Кн. 2: Православні монастирі на території сучасної Черкаської області після 1917 року. — Черкаси: Віддуння-плюс, 2002. — С. 159—160; Нескорений велет. Сторінки з історії Мотронинського Свято-Троїцького монастиря. — Черкаси: [б.в.], 2004. — С. 157.

⁶⁹⁰ Д. 227. — Л. 41; Там же. — Д. 231. — Л. 24 об. — 25, 151, 152; РГВА. — Ф. 199. — Оп. 3. — Д. 825. — Л. 240—241.

⁶⁹¹ Д. 231. — Л. 135.

⁶⁹² Д. 5. — Л. 37—39, 45—46 об.; Там же. — Д. 228. — Л. 40г.; Там же. — Д. 229. — Л. 14—14 об.; Там же. — Д. 231. — Л. 111, 112, 139, 145б, 147.

цей другий штурм ідеться в книжці чекіста Бориса Козельського (Бернарда Голованевського), який звів наклеп на повстанців, звинувативши їх у спаленні будівель монастиря.

Наслідки каральних акцій надихнули Корожана на сміховинну патетику: *«В Холодном Яру очищено, хотя есть слухи, что несчастные, разбитые и разогнанные банды начинают стекаться в Холодный Яр к Матренинскому монастырю, но, увы, они там найдут пепел и камни, почти всё гнездо нами сожжено»*⁶⁹³.

Одночасно з цими подіями в Медвині, іншому повстанському осередку, було знищено п'ятсот хат (Горліс-Горський, висловлюючи пізніше враження від Медвина, зазначає: *«Поважна частина села вже була спалена»*). Проти повстанців там діяв зведений загін Київського губтилу з 4-го, 9-го батальйонів та загону 10-го батальйону тієї ж 2-ї Московської бригади, двох рот Петроградського батальйону та інших дрібних частин — під загальним керівництвом командира 9-го батальйону на прізвище Туркія-Погава.

Показово, що начальник тилу Київської губернії Кірілов забороняв командирам частин палити з власної волі хати в селах, якщо вони натрапляли на *«отдельных бандитов»*⁶⁹⁴.

У викладених вище подіях не брав участі 6-й батальйон ВОХР — точніше дві його роти, які також вирушили з Кам'янки 18 вересня за наказом Курова. Натомість їх задіяли в поході проти повстанців Пилипа Хмари. Дорогою, в Новій Осоті, червоні знайшли відозви Хмари (хоча не з'ясовано, чи саме цього отамана вони були, бо Куров помилково вважав, що в Мотронинському монастирі містився штаб Хмари⁶⁹⁵).

Отримавши наказ іти через Нову Осоту та Китайгород у напрямку на Чигирин, 6-й батальйон на чолі з команди-

⁶⁹³ Д. 228. — Л. 46; Д. 231. — Л. 126а, 130—130 об., 136а; Б. В. Козельський. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство). — Х.: Державне видавництво України, 1927. — С. 71.

⁶⁹⁴ Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 337; Д. 227. — Л. 4, 62; Там же. — Д. 228. — Л. 28а.

⁶⁹⁵ Д. 5. — Л. 22 об.; Д. 231. — Л. 107, 110б.

ром однієї з рот Коротневим доєднався до Зведеного за-
гону начальника відділу ремонтування 1-ї Кінної армії Бо-
генгарда у Вищих Верещаках, щойно взятих тим із боєм.

Загін цей складався з ескадрону зразкового дивізіону
й кавалерійських курсів 1-ї Кінної, а також трьох піхотних
батальйонів ВОХР. 21 вересня, вже після кількох запеклих
боїв, він налічував 250 шабель і 300 штиків. З більш ніж
чотирьохсот осіб бойового складу 6-го батальйону треба
відняти 3-ю роту, відправлену до Фундукліївки (станція
в межах Олександрівки, тепер центр вищезгаданого райо-
ну Кіровоградської області).

Підвечір 19 вересня червоні атакували Цвітну, де, згідно
з донесеннями, три години билися з повстанцями, яких
було близько семи тисяч, і змусили їх відступити до лісу.
Утім, село Богенгард не зайняв, лише підпалив його з усіх
боків і відступив знову ж таки до Вищих Верещаків, де так
само знищив кілька хат. Під час бою Коротнев був по-
ранений, було вбито командира зразкового ескадрону.
Наступного дня Богенгард передав командування інспек-
тору кавалерії 1-ї Кінної армії Мурзіну⁶⁹⁶.

Про напад на Цвітну коротко згадує анонімний автор
«Истории банды Хмары», знайденої та опублікованої в пе-
рекладі українською Федором Шепелем. В ній зазначено, що
загону Хмари довелося відступити під натиском «Зінов'єв-
ської» кавалерійської школи — кавалерійські курси та інші
тилові підрозділи 1-ї Кінної армії тривалий час знаходилися
саме в Єлисаветграді (1924 р. перейменованій на Зінов'єв-
ськ) — і що село було підпалене.

Ці ж події докладно описав у своїх спогадах Михайло
Дорошенко, але його оповідь має небагато спільного з до-
несеннями червоних. З неї витікає, що головна сутичка
відбулася за невелике село Бурякове, що північніше Цвіт-
ної. З того, що збігається, треба відмітити відомості про

⁶⁹⁶ Д. 227. — Л. 22; Д. 228. — Л. 28а, 30; Д. 231. — Л. 676, 92—93, 95, 96 об., 98а, 104а.

1) прибуття додаткових сил ворога до Вищих Верещаків після того, як їх уже залишили повстанці; 2) школу старшин кінноти, розташовану в «Зінов'євську»; 3) якусь частину, охрещену автором теж кінною школою, що прибула з Бобринської — ймовірно, цей спомин пов'язаний із групою військ Бобринського району, до якої відносився 6-й батальйон ВОХР. Від'їзд Богенгарда до Єлисаветграда, можливо, став підставою для згадки про відступ туди всього його загону⁶⁹⁷.

Насправді ж зведений загін згідно з відданим йому наказом після 23 вересня мали використати безпосередньо проти Холодного Яру. Можливо, це має стосунок до опису наступу курсантів на Грушківку у спогадах Горліса-Горського (однак пам'ятаймо, що, згідно з автором, вони прибули з Києва і згодом мали їхати на врангелівський фронт, як деякі інші частини, що атакували Холодний Яр). А от 6-й батальйон ВОХР на чолі вже з іншим комроті — Бобровим — 20 вересня вдерся до Трилісів і Матвіївки. В останньому селі він деякий час провадив «чистку» та «выкачку» зброї⁶⁹⁸. Згодом батальйон брав участь у зайнятті Чигирина.

Як зазначено вище, група військ 2-ї Московської бригади діяла у складі Об'єднаної групи військ ВОХР, яку 18—20 вересня очолював командир 20-ї бригади Ремізов, після нього — командир 185-ї бригади Степанов. Також до складу групи ввійшли 46-а бригада на чолі з Рудольфом Фекете, який уже воював проти тамтешніх селян у травні 1919 р. на чолі 1-го Полтавського інтернаціонального полку, 75-а бригада та деякі дрібні частини. Групу підтримувала Дніпровська флотилія⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷ «Як ще були ми козаками». Історія отамана-самостійника Пилипа Хмари та його соратників, записана чекістами в тридцяті роки минулого століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917—1920 роках). — Кіровоград: Поліграф-Терція, 2002. — С. 107; М. Дорошенко. Стежками холоднороськими: спогади 1918—1923 років. — Філадельфія: накл. автора, 1973. — С. 83—85.

⁶⁹⁸ Д. 227. — Л. 67; Д. 231. — Л. 97, 98а, 113а.

⁶⁹⁹ Д. 227. — Л. 18—19, 59, 61, 64—66, 70, 79—79 об.; Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сборник документов. Т. 2. — М., 1968. — С. 310—315.

Історія протистояння між повстанцями центру Правобережної України та цією групою чи ще якимись червоними з'єднаннями має безпосередній стосунок до описаних у «Холодному Яру» подій, але потребує докладнішого вивчення та аналізу значно ширшого кола джерел. Поки що можна проілюструвати її кількома прикладами.

1-а Олександрійська повстанська дивізія 3 вересня зайняла (здається, лише на добу) Олександрію. Після поновлення контролю над містом червоним пощастило захопити наказ дивізії, підписаний Пилипом Хмарою, та жовто-блакитний прапор⁷⁰⁰. 13 вересня повстанці взяли Знам'янку — великий залізничний вузол, — але за два дні 46-а бригада вибила їх звідти. Одночасно червоні захопили й станцію Цибулеве, а також 17 вересня однойменне село, звідки, за відомостями командира 35-го батальйону залізничної охорони Губка, до лав повстанців пішло сімсот чоловіків. Та сама 46-а бригада, до речі, контратакувала холодноярців на південний схід від Черкас десь 10 жовтня⁷⁰¹.

Чигирин повстанці, за деякими даними, зайняли ще 1 вересня, але невдовзі, як випливає з інших джерел, мусили його залишити. Дослідникам треба зважати на те, що їхні відозви, як от неодноразово опублікована в сучасній літературі відозва від 8 вересня, друкувалися в той час, коли в місті ще перебували більшовики⁷⁰².

На Побережжі Дніпра діяли частини 75-ї бригади ВОХР — насамперед 322-й батальйон. 8 вересня біля Тарасівки (нині затоплена) він близько дев'яти годин бився з повстанцями

⁷⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 246. — Арк. 21; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 74 зв. — 75; Там само. — Спр. 713. — Арк. 13; Б. В. Козельський. Вказ. праця. — С. 69, 72—73; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Т. 3. — К.: Наукова думка, 1967. — С. 535.

⁷⁰¹ Д. 5. — Л. 35; Д. 228. — Л. 23; Д. 231. — Л. 35; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 250. — Арк. 32 зв.; Внутренние войска советской республики (1917—1922 гг.). — С. 518, 532—533.

⁷⁰² Р. Эйгеман. Указ. соч., — С. 9; Холодный Яр. 14-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2011. — С. 387—388; В. Ю. Сергєєв. На зламї. Збірник нарисів. — Кременчук: Піраміда, 2011. — С. 187.

отамана Мамая, які атакували Чигирин не вперше, потім переслідував їх у напрямку Тінків за допомогою канонерки. Загалом його операція проти Мамая тривала з 4 до 11 вересня; під час її проведення було розстріляно 37 повстанців та накладені контрибуції на декілька сел.

Невдовзі червоні з Чигирина втекли. Приблизно в цей час у місті, за агентурними відомостями, зібралось шість повстанських куренів і формувався сьомий. Чекали на Голого із захопленими у Цвітковому кулеметами, тим часом повстанцям допомагали селяни. Як повідомляв командир 75-ї бригади Ржевський, 322-й батальйон зайняв Чигирин знову 15 вересня, через два дні повстанці з другої спроби вибили його звідти. Вохривці відступили до Шабельників і Боровиці.

21 вересня 322-му батальйону наказали йти до Черкас, бо там більшовикам загрожували повстанці Голого (це знову повертає нас до питання їхньої взаємодії з холодноряцями). 29 вересня командир передавав відомості вже з-під Млієва⁷⁰³.

Українська наука втратила дуже багато, не створивши заздалегідь умови для безперервної праці вітчизняних фахівців над величезними масивами джерел, які зберігаються в російських архівах (звісно, за умов, коли не розсекречені повністю навіть ті, що стосуються подій 1917—1921 рр.) і мають неабияке значення для дослідження історії України, адже ці джерела подекуди містять без перебільшення унікальні відомості. Тепер у зв'язку із прямою агресією Росії проти нашої країни доступ до них може ускладнитися і для тих дослідників, які без державної чи суспільної підтримки мають змогу працювати в російських архівах.

⁷⁰³ Д. 227. — Л. 65; Д. 231. — Л. 51, 71, 80—81, 94, 98; Д. 233. — Л. 10—11; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 691. — Арк. 65, 74 зв. — 75; Там само. — Спр. 713. — Арк. 16.

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ДО БІОГРАФІЇ ЮРІЯ ГОРОДЯНИНА- ЛІСОВСЬКОГО (ГОРЛІСА-ГОРСЬКОГО)

На жаль, «Холодний Яр» не надто допомагає в дослідженні біографії автора — залишаються численні білі плями, насамперед що стосується його дитячих та юнацьких років. Тому викладені нижчі зауваги, здебільшого опубліковані в січні 2015 р. на сайті Historians як продовження «Джерелознавчого аналізу», подаємо окремою статтею.

Досі не вдається остаточно встановити дату й місце народження Городянина-Лісовського, його походження, дати навчання й початку військової служби. Головна причина цього — втрата всіх чи майже всіх метричних книг, що відносяться до повітів на теренах сучасної Полтавської області, серед інших і Полтавського повіту⁷⁰⁴. Дуже мало лишилося й документів навчальних закладів Полтави того часу, коли Городянин-Лісовський міг там перебувати.

Власне, всі доступні документальні джерела, що висвітлюють перші двадцять років його життя, і значна частина тих, в яких мова йде про наступні роки, складені з його слів і подекуди суперечать один одному. З'явилися вони не раніше 1920 р., і немає змоги перевірити, чи Городянин-Лісовський надавав укладачам документи на кшталт виписки з метричної книги чи свідоцтва про закінчення школи.

Щодо дати народження, то 4 січня 1898 р. подають усі документи, складені під час перебування Городянина-Лісовського в Карпатській Україні наприкінці 1938-го і на початку 1939 р., включно з автобіографією («Життєписом»).

⁷⁰⁴Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України. Т. 4: Метричні книги у фондах державних архівів Донецької, Івано-Франківської, Луганської, Одеської та Полтавської областей. — К., 2012. — С. 522, 524.

14 січня зазначене в метриці про шлюб з Галиною Талашук у Львові 26 листопада 1943 р. (ця ж дата є традиційною в родині письменника⁷⁰⁵).

Залишається нез'ясованим, чи це 4 або 14 січня за старим стилем (відповідно 16 або 26 січня за новим). (Не знаю, чи існують дослідження того, як часто народжені в Російській імперії пересували після 1918 р. власний день народження на 12 чи 13 днів пізніше. Здається, таких випадків було небагато.)

Варто зауважити, що перший, вочевидь, документ закарпатської епопеї Городянина-Лісовського є передруком нансенівського паспорта, виданого письменнику 1937 р. у Львові (мабуть, вдруге після 1932 р.). Текст, імовірно, було відтворено з голосу — одна людина читала, інша друкувала, — до того ж химерною сумішшю мов. Це не переклад з польської на «чесько-словацьку» мову, як вказують перші публікатори Ірина Гармасій і Роман Коваль, а паралельний текст французькою і польською, що з вини тих, хто укладав документ, скидається на чеську.

Ті, хто передруковував паспорт Городянина-Лісовського, без сумніву, припустилися помилок. Найочевидніша з них — спотворення імені його матері (див. нижче). Тому є всі підстави вважати, що «4 січня» з'явилося внаслідок їхньої неуважності, а в пізніших документах письменник лишив неправильну дату народження, щоб уникнути додаткової бюрократичної тяганини⁷⁰⁶.

Ще дві інші дати розглядаються як імовірні роки народження Городянина-Лісовського. Непевна дата «1900?»

⁷⁰⁵ Державний архів Закарпатської області. — Ф. 28. — Оп. 4. — Спр. 1607. — Арк. 1, 5—8, 10 (знайдено І. М. Гармасій; далі — ДАЗО); *І. Гармасій, Р. Коваль*. Додаток № 2 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи, спогади і лист. 1939 р. // *Ю. Горліс-Горський*. «Ми ще повернемося!»: Спогади. Повість. Поезії. Документи. Листування. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2012. — С. 348—351; *Р. Коваль*. Револьвер і перо // Там само. — С. 65; ЦДАЛ. — Ф. 201. — Оп. 4а. — Спр. 6861. — Арк. 180 зв. — 181; Копія № 870 з метричної книги на 1943 р. православної парохії церкви Св. Георгія у Львові, ч. 2 «Про шлюби». — Особистий архів Л. Янг-Лісовської; *Г. Гришко*. Лист до В. Паскаленка (Арсена) від 1 лютого 1994 р. // Там само.

⁷⁰⁶ ДАЗО. Вказана справа. — Арк. 8; *І. Гармасій, Р. Коваль*. Вказана праця. — С. 351.

з'явилася звідкись у статті про Горліса-Горського в «Енциклопедії українознавства», а також у кількох працях, що на неї спиралися⁷⁰⁷. Звісно, не варто виключати зміну ним самим року народження з 1900-го чи 1902-го на 1898-й через бажання вступити до російської армії (див. нижче), хоча така можливість викликає великі сумніви. Той самий 1900 рік бачимо в одному з матеріалів дослідженої в «Джерелознавчому аналізі» справи № 74561фп — але не в свідченнях власне Залізняка-Псевдосімянцева (як я нічого не прогледів). На допитах він казав лише, що йому 20 років, а порахував уже хтось інший⁷⁰⁸. Про 1898 р. у такому разі не йдеться.

Зрозуміло, звідки міг взятися 1902 рік — його містять матеріали справи, копію якої я отримав за допомогою співробітників ГДА СБУ, насамперед Володимира Бірчака. Справа, що змінила багато номерів, донедавна зберігалася в Державному архіві Вінницької області під № 28774пф. Деякі відомості з неї вже переказані в суто публіцистичній статті Ярослава Файзуліна, до якої повернемося згодом⁷⁰⁹.

Отже, «Георгій Георгійович Городянин» на допиті 28 жовтня 1924 р. каже, що йому 22 роки і що народився він 1902 р. у Тарноруді (тоді прикордонне російське містечко на Збручі). Походження Городянина-Лісовського з Полтавської губернії жодного сумніву не викликає, тому ці відомості треба вважати частиною його легенди як агента розвідки (УНР або Польщі). Названий 1902 р. не пов'язаний із намаганням здатися людиною, замолодою для участі в бойових діях — на тому ж самому допиті він свідчить, що з кінця 1918-го і десь до травня 1919 р. перебував у ДА УНР⁷¹⁰.

⁷⁰⁷Горліс-Горський Юрій // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Т. 2. — Paris — New York: «Молоде життя», 1955—1957. — С. 414; о. П. Олійник. Зошити: Мемуари. — К., 1995. — С. 160 (примітка); А. Боляновський. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939—1945). — Л., 2003. — С. 165.

⁷⁰⁸Галузевий державний архів Служби безпеки України. — Спр. 74561фп. — Арк. 4а, 4з, 51, 69. (Далі — ГДА СБУ.)

⁷⁰⁹ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 76503пф; Я. Файзулін. Маючи в перспективі розстріл, зрозумів: симуляція божевілья може стати для мене порятунком // Газета по-українськи. — 2016. — 20 вересня.

⁷¹⁰ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 76503пф. — Арк. 78—79.

Щодо місця народження, то село Демидівка Полтавського повіту (тепер Решетилівського району) зазначене як у перших свідченнях полоненого в травні 1920 р. «Юрка Залізняка», так і в «Реєстрі старшин, підстаршин та козаків 5-го стр. збірного Богдано-Дорошенківського куреня 2-ї бригади Запорозької дивізії, відзначившихся в боротьбі за визволення України», складеному на території Польщі 12 квітня 1922 р. (дата народження там відсутня; про публікацію див. «Археографічний аналіз»). «Село Демидів» традиційно вважалося малою батьківщиною письменника у колі його родичів і близьких друзів, що відбивають деякі сучасні публікації, — хоча Ігор Качуровський відтворив назву села правильно ще за часів СРСР⁷¹¹.

Усупереч тому, що Городянин-Лісовський із 1939 р. називав місцем свого народження винятково Полтаву⁷¹² (до чого деякі науковці поставилися некритично⁷¹³), перевагу все ж таки слід надати Демидівці. Суттєвий аргумент на користь такого припущення: ще за часів Другої світової війни в селі жило багато людей на прізвище Городянин (Павло і Федір Федоровичі, Іван Панасович та Іван Іванович загинули в лавах Червоної армії, Павло Іванович, який міг походити з Демидівки, був нагороджений 1945 р.)⁷¹⁴, а Віктор Павлович Городянин мешкає там і сьогодні.

Невелика плутанина виникає і з прізвищем Городянина-Лісовського. Під час служби в ДА УНР він користався лише його першою частиною. Це засвідчують спогади Валентина

⁷¹¹ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 29 зв.; *І. Качуровський*. Читаючи «Українську літературну енциклопедію» // Сучасність. — 1990. — № 7—8. — С. 254; *М. Слабошпицький*. Ще раз про Горліса-Горського і «Холодний Яр» // Народна газета. — 1992. — № 20; *о. П. Олійник*. Зошити: Мемуари. — К., 1995. — С. 160 (примітка); *А. Боляновський*. Вказана праця. — С. 165.

⁷¹²ДАЗО. Вказана справа. — Арк. 1, 5—8, 10; *І. Гармасій, Р. Коваль*. Вказана праця. — С. 348—351; *Р. Коваль*. Револьвер і перо // *Там само*. — С. 65.

⁷¹³*С. Козак*. Слідами життя Горліса-Горського // Літературна Україна. — 1995. — 17 серпня; *Є. Шморгун*. Той, що йде в життя // *Ю. Горліс-Горський*. Отаман Хмара. Твори. — Рівне, 2012. — С. 59.

⁷¹⁴Відомості з сайтів www.obd-memorial.ru та <http://podvignaroda.mil.ru>.

Сімянцева, згаданий «Реєстр» 1922 р., знайдені Віктором Моренцем інші документи, складені після повернення по-встанця з Холодного Яру до ДА УНР, включно з власноруч написаним рапортом від 28 квітня 1921 р.⁷¹⁵ (про хибну публікацію рапорту див. «Археографічний аналіз»), і досі ніким не опубліковані, здається, документи з фонду 5-го стр. збірного Дорошенко-Богданівського куреня 1921 р.⁷¹⁶ У всіх документах він значиться як Юрко Городянин, спогади ж Сімянцева відбивають еволюцію офіцера в письменника: «Ю. Горліс-Горський (тепер його так знають, а тоді звався він інакше — Юрко Городянин)»⁷¹⁷.

А от у львівський період життя вояка-літератора (1932—1938), коли він користався найвідомішим із власних псевдонімів — Горліс-Горський, — перевага надавалася другій частині прізвища. Видавництво, яке він заснував і де видав щонайменше дві власні книжки, називалося «Видавництвом Юрія Лісовського». Деякі львів'яни вважали, що то було його справжнє ім'я⁷¹⁸. Також лише друга частина прізвища потрапила до статті в «Енциклопедії українознавства».

Джерела наступного, закарпатського, періоду та метрика 1943 р. подають обидві частини прізвища. Городянин-Лісовською звалася і його дружина Галина (доки не овдовіла й не вийшла за Василя Гришка), про що свідчить її лист до ной-ульмських «Українських вістей» від 19 червня 1949 р.

⁷¹⁵ В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Додаток № 1 до біографії Юрія Горліса-Горського. Документи. 1921—1922 рр. // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»... — С. 334—345.

⁷¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3229. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4 зв., 26, 37, 68 зв. — 69, 78 зв. — 79, 86 зв., 88 зв.

⁷¹⁷ В. Сімянцев. Роки козакування: спогади. — Філадельфія: накл. автора, 1976. — С. 68.

⁷¹⁸ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 174 (далі посилання на цей твір Горліса-Горського без імені автора незалежно від видання); Оголошення // Діло. — 1934. — 12 жовтня; Вістник. Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. — Річник II, т. IV, кн. 10. — 1934. — С. 776; Ю. Горліс-Горський. Спогади. — Л.: накл. автора, 1935. — С. 157; Дажбог. — Л., 1935. — № 6. — С. 16; Ю. Горліс-Горський. Тюремні поезії. — Л.: Ю. Лісовський, 1937; О. Тарнавський. Літературний Львів, 1939—1944: спомини. — Л.: Просвіта, 1995. — С. 120; Б. Горбовий. До історії видань роману «Холодний Яр» // Холодний Яр. — Л.: Тріада Плюс, 2014. — С. 31, 32, 34; Листи, документи та світліни // Там само. — С. 517, 523, 530.

Нарешті, в останньому відомому документі, який умовно можна вважати прижиттєвим, — свідоцтві про народження (25 вересня) доньки письменника Лариси, складеному німецькою мовою в Ульмі 1 жовтня 1946 р., коли його вже вбили (родина та близькі ще кілька років сподівалися, що він просто зник) — натрапляємо на чи не найекзотичніший варіант: Georg von Horodianyn⁷¹⁹.

Дуже мало відомо про батьків Городянина-Лісовського. Трапляються твердження, ніби його батько був офіцером російської армії. Першим, здається, про це написав Роман Федорів у передмові до видання «Холодного Яру» 1992 р. Єдиним відомим мені джерелом таких тверджень є лист Галини Гришко від 1994 р.⁷²⁰

На жаль, у фонді 409 Російського державного військово-історичного архіву, де зберігаються послужні списки офіцерів, не знайшлося нічого про Городянина(-Лісовського). Офіцери на прізвище Лісовський були, але, по-перше, серед них не трапилося нікого з Полтавщини, по-друге, як засвідчують наведені вище прізвища родичів письменника з Демидівки, відкидати частину «Городянин» немає жодних підстав.

Зрозуміло, що охрестили й батька, й сина ім'ям Георгій (Російська православна церква почала хрестити ім'ям Юрій після канонізації 1992 р. Юрія Новицького⁷²¹). Син у найперших відомих нам джерелах значиться як Юрко. Вже кілька разів я згадував його холодноярський псевдонім — Юрко Залізник⁷²². У «Ресстрі» 1922 р. наведене повне ім'я: Городянин Юрко Георгійович. Отже, як бачимо, батька він спочатку вказував за офіційним іменем, а пізніше, у зга-

⁷¹⁹ *О. Шугай*. Іван Багряний: Нове й маловідоме. Есеї. Документи. Листи. Спогади. Нотатки. Факти. — Кн. 2. — К.: Смолоскип, 2013. — С. 38; Geburtsurkunde № 1000/1946. — Особистий архів Л. Янг-Лісовської.

⁷²⁰ *Р. Федорів*. Про документ часу й таємничого автора «Холодного Яру» // Холодний Яр. — Л.: Червона калина, 1992. — С. 7—8; *Г. Гришко*. Вказана праця.

⁷²¹ www.patriarchia.ru/db/text/526284.html.

⁷²² Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 38, 44; ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 2, 20 зв., 21, 29 зв., 36, 37.

даних документах кінця 30-х і 40-х рр., уже за родинним — тому з сина Георгія перетворився на сина Юрія (у джерелах польською обидва: Jerzy⁷²³). Вище зазначалося, що на Поділлі в 20-х рр. він уже й сам називався Георгієм.

Непроста справа і з матір'ю Городянина-Лісовського, чиє дівоче прізвище згідно з метрикою 1943 р. було Соколовська. У листі від 1994 р. Галина Гришко стверджує, що та походила з польського аристократичного роду⁷²⁴. Вочевидь, слова п. Гришко стали єдиним джерелом того, що потрапило до літератури.

До того ж Р. Коваль, не перевіривши двомовний оригінал метричного запису в ЦДІАЛ, перекрутив ім'я матері Городянина-Лісовського — замість Людвіки (польською: Ludwika) в його працях бачимо «Людвину». Правильне ім'я — Людвіка — чітко подає оригінал «протоколярного проголошення» з Закарпаття, опублікованого Ковалем з тією ж помилкою. Відтворив цю помилку й Богдан Горбовий, який виправив інші вади публікації копії метрики про шлюб⁷²⁵.

У передрукованому на Закарпатті тексті нансенівського паспорта Городянина-Лісовського (див. вище) ім'я його матері спотворили ще химерніше — Людвіка стала «Ядвігою». Імена ці римуються, що свідчить на користь того, що передруковували документ саме з голосу.

Питання, про які йшлося вище, дехто може назвати дрібницями, бо вони аж ніяк не наближають до розуміння того, ким був Городянин-Лісовський як людина, вояк і письменник. Інша річ — з'ясувати, чи справді під час Першої світової війни, додавши собі років, він добровільно пішов до лав

⁷²³ ДАЗО. Вказана справа. — Арк. 8; ЦДІАЛ. Вказана справа. — Арк. 180 зв.

⁷²⁴ Коваль Р. Револьвер і перо... — С. 65; Г. Гришко. Вказана праця.

⁷²⁵ ДАЗО. Вказана справа. — Арк. 7; ЦДІАЛ. Вказана справа. — Арк. 180 зв.; Р. Коваль. Револьвер і перо... — С. 11, 65; І. Гармасій, Р. Коваль. Вказана праця. — С. 350; Б. Горбовий. Вказана праця. — С. 22—23.

російської армії, навіть більше — вступив до такої непересічної частини, як Кавказька туземна кінна дивізія (вона ж «Дика»).

На перші згадки про це натрапляємо в свідченнях Псевдосімянцева в травні 1920 р. (див. «Джерелознавчий аналіз»): *«Был вольноопредел. I разряда в Кабардинском полку (николаевское время)», «...поступил добровольцем в 1916-м году, вольноопределяющийся», «...в 1916 году я добровольно поступил в проходивший через Волчанск Кабардинский полк Туземной дивизии в качестве вольноопределяющегося. <...> На фронте был одно время ранен. <...> Уехал домой в Полтавскую губ. в августе 1917 года по демобилизации»*⁷²⁶.

Мова йде про добровільну службу, адже в мирний час Городянин-Лісовський підлягав би призову лише наприкінці 1919 р. Проте війна змусила російський уряд прискорити призов. Черга до тих, кому виповнилося вже 19 років, тобто і до Городянина-Лісовського (якщо він народився таки 1898 р., а не додав собі років) мала дійти в лютому 1917 р. — з огляду на це не варто виключати, що його все ж таки призвали⁷²⁷.

На допиті 1924 р. він повторює, що добровільно пішов до російської армії в 1916 р. — але вже не до «Дикої дивізії», а до команди розвідників при штабі 11-ї армії; після закінчення курсів був переведений до штабу 7-го Сибірського корпусу, потім, уже в 1917 р., — до 46-го Сибірського полку 12-ї дивізії того ж корпусу (на той час полк справді перебував у названих дивізії та корпусі)⁷²⁸.

Служба Юрка Городянина в російській армії згадується і в «Реєстрі» 1922 р., на жаль, дуже коротко: *«В був. російську армію вступив добровільно в 1916 р.»*. Поза тим рік початку

⁷²⁶ ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 37, 51, 57.

⁷²⁷ Н. Н. Головин. Военные усилия России в мировой войне. Т. 1. — Париж: Товарищество объединенных издателей, 1939. — С. 80; М. В. Оськин. Проблема резерва для генерального наступления русской армии в 1917 г. // Вопросы истории. — 2011. — № 8. — С. 146.

⁷²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 76503пф. — Арк. 78—78 зв.

служби той самий, що й у свідченнях (шістка в «1916» прочитується чітко, з п'ятіркою її складно сплутати)⁷²⁹.

Варто звернути на це особливу увагу, бо з часом Городянин-Лісовський вирішив пересунути початок власної військової кар'єри на рік раніше — вперше, мабуть, у книжковому варіанті «Холодного Яру», де мова йде, без сумніву, про серпень чи вересень 1920 р.: «*За п'ять років на фронтах довелося...*» Те саме у виданих 1935 р. «Спогадах», де автор оповідає, як впливає з контексту, про події 1923 р.: «*Вісім років назад, коли недалеко мого коня уперше розірвалося гарматне стрільно...*»⁷³⁰

Саме 1915-й бачимо і в «Життєписі» 1939 р. Там автор ще раз зазначає, що почав служити в Кабардинському полку — тепер вже «Окр. Кавказької дивізії», — додавши ще одну деталь: «*У 1916 р. скінчив військову школу (Новочеркаську козачу) в ранзі хорунжого*». Чи треба розуміти так, що після цього Городянин-Лісовський повернувся до полку, — незрозуміло. Натомість те, чому він міг промовчати про отриманий унаслідок навчання ранг молодшого офіцера на допитах 1920 р., — зрозуміти просто.

Підтверджує послідовність Городянина-Лісовського в такому пересуванні початку військової кар'єри й лист його вдови від 1994 р.: «*Юрко твердив, що він додав собі 4 роки, щоб його прийняли до війська*»⁷³¹. Спомин Галини Гришко, а саме ці «4 роки», засвідчує, що Городянин-Лісовський не завжди казав правду навіть власній дружині. По-перше, тому що не враховане прискорення призову під час війни, по-друге, ані 1915-й, ані 1916 рік як дата початку його служби довіри не викликає з огляду на те, що він у зовсім

⁷²⁹ЦДАВО України. — Ф. 3275. — Оп. 1. — Спр. 5а. — Арк. 23; Там само. — Ф. 3217. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 37 зв.; В. Моренець, В. Карпенко, Р. Коваль. Вказана праця. — С. 336.

⁷³⁰Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 171; Ю. Горліс-Горський. Спогади. — Л.: накл. автора, 1935. — С. 61.

⁷³¹І. Гармасій, Р. Коваль. Вказана праця. — С. 351—352; Г. Гришко. Вказана праця.

різних обставинах називав один і той самий полк — Кабардинський.

Як би не хотілося побачити колись у першій науковій біографії Городянина-Лісовського рядки про яскравий початок його дорослого життя в лавах «Дикої дивізії», джерела спростовують такі припущення. Переглянувши всі муштрові накази Кабардинського полку від 1915 і 1916 рр., жодної згадки про Городянина-Лісовського я в них не знайшов⁷³², — а його призначення до якоїсь сотні Кабардинського полку мусило б обов'язково відобразитися в одному з наказів. (Інша справа з муштровими наказами від 1917 р.: дивізійні збереглися лише частково, починаючи з 6 квітня, і не завжди читаються⁷³³; полкових немає зовсім.)

Що стосується Новочеркаського козачого воєнного училища, то документів за відповідні роки його фонд у РДВІА не має⁷³⁴, але Сергій Волков, провідний дослідник російського офіцерського корпусу часів Першої світової та Громадянської воєн, запевнив мене, що серед випускників училища Городянина-Лісовського не було.

Сумніви щодо початку військової кар'єри Городянина-Лісовського підсилює ще одне його твердження. Службу в «Дикій дивізії», якщо не враховувати свідчення 1920 р., вперше згадано в журнальному варіанті «Холодного Яру» (січень 1933 р.) під час розповіді про Чорноту: *«Як виявилось, ми оба почали військову службу в кавказькій кавалерії під командою князів Хана-Нахічеванського та Султан-Гірея і оба хапнули магометанської воєнної етики»*. У книжковому варіанті цю тему розвиває репліка власне Чорноти: *«От ти служив між кавказцями»*⁷³⁵.

⁷³² РГВИА. — Ф. 3641. — Оп. 1. — Д. 27, 49—51.

⁷³³ РГВИА. — Ф. 3530. — Оп. 1. — Д. 93, 152.

⁷³⁴ РГВИА. — Ф. 1037.

⁷³⁵ Ю. Горліс-Горський. Рік в Холодному Яру // Літопис «Червоної калини». — 1933. — № 1. — С. 15; Холодний Яр. — Л., 1934. — С. 22, 33.

Із цих слів випливає, що Городянин-Лісовський усупереч власним зізнанням у 1920 р. і «Життєпису» 1939 р. мав би служити не в Кабардинському, а в Черкеському полку «Дикої дивізії», бо саме в останньому були офіцерами всі чотири Султан-Гіреї, відомі визнаному фахівцю з історії дивізії Олєгові Опришку. З них Келеч (Клич) Султан-Гіреї командував 2-ю сотнею у період від формування полку до середини вересня 1916 р., потім був у тому ж полку на вищих посадах. Крим Султан-Гіреї був переведений туди 1915 р., наприкінці квітня за старим стилем, і починаючи з 1916 р. час від часу виконував обов'язки командира Черкеського полку, а в серпні 1917 р. офіційно зайняв цю посаду⁷³⁶. (Утім серед нижніх чинів Кабардинського полку був Султан-Гіреї Сахінгіреєв, призначений наприкінці лютого 1916 р. до 4-ї сотні⁷³⁷.)

Згадка ж про хана Гусейна Нахичеванського не дозволяє відкинути ані Кабардинський, ані Черкеський полки — бо хан очолював 2-й кавалерійський корпус, до складу якого «Дика дивізія» входила з кінця 1914 р. аж до 1917 р., — але обмежує будь-яку з цих можливостей хронологічно. 4 (17) квітня 1915 р. хана контузило вибухом австрійського стрільна, і через чотири дні, тобто ще до появи у корпусі Крима Султан-Гірея, він поїхав лікуватися, склавши тимчасово командування. До корпусу хан Нахичеванський вже не повернувся, і в листопаді 1915 р. його зняли з посади офіційно⁷³⁸. Отже, перебування Городянина-Лісовського в 1916 р. у лавах «Дикої дивізії» під командуванням хана Нахичеванського було просто неможливим.

Плутанина в передмові до «Холодного Яру», де автор замість найясніших князів Воронцових згадує графів

⁷³⁶ РГВИА. — Ф. 3644. — Оп. 1. — Д. 33. — Л. 168; Там же. — Д. 36. — Л. 234; О. Л. Опришко. Кавказская конная дивизия. 1914—1917: Возвращение из забвения. — 2-е изд. — Нальчик: «Эль-Фа», 2007. — С. 49, 125—126, 184, 190, 215, 329, 342, 357, 358, 395.

⁷³⁷ РГВИА. — Ф. 3641. — Оп. 1. — Д. 49. — Л. 70—70 об.

⁷³⁸ Там же. — Д. 27. — Л. 125; Дневники императора Николая II. — М.: ЦГАОР СССР, «Орбита», 1991. — С. 527; О. Л. Опришко. Указ. соч. — С. 58—59, 272, 289, 312; Э. Э. Исмаилов. Нахичеванский Гусейн-хан // Георгиевские кавалеры — азербайджанцы. — М.: Герои отечества, 2005. — С. 164—166.

Воронцових-Дашкових, можна пояснити впливом відомостей про Кабардинський полк, позаяк граф Іларіон Воронцов-Дашков командував цим полком у період від його формування до початку квітня 1916 р.⁷³⁹ Звідси можна зробити висновок, що Городянин-Лісовський дещо знав про дивізію та полк (про хана Нахичеванського й Воронцова-Дашкова насамперед, ніде не згадуючи Михайла, молодшого брата царя й начальника дивізії в 1914—1916 рр.), але це були відомості, що стосувалися 1914—1915 рр.

Отже, твердження Городянина-Лісовського про добровільний вступ до одного з полків «Дикої дивізії» викликають серйозні сумніви, але остаточно можна виключити лише те, що він у 1915-му чи в 1916 р. потрапив до Кабардинського полку, про який двічі згадував. Наявні документи Черкеського полку не дають змоги зробити певного висновку (інша річ, що про цей полк він прямо не писав), так само нічого не можна стверджувати про його службу в першій половині 1917 р. або про можливість перебування в лавах 7-го Сибірського корпусу.

Також матеріали справи № 74561фп ГДА СБУ дають змогу зробити певні припущення щодо подій у житті Городянина-Лісовського на початку 1919 р. У «Джерелознавчому аналізі» зазначено, що Павло Городянин, його двоюрідний брат, став хорунжим 4-го гетьмана Богдана Хмельницького пішого полку лише на початку листопада 1918 р., а власне Юрій мусив потрапити до полку ще пізніше — під час відступу з-під Харкова до Дніпра та переходу на Правобережжя (січень або перші дні лютого 1919 р.).

До свідчень Городянина-Лісовського в травні 1920 р. треба підходити з обережністю — він удавав з себе Валентина Сімянцева, чию біографію знав не дуже добре, тому в його словах перемішані не завжди точні відомості про останньо-

⁷³⁹ О. Л. Опрышко. Указ. соч. — С. 14, 243.

го, правдива розповідь про себе й відверта неправда. Коли він, наприклад, говорить, що закінчив сільськогосподарське училище в Вовчанську, це відсилає до спогадів Сімянцева про навчання в Липковатівському сільськогосподарському інструкторському училищі⁷⁴⁰. У будь-якому разі архів Полтавської області не містить жодних фондів ані реальних, ані сільськогосподарських училищ.

Інша справа — розповідь про вступ біля Кременчука на початку 1919 р. до Вовчанського партизанського загону, який очолював двоюрідний брат «Семенцев Николай Афанасьевич». Зрозуміло, що насправді то була ДА УНР, а двоюрідного брата звали Павло Городянин, але про все інше брехати підстав він начебто не мав. Тобто з його слів ми можемо припустити, що до Богданівського полку він дійсно перейшов на початку 1919 р., як через півстоліття писав справжній Сімянцев.

Кременчук (зайнятий більшовиками 1 лютого 1919 р.) як місто, в якому Городянин-Лісовський долучився до богданівців, викликає сумніви. Сімянцев згадував, що їхня сотня відступала значно східніше — від Самійлівки (тепер Близнюківського району Харківської області) на Новомосковськ і Катеринослав. Про такий маршрут відступу писав тодішній командир полку Степан Лазуренко, зауваживши, що до Катеринослава полк прибув 20 січня й брав участь у захисті міста від червоних. Інший богданівець, Степан Самійленко, писав про бої полку, які точилися на початку 1919 р. ще далі на південний схід — біля Синельникового й Павлограда⁷⁴¹. Звідки ж така плутанина? Яка різниця слідчому — Кременчук або Катеринослав? У помилку повірити важко, адже події розділяло трохи більше року.

⁷⁴⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 47, 51, 57; В. Сімянцев. Роки козакування: спогади... — С. 9.

⁷⁴¹ ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 57; В. А. Антонов-Овсенко. Записки о гражданской войне. Т. 3. — М.—Л.: Гос. воен. изд-во, 1932. — С. 195; В. Сімянцев. Роки козакування: спогади... — С. 68; С. Лазуренко. Богданівський полк // Календар «Свободи» на 1960 рік. — Jersey City: Ukrainian National Association [б.р.]. — С. 113; С. Самійленко. Дні слави (спогади полковника української армії). — Нью-Йорк: УВАН, 1958. — С. 79—80.

Одна з можливих відповідей на це питання: Сімянцев помилився з датою та місцем. Майбутній письменник справді приєднався до богданівців тоді, коли «аж боліли очі від іскристого снігу», — але в березні і вже на Поділлі (треба врахувати й те, що тоді він уже хворів на поворотний тиф). Така нібито химерна реконструкція пов'язана з двома згадками Городянина-Лісовського про службу в 60-му полку ДА УНР. Перша, коли він казав, що був лише писарем і що полк не брав участі в бойових діях проти червоних, — на допиті 1924 р. Друга, коли він назвав себе командиром кінної сотні, — у «Життєписі» 1939 р.⁷⁴²

60-й полк ім. Кармелюка — маловідома частина, майже всі відомості про яку мені надав провідний спеціаліст із військової історії Перших визвольних змагань Михайло Ковальчук. Отже, полк було сформовано на початку 1919 р. на Поділлі в складі 20-ї дивізії, командував ним з 16 січня Микола Зембицький. У дивізії панували «нейтральні» настрої. Полк від боїв з більшовиками відмовився, тому в перші дні березня влада УНР його роззброїла. Дехто з нього, насамперед старшини, приєднався до частин Запорозького корпусу (куди входили богданівці) і відступив разом із ними від Вінниці до Вапнярки, а вже в квітні — через заняту румунами Бессарабію до Галичини⁷⁴³. Так і розповів про свою подальшу долю Городянин-Лісовський на тому ж допиті 1924 р.

Реконструкція не суперечить короткому спомину Горліса-Горського про його мандрівку через Бессарабію⁷⁴⁴, але не узгоджується з тим, що відомо про його службу в курені ім. Яна Кармелюка (від початку повстання проти гетьмана — 2-му, пізніше, після відступу через Бессарабію, —

⁷⁴² ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 76503пф. — Арк. 78 зв. — 79; І. Гармасій, Р. Коваль. Вказана праця. — С. 352; В. Сімянцев. Роки козакування: спогади... — С. 96—97.

⁷⁴³ М. Ковальчук. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // Військово-історичний альманах. — 2008. — № 1. — С. 38—40; Я. Тинченко. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). — К.: Темпора, 2007. — С. 176.

⁷⁴⁴ Ю. Горліс-Горський. Великдень на сусідах // «Ми ще повернемось!»... — С. 91—95.

23-му полку того ж самого Запорозького корпусу). Це не 60-й полк попри подібність назв. У «Джерелознавчому аналізі» зазначено, що жодних твердих доказів служби Городянина-Лісовського в курені та полку ім. Яна Кармелюка немає, є лише світлина, опублікована 1938 р. за незрозумілих обставин — з підписом, що говорить про його перебування молодшим старшиною в курені вже наприкінці 1917 р. Інше видається можливим реконструювати з опертям на згадки про його перебування в Харкові тощо. Таким чином, питання лишається нерозв'язаним.

Важливо дещо додати й про дату втечі Городянина-Лісовського та нетривале життя в Радянському Союзі під чужим ім'ям, після чого він перетнув кордон і розпочав свою літературну кар'єру в 2-й Речі Посполитій. На жаль, чергова помилка Р. Коваля, який сам собі суперечить, переходить із видання у видання (і красномовно свідчить про середній рівень його читачів), зрештою потрапляє до праць інших дослідників — ідеться про післямову Лілії Овдійчук до перевидання антисталінського памфлету Горліса-Горського, передмову (мабуть, Віталія Масненка) до черкаських видань «Холодного Яру», згадану статтю Я. Файзуліна, де читаємо: «У квітні 1932-го втік із Херсонської психіатричної лікарні. Перебрався до пігпольського Львова» (прикметно, що про рік у СРСР — ані слова) тощо⁷⁴⁵.

Вдова письменника в листі від 1994 р. не могла чітко назвати рік перетину кордону⁷⁴⁶, але самих лише наведених у збірці «Ми ще повернемося!» відомостей Р. Ковалю вистачило б, щоб датувати втечу з Херсона 1931-м. По-перше, в опублікованому там «Життєписі» 1939 р. Городянин-Лісовський написав, що перебував у тюрмах

⁷⁴⁵ Л. М. Овдійчук. Холодні яри життя Юрія Горліса-Горського // Ю. Горліс-Горський. Ave diktator! — Рівне: Рівненське обласне об'єднання товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1998. — С. 20; Холодний Яр. — Черкаси: Віддуння-плюс, Інтролігатор, 2011. — С. 5, 8; Я. Файзулін. Вказана праця.

⁷⁴⁶ Г. Гришко. Вказана праця.

у 1924—1931 рр. По-друге, Р. Коваль наводить відомості про тривалу подорож утікача Радянським Союзом, його кількомісячне працевлаштування в Нижньому Новгороді і відразу ж за цим — спомин майбутньої дружини письменника про те, що Великдень 1932 р. (1 травня) вони святкували разом у Рівному. Це ніяк не узгоджується з його твердженням про те, що Городянин-Лісовський утік у квітні 1932 р. і перетнув кордон наприкінці того ж року⁷⁴⁷.

По-третє, остаточно крапки над «і» розставляє «Червоний Чортополох», де автор пише: *«По втечі з большевицької в'язниці у 1931 р. я з відповідними чужими і сфальшованими документами працював 7 місяців на Автострої у Нижньому Новгороді»*. Вочевидь, цю книжку Горліса-Горського Р. Коваль просто не читав. Так само не читав він і «Живе обличчя червоного сфінкса» (попри те що згадує обидва твори в передмові до першого ж перекрученого ним видання «Холодного Яру»), тому в докладних начебто біографіях Городянина-Лісовського немає ані слова про твердження втікача, що два місяці перед перетином кордону він провів у Копильському районі Білорусі на посаді інспектора⁷⁴⁸.

Насамкінець слід додати, що десь у США, можливо, досі припадає пилком частина архіву Галини Гришко, що лишилася після обох чоловіків-письменників. Іншу частину цих документів отримав від неї та оприлюднив Р. Коваль.

⁷⁴⁷ Р. Коваль. «Ми ще вернемось!» // Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. — 14-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 12—15; Р. Коваль. Револьвер і перо // Ю. Горліс-Горський. «Ми ще повернемось!»... — С. 31—32; І. Гармасій, Р. Коваль. Вказана праця. — С. 352.

⁷⁴⁸ Ю. Горліс-Горський. Живе обличчя червоного сфінкса // Наш клич (Львів). — 1933. — № 20. — С. 2; № 21. — С. 2; Ю. Горліс-Горський. Червоний чортополох (Червона армія в світлі дійсності): На основі матеріалів, оголошених у Совітах і за кордоном, та власних спостережень під час побуту в ССРСР. — Львів: накл. В. Кунанця, 1935. — С. 34; Р. Коваль. Україна... Чому це слово таке болюче? // Холодний Яр. — Київ—Львів—Дрогобич: Відродження, 2006. — С. 6.

Сам він стверджує, що зберігає в себе все⁷⁴⁹, але зрозуміло, що до його тверджень і публікацій треба ставитися з обережністю. З іншого боку, за відомостями Олексія Коновала, скарбника Фондації ім. Івана Багряного, чимало паперів Горліса-Горського було втрачено в США близько півстоліття тому, а тому не можна виключати, що в Сполучених Штатах залишків його архіву вже немає.

Також не з'ясовано, чи існує ще документальна стрічка про Карпатську Україну, частково кольорова, в якій Городянин-Лісовський з'являється серед інших українських діячів⁷⁵⁰.

Також у романі Уласа Самчука згадано, що Горліс-Горський («Гаріс-Морський») наприкінці 1938 р. відкрив у Хусті «молочарню» і що її «старанно зафільмував» Петро Лисюк («молодший Лисняк»)⁷⁵¹.

⁷⁴⁹ Р. Коваль. «По соломинці, по крупинці збирав я мозаїчний портрет утраченої України» // Березіль. — 2014. — № 7—8. — С. 108.

⁷⁵⁰ С. Лунін. Чи пропала «Україна в огні»? // Українська культура. — 2016. — № 5. — С. 70—73.

⁷⁵¹ Улас Самчук *Солнце з заходу* // Свобода (Джерсі-Сіті). — 1949. — 21 січня.

КУБАНСЬКИЙ КОЗАК, ХОЛОДНОЯРЕЦЬ АНДРІЙ ЧОРНОТА ТА ЮРІЙ ДРОБОТКОКСЬКИЙ, ЩО ПРОХОДИК ЗА СПРАКОЮ «ЗАПОКІТ»

Одним із нерозв'язаних питань історії Холодного Яру є постать кубанського козака Андрія Чорноти, якого Юрій Городянин-Лісовський зображує в спогадах людиною з ґрунтовною освітою й колишнім вояком «Дикої дивізії» (де нібито почав військову кар'єру й він сам), а саме молодшим офіцером.

Горліс-Горський стверджує, що той служив деякий час у армії УНР і став одним із найвидатніших повстанських ватажків: «Після смерти Компанійця без жадного офіційного призначення всі признавали Чорноту начальником»⁷⁵². Наприкінці літа 1920 р., згідно з цими спогадами, Чорноту в Холодноярській бригаді призначили командувати кінною сотнею 1-го куреню (головного). Він залишався на цій посаді під час запеклих боїв у вересні й жовтні⁷⁵³. Але текст змушує думати, що авторитетом він користувався значно більшим, ніж інші сотники.

Цього Чорноту не слід плутати з Чорнотою, чиє справжнє прізвище було, мабуть, Чаплін — разом із отаманом Біленьким останній керував загоном під Диканькою й Чутовим. Обох нібито вбили в серпні 1920 р., хоча Біленький насправді здався 8 квітня 1921 р.⁷⁵⁴ Також Чорнотою звали

⁷⁵² Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — 3-є вид. — Л.: Рекорд, 1938. — С. 29, 36—37.

⁷⁵³ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 218; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Л.: Дешева книжка, 1937. — С. 14, 76.

⁷⁵⁴ И. П. Габинский (Каляев). Воспоминания о повстанческом движении на Киевщине — Полтавщине // Летопись революции. — 1926. — № 2 (17). — С. 29; Б. В. Козельский. Шлях зрадництва й авантур (петлюрівське повстанство). — Х.: Державне видавництво України, 1927. — С. 132; Внутренние войска советской республики (1917—1922 гг.). — М.: Юридическая литература, 1972. — С. 506; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг. — К.: Политиздат Украины, 1971. — С. 282.

півсотенного 144-ї Надбужанської дивізії подільського отамана Хмари⁷⁵⁵.

На відміну від інших провідних отаманів, про Чорноту в радянських документальних джерелах і спогадах, так само як і в публікаціях, досі не знайшлося нічого. Це дивує, бо там неодноразово згадуються брати Чучупаки, Іван Деркач, Іван Петренко тощо. Особливо прикметна відсутність Чорноти у складеному 18 вересня 1920 р., під час чергового наступу окупантів на Холодний Яр, «списку бандитів», де значаться лише відомі військові й політичні діячі: Хмара, Деркач, Гребенюк (мабуть, Гриб у «Холодному Яру»), Ільченко, Дзигар, Панченко, Бінський, Кваша, Кобзар, «Левадный безрукий» (відомостей про якого теж обмаль), Семен Чучупака, Пономаренко⁷⁵⁶.

До того ж нічого невідомо про офіцера російської армії на прізвище Чорнота (послужного списку немає) чи хоча б вершника Кабардинського або Черкеського полків, де він нібито служив разом із автором «Холодного Яру» (судячи з тих документів 1915—1916 рр., які я мав нагоду переглянути). Не траплялися, вочевидь, нікому й джерела, які підтверджували б його службу в армії УНР.

З іншого боку, холодноряець Чорнота згаданий у листі Пилипа Постоленка, який автор «Холодного Яру» переповідає у додатку до 2-ї частини (власне лист, мабуть, не зберігся). Прикметно, що Постоленко закидає авторові перебільшення значення Чорноти.

Третє і останнє, мабуть, відоме до 2013 р. джерело — спомини Михайла Дорошенка «Стежками холодноряськими». Утім, ці спомини рясніють курйозними помилками. Так, Дорошенко, не знаючи або забувши про Івана Деркача, стверджує, що «Деркач» — псевдонім, який узяв собі спершу Василь Чучупак, а після його загибелі — Чорнота. Чучупак, згідно з Дорошенком, гине роком пізніше, ніж

⁷⁵⁵ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 1 тощо.

⁷⁵⁶РГВА. — Ф. 1940. — Оп. 1. — Д. 228. — Л. 21а.

насправді це сталося, Чорнота ж піддається більшовикам влітку 1923 р. тощо⁷⁵⁷.

Саме тому велику цінність має свідчення Гната Зінкевича на допиті в Єлисаветградській ЧК про одного з тих, кого скликали для нападу на Новомиргород 6 (?) травня 1920 р.: «На собрании казаков в Матроновском лесу явилось 33 человека <...> Из Мельников — Чернота Андрей (на хуторах), кубанский казак». Ще раз Зінкевич назвав Чорноту на допиті в особвідділі 1-ї Кінної армії 25 травня⁷⁵⁸. Це не лише місце для сумніву — серед холоднорців дійсно була людина, яка називала себе кубанцем Андрієм Чорнотою. Чи справжня ця ідентичність, чи прибрана — залишається незрозумілим.

Із спроб встановити особу Чорноти мені відома лише гіпотеза Романа Ковалю. Також зауважуючи, що згадок про Чорноту в документальних джерелах немає, він стверджує, що це псевдонім Юрія Дроботковського, який походив із Єлисаветградського повіту, був захоплений ГПУ в Єлисаветграді 11 вересня 1922 р., засуджений до розстрілу 2 лютого 1923 р. і загинув під час повстання в Лук'янівській в'язниці 9 лютого⁷⁵⁹.

Це не так — мова йде про двох чи трьох різних осіб. Невідомо, чи був той чоловік (далі — полонений або Псевдодроботковський) справжнім Андрієм Чорнотою, чи користувався колись таким псевдонімом, чи, найімовірніше, не мав стосунку до холоднорця Чорноти (докладніше

⁷⁵⁷ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 367—368; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 6; М. Дорошенко. Стежками холоднорськими: спогади 1918—1923 років. — Філадельфія: накл. автора, 1973. — С. 55, 67, 96—113, 126, 152—161, 197, 201.

⁷⁵⁸ ГДА СБУ. — Спр. 74561фп. — Арк. 20 зв., 61 зв. (Про обставини нападу див. «Джерелознавчий аналіз».)

⁷⁵⁹ Р. Коваль. Андрій Чорнота, отаман кінної сотні Холодного Яру // Коли кулі співали: біографії отаманів Холодного Яру і Чорного лісу. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2006. — С. 183—194; Р. Коваль. Операція «Заповіт»: чекіст. справа № 206. — К.—Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. — С. 8, 20—24, 53—54, 57, 59, 66—68, 78, 80—82, 84—86. З-поміж відкритих джерел про вирок див., наприклад: Бандитам нет пощады // Коммунист. Орган Центр. ком. КП(б)У. — 1923. — 8 февраля.

нижче), але немає сумніву, що він лише вдавав з себе Юрія Дроботковського. Докази на користь такого твердження ми й розглянемо.

Насамперед треба зауважити, що чи не єдиним джерелом відомостей про полоненого є справа «Заповіт» (архівний № 1136, слідчий № 446/7971), яка зберігається в ГДА СБУ. Нумерація її аркушів змінювалася подекуди кілька разів, у Ковалю трапляються посилання на закреслені номери, тому наведені нижче можуть з ними не збігатися.

Отже, Коваль помітив, що Городянин-Лісовський у вінницькій тюрмі слухав оповідку про події згаданого вище повстання від співкамерника, киянина Єфіма Салганіка, і звернув увагу на постать «похмурого», який пішов із життя шляхом подвійного самогубства, тобто від кулі товариша — отамана Ларіона Завгороднього, — одночасно вбивши того. Розпитавши Салганіка, він переконався, що це був Чорнота⁷⁶⁰.

Коли саме Городянин-Лісовський про це довідався, незрозуміло. У «Спогадах» він розповідає, що Марію Гальчевську виправили 1924 р. із вінницької тюрми на п'ять років на Соловки, і згадує водночас, що Салганіка розстріляли того ж року, ніяк не натякаючи на його роль у з'ясуванні долі Чорноти. Проте в 2-й частині «Холодного Яру» автор пише про почуте від Салганіка у стінах тієї ж в'язниці вже 1926 року⁷⁶¹.

Знайдені дослідниками відомості про дружину Гальчевського навряд чи нам у цьому допоможуть. Її було ув'язнено у Вінниці станом на 1 січня 1924 р., від 15 жовтня 1927 р. вона працювала там вчителькою, вже будучи на волі. Про її перебування на Соловках чи про термін ув'язнення — так само, як і про Салганіка — жодної згадки, здається, не знайдено⁷⁶².

Підтвердити наразі можна лише перебування Городянина-Лісовського за ґратами у Вінниці від початку серпня 1924 р.,

⁷⁶⁰ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 183—185.

⁷⁶¹ Ю. Горліс-Горський. Спогади: I. У ворожому таборі. II. В казематах ГПУ. — Л.: накл. автора, 1935. — С. 119 (там само в перевиданні 1977 р.); Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 354—358.

⁷⁶² К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Яків Гальчевський у документах епохи. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. — С. 9, 29—30, 177.

а також станом на липень 1925 і жовтень 1927 рр. — завдяки знайденій мною за допомогою співробітників ГДА СБУ, насамперед Володимира Бірчака, справі, яку завели на «Георгія Городянина» в 1924 р. у Подільському губвідділі ГПУ УСРР (зі збережених там документів каральної машини найпізніші, що стосуються його, складено восени 1928 р.)⁷⁶³. Деякі відомості з неї вже переказані Ярославом Файзуліним⁷⁶⁴.

Другий аргумент Ковалья полягає в тому, що в статті «Холодний Яр» (жовтень 1932 р.) Городянин-Лісовський розповідає про те ж подвійне самогубство під час повстання в Лук'янівській тюрмі, не вказуючи джерела, але називає партнера Завгороднього «Добротковським», з якоїсь причини перекрутивши прізвище, яке перекручували й раніше. Коваль при цьому посилається на зведення з 3-го тому справи «Заповіт», де полоненого названо російською мовою: «Добратковский»⁷⁶⁵.

Отже, Коваль упевнився, що Чорнота й Дроботковський — одна й та сама особа, аж такою мірою, що під час другого етапу спотворення тексту «Холодного Яру», яке називає редагуванням, замінив «півстаниці» в словах Чорноти (нібито вже не кубанця) на «півсела»⁷⁶⁶.

Але ж він не помітив іншого — в 2-й частині «Холодного Яру» Салганік та інший анонімний свідок («С...») переносять ці події на півроку раніше, стверджуючи, що полонили отаманів начебто весною 1922 р., а повстання в тюрмі спалахнуло того ж року восени, хоча насправді це відбулося у вересні 1922 р. та 9 лютого 1923 р. відповідно. Горліс-Гор-

⁷⁶³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 76503пф. — Арк. 209, 267, 268, 355, 358, 469, 516.

⁷⁶⁴ Я. Файзулін. Маючи в перспективі розстріл, зрозумів: симуляція божевілля може стати для мене порятунком // Газета по-українськи. — 2016. — 20 вересня.

⁷⁶⁵ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 185.

⁷⁶⁶ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 38; Холодний Яр: Документальний роман. — 8-е вид. — К.; Львів; Дрогобич: Відродження, 2006. — С. 41; Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. — 14-е вид. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. — С. 65. (Інші приклади спотворення Ковалем тексту див. «Археографічний аналіз».)

ський вперше припускається такої похибки в згаданій статті «Холодний Яр» 1932 р.: *«ЧК брудним підступом <...> захопила десятки неочікуючих небезпеки кращих борців, ватажків Холодного Яру, які з весною 1922 р. ще мали замір підіймати збройну боротьбу»*⁷⁶⁷.

Похибка з датуванням на півроку через півтора або три роки після подій (тобто 1924 або 1926 р., коли Салганік розповів про повстання в Лук'янівській в'язниці) дає підстави зробити такий висновок: роль інформаторів Городянина-Лісовського зіграли люди, що лише чули про долю повстанців, але не були безпосередніми свідками.

Дуже дивно й те, що автор «Холодного Яру» перекрутив ім'я одного з найближчих за все життя друзів. Для захисту родичів від ГПУ такий маневр здається заслабким, та й зі свідчень полоненого не випливає, що він хотів їх захистити. Схоже, Городянин-Лісовський довідався, що його звали «Добротковським», саме від Салганіка — той, коли переповідав почуте, легко міг перекрутити ім'я незнайомого чоловіка. Наскільки ж точно Салганік описав Городянину-Лісовському «похмурого», як добре уявляв полонених — невідомо.

Не витримує критики й аргумент, ніби прізвище Дроботковського часто зазнавало змін. По-перше, згадані документи з 3-го тому справи «Заповіт» містять оперативні відомості того часу, коли ГПУ ще не захопило Псевдодроботковського — але ж навіть у них його прізвище зазвичай починається з «Дроб-» і лише зрідка з «Добр-»⁷⁶⁸. Складені ж у вересні 1922 р. і пізніше матеріали допитів полоненого та його товаришів, а також інші документи хибного «Добре» ніде не містять.

Тепер порівняймо біографію справжнього Юрія Дроботковського та свідчення полоненого в період від вересня 1922 до січня 1923 р. Встановити, яку дату народження

⁷⁶⁷ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр // Літопис «Червоної Калини». — 1932. — № 10. — С. 8; Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. Ч. 2. — Л., 1937. — С. 354—355, 363—364.

⁷⁶⁸ Напр., ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 3. — Арк. 36 зв. — 38, 47—52.

вказував полонений, важко. Це 1896 р., але в двох випадках — 30 червня, в інших — 30 липня. Трапляється, що «июль» від «июня» у запису його свідчень розрізнити неможливо. У Ковалю дату народження Юрія Дроботковського подано так, ніби жодних розбіжностей не було⁷⁶⁹.

Полонений розповів і про родину Дроботковських. Імена батьків — Володимира та Аделаїди Дроботковських — він на допитах вказав правильно (Володимир, народжений 1872 р., станом на 1894 р. служив молодшим фесерверкером), утім, назвав матір одного разу помилково: «Андріївною», другого правильно: «Генріхівною». Коваль про цю розбіжність мовчить⁷⁷⁰. Про сестру Тетяну мені нічого знайти не вдалося, а от слова про українофобські настрої даляких родичів варті уваги⁷⁷¹.

Важливіше таке: полонений зазначив, що брат Павло має 27 років, старший його на рік — тобто народився 1895 чи наприкінці 1894 р., — і служить в Одеському губвійськкоматі⁷⁷².

Насправді Павло Дроботковський під час Першої світової війни закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище, пішов до російської армії, згодом до Збройних сил Півдня Росії (далі — ЗСПР). Після довгих поневірянь по сталінських таборах його звільнили, але заарештували знову й 22 вересня 1937 р. розстріляли. Рік народження його був відомий вже давно — 1896-й⁷⁷³.

⁷⁶⁹ ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 2, 7, 8, 26, 32, 34; *Р. Коваль*. Андрій Чорнота... — С. 185.

⁷⁷⁰ РГВИА. — Ф. 409 (картотека); ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 2, 7; *Р. Коваль*. Андрій Чорнота... — С. 185—186; *А. В. Пивовар, О. І. Пеший, К. В. Шляховий*. Земельні банки Новоросійського краю (за описами фондів Одеського, Дніпропетровського та Кіровоградського архівів). — К.: Академперіодика, 2010. — С. 9, 487; *В. Босько*. Юрій Дроботковський: отаман Андрій Чорнота, нащадок гетьмана Полуботка? // <http://library.kr.ua/elib/bosko/advokaty/drobot.html>.

⁷⁷¹ *П. И. Негретов*. Все дороги ведут на Воркуту. — Benson: Chalidze Publ., 1985. — С. 20, 23.

⁷⁷² ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 2; *Р. Коваль*. Андрій Чорнота... — С. 186.

⁷⁷³ Поминальные списки Карелии, 1937—1938: Уничтоженная Карелия. Ч. 2. — Петрозаводск, 2002. — С. 845; *А. А. Зинковщук*. Узники Соловецких лагерей. — Челябинск: Газета, 1993. — С. 40; *С. Лапиов*. Расстрелянные и забытые (окончание) // Карелия. — 2007. — 29 марта (помилково: «Павел Васильевич»); відомості С. В. Волкова.

Це вже спростовувало слова полоненого, але місце для сумніву все ж лишалося. Щодо служби в лавах червоних, гадаю, як і багатьох офіцерів, що потрапили в полон в лютому 1920 р. в Одесі та поблизу, Павла під час війни з Польщею мобілізували, але 1921 р. чи дещо пізніше звільнили (досліднику Сергєю Волкову відомо щонайменше 200 таких випадків стосовно тих, кого відвезли до Москви)⁷⁷⁴.

У метричних книгах церкви села Нечаївки від 1891 — 1900 рр. немає записів про народження Дроботковських, хоча полонений розповів, що народився на хуторі Тетянівка (Тетяно-Майорівка, Майорівка), який відносився до Нечаївки. До речі, хутір і справді міг бути батьківщиною братів, судячи з «Нечаївського району», який бачимо у відомостях НКВД про Павла Дроботковського⁷⁷⁵.

На щастя, свідчення полоненого про навчання в Єлисаветградському земському реальному училищі дали мені змогу відшукати відомості про братів у фонді училища, куди обидва вступили 1906 р. З них пересвідчуємося, що датою народження Павла Дроботковського є 14 (26) травня 1896 р., а Юрія — 30 липня (11 серпня) 1897 р.⁷⁷⁶

З цього випливає, що полонений добре знав біографію братів Дроботковських, але підзабув, коли саме народився Юрій, якого він удавав. Протоколи допитів цілком дозволяють припустити, що дату його народження полонений так само плутав, називаючи то «30 юня», то «30 юля».

Полонений стверджував, що закінчив сім класів реального училища, але в анкеті є лише рядки «окончил школу», «прошел класс/курс школы», тому Коваль зробив з однієї установи дві: реальну школу та Єлисаветградське

⁷⁷⁴Див. ще більш заплутаний життєпис підполковника Сергія Добровольського: Е. Н. Дурнев. Перефразирюя Кавтарадзе. Белые офицеры на службе Республики Советов // http://samlib.ru/d/durnew_e_n/white-and-red.shtml.

⁷⁷⁵Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1868. — С. 120—121; Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКіроО). — Ф. 699. — Оп. 1. — Спр. 8, 9; Поминальные списки Карелии... — С. 845; Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 185.

⁷⁷⁶ДАКіроО. — Ф. 60. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 91 зв., 92 зв.

училище — навіть попри те що в інших матеріалах справи мова йде лише про Єлисаветградське реальне училище, жодної школи немає. Показово не лише для письменника, але й для його читачів те, що впродовж років ніхто не помічає навіть таку очевидну помилку⁷⁷⁷.

У 1911/12 навчальному році Павло навчався в 5-му класі, а Юрій — в 4-му. У 1914 р. старший брат отримав атестат про закінчення шести класів, а от молодший 1916 р., вже в 7-му класі, просив дозвіл залишитися на другий рік через хворобу.

Почерк, яким написано «*прошение в Елисаветградское земское реальное училище*», складене й підписане Георгієм Дроботковським (варто нагадати, що хрестили його саме Георгієм — як усіх Юріїв за царату), є ще одним беззаперечним аргументом проти ототожнення його з полоненим, коли зіставити його з почерком Псевдодроботковського на заявах про помилування, спрямованих до ВУЦВК, згідно з відповідною телеграмою, 6 лютого 1923 р.⁷⁷⁸

На неофіційну думку судового експерта-почеркознавця Наталії Пилипчук, яка дослідила фотознімки підписаного Дроботковським прохання від 10 травня 1916 р. та підписаної Дроботковським заяви до ВУЦВК, складеної між 2 і 6 лютим 1923 р., ці документи, ймовірно, виконані різними особами. (Для категоричного висновку експерт має дослідити оригінали документів. Нагадаю, що перший зберігається в Державному архіві Кіровоградської області, другий — у ГДА СБУ в Києві, а це додатково підвищує вартість офіційної експертизи.)

Власне, порівняння почерків і плутанини в свідченнях полоненого щодо дати народження Юрія Дроботковського та імені його матері достатньо для того, щоб остаточно від-

⁷⁷⁷ ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 2, 7, 22, 26, 32; *Р. Коваль*. Андрій Чорнота... — С. 186; *Р. Коваль*. Чорнота Андрій (Дроботковський Юрій Володимирович) // Холодний Яр. Спомини осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру. — К.: Іст. клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика»: 2011. — С. 379.

⁷⁷⁸ ДАКіро. — Ф. 60. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 83, 84 зв.; Там само. — Спр. 276. — Арк. 1 зв.; Там само. — Спр. 283. — Арк. 60; ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 321—323.

кинути ототожнення цих двох осіб. Але розгляньмо й деякі інші відомості про Псевдодроботковського, які я мав змогу так чи інакше перевірити.

Якщо згадане прохання Юрія про залишення на другий рік у Єлисаветградському училищі задовольнили, то навряд чи йому вдалося встигнути повчитися в Київському комерційному інституті в 1916/17 навчальному році, про що розповідав полонений (один раз уточнивши, що вчився як «вольнослушатель»). Описи особових справ студентів з фонду інституту містять близько 20-ти тисяч прізвищ — Дроботковського серед них немає⁷⁷⁹. З іншого боку, незрозуміло, чи є там взагалі прізвища «вільних слухачів».

Розповів полонений і про службу в російській армії 1917 р. — восени того ж року він уже був у «*войсках Центральной Рады*», — зазначивши, що працював у «Просвіті», а воювати пішов через заклик Тимчасового уряду. Про яку сама відозву йдеться, незрозуміло. Можливо, про цю, від 29 червня: «*Граждане украинцы! <...> Если разгромит Россию внешний враг <...> то погибнет общее дело всех народов <...> Россия, стоящая под знаменем полного народовластия, обеспечит права всех народностей*»⁷⁸⁰.

Коваль вважає, що тоді Псевдодроботковський повернувся до армії, куди вперше потрапив 1916 р., але в свідченнях про це нічого немає — навпаки, вони прямо цьому суперечать. Це твердження ґрунтується лише на наївно сприйнятих словах Горліса-Горського про службу разом із Чорнотою під командуванням хана Гусейна Нахичеванського та Султан-Гірея. Коваль посилається на те, що хан командував Гвардійським кавкорпусом від квітня 1916 по квітень 1917 р.⁷⁸¹, не знаючи, що Кавказька туземна кінна

⁷⁷⁹ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 186; Державний архів міста Києва. — Ф. 153.

⁷⁸⁰ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 186—187; Воззвание Временного правительства к украинскому народу // Армейский вестник. — 1917. — 20 июня.

⁷⁸¹ ГДА СБУ. — Спр. 1136. — Т. 4. — Арк. 7, 22, 26; Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 186.

дивізія («Дика»), де служили офіцерами кілька Султан-Гіреїв, до нього не входила, а хану, як командувачу 2-го кавкорпусу, підпорядковувалася лише до квітня 1915 р. Мої ж архівні дослідження 2013 р. дозволили остаточно спростувати суперечливі твердження Городянина-Лісовського про службу з 1915-го або 1916 р. у Кабардинському полку «Дикої дивізії» (хоча щодо його військової служби 1917 р. нічого не з'ясовано досі)⁷⁸².

Полонений на допитах назвав три полки російської армії, де він служив 1917 р.: 12-й Охтирський гусарський, Кримський кінний і 8-й запасний кавалерійський⁷⁸³. Остаточних висновків зробити неможливо, утім, відомостей про службу Дроботковських у трьох вищезгаданих полках 1917 р. мені знайти не вдалося. Кажу про Павла також, бо вважаю, що полонений скоріш за все дізнався подробиці про справжнього Юрія саме від брата, адже у червоному полоні на південному заході України 1920 р. їхні стежки цілком могли перетнутися.

Від 8-го запасного кавалерійського полку збереглася лише прибутково-видаткова книга скарбничого, розпочата 22 вересня 1917 р. Полонений свідчив, що тоді він уже служив в армії УНР. Лишається, звісно, можливість затримки з виплатою коштів — але Дроботковських в книзі немає.

Наявні муштрові й господарчі накази того часу з фонду Кримського кінного полку я мав змогу переглянути всі (№ 121—182 і 214—244, від травня, червня та серпня 1917 р.). З наказів 12-му Охтирському полку в справах 24—38 відповідного фонду через дуже повільну їхню видачу в РДВІА вдалося переглянути лише ті, що стосуються весни та початку вересня⁷⁸⁴.

Треба зазначити, що згадка саме про цих три полки полоненим не була випадковою: переведення вояків із Крим-

⁷⁸² Див. «Деякі зауваги...».

⁷⁸³ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 186—187.

⁷⁸⁴ РГВИА. — Ф. 3637. — Оп. 1. — Д. 11—13; Там же. — Ф. 8040. — Оп. 1. — Д. 5; Там же. — Ф. 14371. — Оп. 1. — Д. 24—26, 30.

ського полку до 8-го і, навпаки, з 12-го Охтирського до того ж 8-го траплялися в 1917 р. неодноразово⁷⁸⁵. Отже, якщо Дроботковські до цих полків навряд чи мали стосунок, то припускати службу в них полоненого є вагомі підстави.

До речі, одним із цих наказів 28 травня корнет 5-го Заамурського полку Отмарштейн (Гліб, молодший із трьох братів) був зарахований до Кримського полку, де вже служив Борис Отмарштейн, на той час поручик⁷⁸⁶. Запис у вищевказаній книзі 8-го полку від 22 листопада згадує якогось Івана Компанійця зі стрілецького полку 12-ї кавалерійської дивізії. Той самий Іван Компанієць, вочевидь, був єфрейтором 12-го Охтирського полку та втік з нього 1 березня 1917 р. Чи то був холоднорський Іван Маркурович, незрозуміло (Івана Архиповича з тієї ж Суботівської волості Чигиринського повіту було вбито ще в листопаді 1914 р.)⁷⁸⁷.

Слова полоненого на допитах у ГПУ лише зрідка підтверджуються тим, що повідомляли про нього 1922 р., ще до затримання, провокатори. Одна з таких подробиць варта особливої уваги: служба в повстанському загоні Струка (від серпня 1919-го до лютого 1920 р. у складі ЗСПР)⁷⁸⁸. А от про Холодний Яр, намагаючись справити позитивне враження на провокатора, Псевдодроботковський не згадував. Це є найвагомішою підставою вважати, що він не був Андрієм Чорнотою і ніколи не перебував у лавах холоднорців.

У свідченнях полонений повідомив, що здався разом із іншими Котовському під Тирасполем — в контексті 1919 р., але мова, як впливає з загальновідомої біографії Котов-

⁷⁸⁵РГВИА. — Ф. 3637. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 34—34 об., 47; Там же. — Д. 12. — Л. 6; Там же. — Ф. 14371. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 20, 22—22 об.

⁷⁸⁶РГВИА. — Ф. 3637. — Оп. 1. — Д. 11. — Л. 7, 47.

⁷⁸⁷РГВИА. — Ф. 8040. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 162; Там же. — Ф. 14371. — Оп. 1. — Д. 24. — Л. 51; Именной список убитым, раненым и без вести пропавшим нижним чином № 681. — С. 1 (10881).

⁷⁸⁸ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 3. — Арк. 36 зв.; *Р. Коваль*. Андрій Чорнота... — С. 189; *М. Ковальчук*. Без переможців: Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919—1920 р.). — К.: Стилос, 2012. — С. 181—182, 199.

ського, може йти лише про першу половину лютого 1920 р. На іншому допиті, під час докладної розповіді про весну 1919 р., здача взагалі не згадується — це відбувається помітно пізніше вступу ДА УНР до Києва (30 серпня того ж року), а червоні під Одесою й Тирасполем раніше лютого 1920 р. з'явитися вже не могли.

Ці слова свідчать на користь того, що він справді служив тоді у білого, колись повстанського, отамана. 9 лютого 1920 р. загін Струка зазнав удару від червоних біля Маяків — на півдні Одещини (лівобережжя Дністра), намагаючися вирватися з оточення під Одесою. Там білих атакувала й брала в полон саме кавалерійська бригада 45-ї дивізії, очолювана Котовським⁷⁸⁹.

З іншого боку, за відомостями більшовицької військової розвідки, 19 січня 1920 р. загін Струка перебував разом із іншими частинами ЗСПР, що відступали на південь, біля Єлисаветграда⁷⁹⁰ — відтак у Псевдодроботковського гіпотетично могла бути можливість трохи раніше перейти з лав загону до холодноряців.

Слід зазначити й те, що Горліс-Горський зображує Чорноту людиною з непохитно антиросійськими переконаннями⁷⁹¹. Це важко узгодити з піврічним перебуванням на службі в Денікіна.

Що стосується праці Дроботковського в якійсь губернській ремонтній комісії (певно, в Одесі в першій половині 1920 р., бо мова про це йде після розповіді про те, як його відвезли туди, взявши в полон під Тирасполем) чи в Єлисаветградській повітовій 1921 р.⁷⁹², то власне існування таких

⁷⁸⁹ ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 22—23, 33 зв.; Четыре года борьбы, труда и учебы 45-ой Вольнской краснознаменной стрелковой дивизии. — К.: Издание Подива 45, 1923. — С. 33; Г. И. Котовский. Документы и материалы. — Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. — С. 165—167; В. Р. Файтельберг-Бланк, В. А. Савченко. Одесса в эпоху войн и революций. 1914—1920. — Одесса: Оптимум, 2008. — С. 248.

⁷⁹⁰ РГВА. — Ф. 1499. — Оп. 1. — Д. 173. — Л. 14, 17.

⁷⁹¹ Ю. Горліс-Горський. Холодний Яр. — Л., 1938. — С. 25, 38, 44—48 тощо.

⁷⁹² Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 190, 191.

комісії викликає великі сумніви. Державні архіви Одеської та Кіровоградської областей не мають відповідних фондів — що не дивно, бо ремонтні комісії створювали зазвичай при військових з'єднаннях (арміях, подекуди дивізіях), чії потреби в конях вони безпосередньо задовольняли.

Про Одеську губернську чи Єлисаветградську повітову мені не вдалося знайти жодних відомостей, і загалом ремонтні комісії повітового рівня навряд чи десь формувалися. Згадка про губернську — Курську ремонтно-закупівельну — трапилася лише раз⁷⁹³.

Отже, якщо полонений і працював у ремонтній комісії 1920 р., то це, напевно, була одна з десятка тих, що обслуговували 14-у армію. Деякі з них розміщувалися саме в Одесі: станом на 15 березня 1-а, на 1 квітня — 7-а, на 4 травня — 1-а та 8-а⁷⁹⁴. У наказах цим комісіям, що більш-менш збереглися від першої половини 1920 р. (від другої — помітно гірше), Дроботковський не згадується⁷⁹⁵.

Треба сказати, що єдиними документами, які засвідчували особу Дроботковського, були посвідка агента *«районной инспектуры по Одесской и Николаевской губерниям Главного управления государственного коннозаводства и коневодства Украины»* від 24 грудня 1921 р. і документи петроградського відділку «Бюро подсобных заводов по автостроению при Отделе металла Высшего совета народного хозяйства РСФСР» від 12 березня й 3 квітня 1922 р.⁷⁹⁶, про які він у травні 1922 р. сказав Трохименку, що це «липа» — він їх виготовив власноруч. Всі три документи були знайдені в Ірини Олексіївни Іванової, яка впродовж кількох місяців переховувала його в себе в Любо-Надеждівці⁷⁹⁷.

Викладене вище дозволяє підтвердити висновок, що полонений 11 вересня 1922 р. у Єлисаветграді підпільник

⁷⁹³РГВА. — Ф. 102. — Оп. 4. — Д. 362. — Л. 95.

⁷⁹⁴РГВА. — Ф. 102. — Оп. 4. — Д. 360. — Л. 198, 259, 301.

⁷⁹⁵РГВА. — Ф. 199. — Оп. 4. — Д. 125, 126, 129, 131, 132, 135, 137—140.

⁷⁹⁶ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 29, 30, 31.

⁷⁹⁷ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 3. — Арк. 37 зв.; Там само. — Т. 4. — Арк. 3 зв., 7, 26, 28, 32 зв.; Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 191; Р. Коваль. Операція «Заповіт»... — С. 22.

не був Юрієм Дроботковським, і зробити ще один: можливість того, що Псевдодроботковський перебував деякий час у лавах холодноярців (під псевдо Андрія Чорноти або ні) остаточно відкидати зарано, але жодних вартих уваги доказів на користь такої версії наразі немає, натомість проти неї докази є.

Наприкінці варто дати оцінку зусиллям Ковалю зобразити полоненого незламним борцем, що в очі каже співробітникам ГПУ про прагнення боротися проти них до останнього. Автор пропагандистської літератури цілковито ігнорує, наприклад, слова Псевдодроботковського про те, що радянська влада найкраще відповідає його переконанням, а «*по жизни*» він може «*назвать себя коммунистом*»⁷⁹⁸.

Так само ігнорує й донос полоненого (не пізніше 5 січня 1923 р.) на Миколу Васильовича Левицького, який на той час працював у Вукопспілці. Левицький нібито штовхнув його на шлях «*петлюро-шовинистический*», коли вони разом входили до єлисаветградської «Просвіти» на початку 1917 р., і займав важливу посаду в уряді УНР. Мова може йти або про відомого кооператора, політика й публіциста Левитського, який уник більшовицьких репресій, або про Миколу Левицького (ані по батькові, ані його доля після зими 1919—20 рр. мені, на жаль, не відомі) — вчителя з Полтавщини, багаторічного члена УСДРП, — що був співробітником міністерства пропаганди в 1919 р. і референтом ДА УНР під час Першого зимового походу⁷⁹⁹.

Нічого Коваль не пише й про намагання отримати між 2 і 9 лютого 1923 р. касацію смертного вироку, про які свідчать написана власноруч заява, спільна заява з Ляшен-

⁷⁹⁸ Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 189, 192; Р. Коваль. Операція «Заповіт»... — С. 57, 66—67; ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 26 зв., 27 зв.

⁷⁹⁹ ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 22, 101—101 зв.; В. Б. Вовченко. Архівна спадщина і бібліотека Миколи Васильовича Левитського (1859—1936) як джерело з історії українського просвітницького руху кінця ХІХ — 20-х років ХХ ст. // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 1. — С. 37, 40; І. Мазепа. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 338.

ком, Добровольцем і Компанійцем, підписана кожним із чотирьох, і відповідна телеграма Балицькому в Харків. У заяві Псевдодроботковський запевняє: «...я не являюсь контрреволюционером, а только преступником и кроме преступлений у меня есть также большие заслуги перед революцией»⁸⁰⁰.

Пересмикуванням є твердження Ковалю, що до розстрілу 2 лютого 1923 р. Псевдодроботковського присудили «як українця», бо посилення наводиться на його розповідь про те, як незабаром після залишення Києва більшовиками 30 серпня 1919 р. він поїхав додому, але дорогою його ледве не стратили білогвардійці⁸⁰¹.

Пересмикування тим більш огидне, позаяк усі дослідники періоду мають знати, що в мові білогвардійців того часу слово «украинец» позначало політичну орієнтацію, а не етнічну належність⁸⁰². Більшовики ж вживали його в сучасному значенні, що засвідчують тисячі прикладів, починаючи від назви УСРР. Цього повинні були дотримуватися й офіцери, що служили в Червоній армії й ледве встигли звикнути до такого вжитку (наприклад: «...полное равнодушье украинца, особенно правобережного, к пребывавшим на Украине властям»⁸⁰³).

Наостанок хочу подякувати Дмитру Левчуку за допомогу в залученні експерта та звернути увагу на те, що тривіальна нібито справа — отримання почеркознавчої експертизи, навіть без формального письмового висновку, — перетворюється для історика, який не може дозволити собі відповідні витрати, на майже нездоланну перешкоду.

⁸⁰⁰ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 321—323.

⁸⁰¹ГДА СБУ. — Спр. 1136. Т. 4. — Арк. 22 зв.; Р. Коваль. Андрій Чорнота... — С. 193; Р. Коваль. Операція «Заповіт»... — С. 68; Р. Коваль. Чорнота Андрій... // Холодний Яр. — К.; Вінниця, 2011. — С. 380.

⁸⁰²Напр., В. Шульгин. Об украинстве // Киевлянин. — 1919. — 19 сентября.

⁸⁰³А. Иорданский. Украинская заноза // Революционный фронт. — 1920. — № 5. — С. 12.

К Н И Ж К О В И Х

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безкоштовний каталог

**Запрошуємо авторів, перекладачів,
художників, редакторів до співпраці**

e-mail: publish@bookclub.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57

e-mail: trade@bookclub.ua

www.trade.bookclub.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55

e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса

тел./факс +38(067)572-44-28

e-mail: odessa@bookclub.ua

Популярне видання

Юрій Горліс-Горський

Холодний Яр

Керівник проекту *З. О. Бакуменко*

Координатор проекту *К. В. Новак*

Відповідальний за випуск *І. Р. Залатарьов*

Редактор *О. Г. Комішник*

Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*

Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 20.02.2017. Формат 84x108/32. Друк офсетний.

Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 21.

Наклад 4000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

Св. № ДК65 від 26.05.2000

61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а

E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»

61012, м. Харків, вул. Різдва, 11.

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

www.globus-book.com